॥अथगृह्यसूत्रवृत्तिप्रारंभपत्रमिदं॥

॥पत्र१३०॥

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

॥श्रीगणेशायनमः॥आश्वलायनमाचार्यंप्रणिपत्यजगद्गुरुं।देवस्वामिप्रसादेन
क्रियतेऽग्निरीदृशी॥१॥उक्तानिवैतानिकानिगृह्याणिवक्ष्यामः।वैतानिकान्युक्त
निअतःपरंगृह्याणिवक्ष्यामःवितानेऽग्नीनांविस्तारःतत्रभवानिवैतानिकानि
वह्ग्निसाध्यानिकर्माणीत्यर्थःगृह्यनिमित्तोऽग्निर्गृह्यः।तत्रभवानिकर्माण्यपिल
क्षणयागृह्याणीत्यच्यंतेगृह्यशब्दोनार्यायांशालायांचवर्त्ततेयथासगृहोगृह
मागतइतिअत्रहिदूर्वोगृह्यशब्दोनार्यावचनः।उत्तरस्तुशालावचनः।येषांना
र्यासंयोगाऽसन्नेऽग्नौगृह्याणिकर्माणिप्रवर्त्तन्ते तेषांगृह्यशब्दोनार्यावचनः।ये
षांतुदायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यतेतेषांशालावचनः।नार्यादिरग्निर्दायादिर्वा
तस्मिन्गृह्याणीतिगौतमः।उक्तानामनुकीर्त्तनंसंबंधकरणार्थंसंबंधकरणेच

योजनंकथंसौम्यःपरिभाषाःप्राप्नुयुरितिकथंनप्राप्नुयुः।शास्त्रांतरत्वात्कथंशास्त्रं
तरत्वंसूत्रसमाम्नावाचार्यनमस्कारात्शास्त्रांतएवाचार्यनमस्कारोपपद्यतेऽदंप्र
तिज्ञासूत्रं।त्रयःपाकयज्ञाः।पाकयज्ञास्त्रयस्त्रिविधाइत्यर्थःकुतःऊनाः।प्रऊनाः
ब्रह्मणिऊनाइत्येकेकस्मिन्बहुवचननिर्देशात्।यदिहित्रित्वंस्यात्एकवचनेनैव
निर्देशंकुर्यात्।तस्मात्त्रिविधत्वमितिपाकयज्ञाअल्पयज्ञाः।प्रशास्तयज्ञावाहश्चो
नयत्रपाकशब्दः।योऽस्मत्पाकतरइत्यल्पत्वेपाकशब्दः।तंपाकेनमनसापश्यमंति
तः।योमायाकेनमनसाचरंतमितिप्रज्ञांसायांतेनाज्यहोमेषुपिपाकयज्ञतंत्रंसि
द्धंभवतियदिपाकशब्दः पक्तौवर्त्तताज्यहोमेषुतंत्रंनस्यात्इष्यतेचतस्मान्नतत्र
वर्त्ततेप्रशास्तयज्ञाइत्युक्तं।कथंप्रशास्तत्वंउच्यतेयस्मादेतेषुसंस्काराआम्नात

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

मेश्च ब्राह्मणमवाप्तेकेऽनस्तेसंस्काराः गर्भाधानादयः तस्मात्सर्वेषांपाकयज्ञ
वमितियउक्तंतत्सम्यक्कथंत्रिविधत्वमित्यतआह ऋतावः अग्नौक्रियमाण
अनग्नौपञ्चताः ब्राह्मणभोजनेब्रह्मणिऋताः अग्नौक्रियमाणाद्विष्पस्पृक्प्रया
दित्येवमादयोऋताः अनग्नौक्रियमाणाअथबलिहरणमित्येवमादयः पञ्चत
ब्राह्मणभोजनं यत्रास्तिब्राह्मणान्भोजयिष्येतितेब्रह्मणिऋताः अग्नाविति च्व
नमनग्नौक्रियमाणस्यसर्पबलेः पञ्चतत्वार्थमोपिहिजुहोतिनाक्षश्चोदितःऋताप
संज्ञाविधानेरूढ्योपदेशार्थंवाद्यतश्चार्थस्तश्चस्मृतीर्थसंज्ञावत् अथवात्रेविधौ
पदेशार्थंपाकयज्ञानामेतत्रेत्रमितिवक्ष्यति अन्त्रेविध्योपदेशोसतित्रिविधानां
वपार्वपाकयज्ञत्वेसतितत्रपाकयज्ञग्रहणमपार्थकंसन्नमानजातीयानामेवऋत

राम;

२

नांपाकयज्ञानांतंत्रंयथास्यादित्येवमर्थंत्रेविध्योपदेशः पञ्चतब्रह्मणिऋतानांमा
न्त्रंत्रमिति तेनसर्पबलावबदानधर्मोनिवृत्तः ब्राह्मणभोजनेचनिर्वापादिनिवृ
त्तं अथाप्यृचउदाहरंतियःसमिधायऽआज्यतीयोवेदेनेति अधिकयादग्रह
णंऋत्वोधिकस्पृचस्यग्रहणार्थंनतृचस्यतृतीयस्यार्थविरोधात् बह्वृचस्तु
तुअगोरुधायुआतेअग्नेयःसमिधेतिचद्वेअग्निवेत्योपपन्नेऋत्वामुदाहरणंकथ
मेतान्यपिकर्माणिनित्यानिश्रौतैस्तुल्यान्याहिताग्नेरपिस्मुरित्येवमर्थं समिधमेवा
पिश्रद्दधन्मनेतयजऽइदमितिनमस्तेमेयऽआज्यत्वायोवेदेनेतिविद्य
येवाप्यस्तिश्रीतिस्तदेतत्सूत्रंनृषिरुवाच अगोरुधायगविषेक्षायतस्मिंश्चत्व
घृतात्स्वादीयोमधुनश्चवोचतेतिवत्चएवमऽइदं घृताच्चमधुनश्चस्वादीयोस्तिश्री

तिस्वादीयोस्त्वित्येवतदाह आनेअग्नऽऋत्वादविर्हदातएनमासि तेतेनवंत्
क्षणऽऋषनासोवशाऽउतेत्येतएवमऽऋक्षाणश्चऽऋषनाश्चवशाश्चनवंतियऽ
मंस्वाध्यायमधीयतऽइतियोनमस्वध्वरऽइतिनमस्कारेणवैरवल्वयिनवैदेव
नमस्कारमितियज्ञोवैनमऽइतिहिब्राह्मणंनवति । समिधमेवाग्निंश्रद्धानआ
दधन्मनेतेत्याऽन्ययज्ञोवैनमऽइत्यंतंब्राह्मणंनवतितत्रयः समिधत्यस्यतात्पर्य
कथनब्राह्मणंसमिधमेवाग्निंसमिधमग्निंश्रद्धानआदधद्यजऽइंदेवतमि
तिमन्येतेवकुतः नमस्तस्मैअत्रनमः शब्देनाऽनमुच्यतेनिघंऽउक्तनमः शब्दान्
नामऽकपठितः समिदपितस्मैदेवतायनमोनवत्यंऽनवतिप्रीतिहेतुर्नवतीत्य
र्थः श्रद्धानऽइत्यनेनश्रद्धायुक्तस्यैवपाकयज्ञेघधिकारऽइतिज्ञाप्यते ,यअ

रामः

३

नरेतदिसादि५

ऽतीत्यस्यविवरणब्राह्मणंयआऽऋत्वेतितत्रसुपांसु० लुक्पूर्वसवर्णेत्यादिनातृतीयैक
वचनस्यपूर्वसवर्णःयोवेदेनेत्यस्यपादस्यतात्पर्यकथनेब्राह्मणंयोवेदेनेतिक्रिय
यैवेत्यादिविद्ययापिप्रीतिर्दैवतस्यास्त्येवेत्यर्थः द्रव्यत्यागानावेपिवेदाध्ययनमात्रे
णापिप्रीतिरस्तीत्यर्थः विद्ययापिप्रीतिरस्त्येतद्दृढयितुंतस्मिन्नर्थेमंत्रांतरंमाक्षित्रे
नाऽकतिर्दर्शयतितंदेतदर्थरूपंपश्यन्नृषिरप्युवाचअगोरुधायेत्यादिअस्मिंन्
त्रेस्तोतारःप्रत्यक्षकृताः एवंकृतायेंशायदेसस्वायोवचोवोचत घृतास्वादीयो
मधुनश्चेतिरुचेतिवचएवेत्यनेनतात्पर्यकथनपरेणब्राह्मणेनदेवताऽतस्तस्मै
तास्तयतेदेऽइंऽदंममवचनंघृताच्चमधुनश्चस्वादीयः अमिदृत्वाऽस्वादीयस्त्व
मप्रार्थनेयमितिदर्शयतिस्वादीयोस्त्वित्यादिनास्वादीयोस्त्वित्येवासोमाक्षित्वे

नऋषिराहेत्यर्थः अतोस्तिप्रीतिः एवमध्ययनंसमाप्याऽनरमित्युक्तंमंत्रादपिस्वाऽनरमितिमंत्रांतरंश्रुतिर्दर्शयतिआतेअग्नइत्यादिअस्यमंत्रस्यतात्पर्यंकथनेब्राह्मणंएतएवेत्यादिदेअग्नेएतएवमेमन्त्रंबंधिनअतएवतवऽक्षाणश्चऋषभाश्चनवंतिनवंवित्यर्थः नवंतीतिलिङ्-र्थेलेट् विकरणमित्यत्याडागमेकारलोपास्तव्यवस्थितविकल्पत्वान्नभवंतिकेमन्त्रंबंधिनइतिचेत्तयज्ञंस्वाध्यायमधीयतइत्यस्यमंत्रस्यतात्पर्यं उक्षादिमोक्षेनतत्र्यावतीत्रीतिस्तावतीविद्ययापिनवत्वित्यर्थः ऊरार्चेतात्पर्यंकथनपरंब्राह्मणंयोनमस्वधरइतिनमस्कारेणवैश्वदेवादिनमस्कारेणापियोग्निमर्चयतिसोपिस्वधरइतिब्रह्मनयज्ञः तस्यैवंदेतोरंहयंतआज्ञावइत्यादिपाकयज्ञानांफलेनमस्कारेणापिस्वलु

रामः
४

नाति

धीतिरस्तिकृतः नवैदेवानमस्कारमतिअतिरतिक्रमणेदेवादिनमस्कारंनातिक्रामंतितमप्याड्डियंतइत्यर्थः किमितिक्रामंतियज्ञोवैनमःनमस्कारोपिहियज्ञइत्यर्थः इतिहिब्राह्मणंनवतिइतिब्रह्मोनिर्दिष्टपरामर्शीसमिद्धमेवेत्याद्येवमंतंब्राह्मणंनवतीति १ अथसायंप्रातःसमिद्धस्यद्रविष्यस्यजुह्वयात् अथब्रह्मोविन्नोपशक्रियार्थः अथगृह्यापुच्यंतइतिअत्रसायंप्रातःब्रह्मोलक्षणयाहोरात्रवचनोकृतएतत्स्मृतिसंदर्शनात्सायंप्रातरग्नान्यनिजुषेदितिअग्नेचमध्याह्नेविहितंदर्वहोवैदेवानांमध्याह्नेमनुष्याणामपराह्णः पितॄणामितिवैश्वदेवानंतरमातिथ्यादिविहितत्वाच्चसिद्धंपक्वंसिद्धस्येतिदध्नःपयसश्चमान्नत्वद्रविष्यस्येतिवरकोचरुवादीनांमान्नत्वंकथंवाअद्रविष्यस्याश्नुयात् अन्नसंस्कारत्वात् उन्नयमपिना

र्हिनारभ्यदर्शनादेवमिद्धस्यहविष्मत्यचनविष्यतियथाचतुरश्चतु रोमु क्षी
न्निर्वपतीत्युक्तेहविष्मानेवभवतीयतेमिद्धंचतऋवतिअनारभमाणेदोषःअनादि
ष्टऋवत्वादाज्यंप्रसन्नेतआज्यशेषेणवानक्तिंहृदयेइत्येवंब्रुवन्ज्ञापयतियत्रऋ
वंनादिश्यतेतत्राज्येनहोमइतितस्मात्तन्निवृत्त्यर्थंमिद्धग्रहणमारभ्यंतर्हिहवि
ष्यग्रहणमपार्थकंनन्वेवंसंस्कारत्वादहविष्मत्यपिस्यान्न अश्रवीर्थत्वाच्चन
स्यात् तर्हितंत्रनिवृत्त्यर्थंहविष्यग्रहणे कर्थंहविष्मत्यहोमएवस्यान्नतंत्रमि- रामः
ति ननूतरत्रतंत्रविधानान्नतंत्रंप्रामोतीतिचशंकानकार्याविवाहेपितंत्रनिव
र्त्तिप्रसंगात्तत्रचेष्यतेतंत्रंहोममंत्रानाह अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमायवनस्पत ५
येग्नीषोमाभ्यांनिर्द्राग्निभ्यांद्यावापृथिवीभ्यांधन्वंतरयइंद्रायविश्वेभ्योदेवेभ्योब्रु

ह्मणे अग्निहोत्रदेवताभ्यइतिविधायको नमंत्रःतथार्यपतीतेःअग्निहोत्रशब्दोयंद्र
व्यैकदेशिन्यवर्त्ततेतत्राग्निहोत्रदेवताभ्यइतिकिंद्रव्यदेवताग्रहंतेउतकर्मदेवताग्र
हंतेसंशयःकाचुनर्द्रव्यदेवताःरुद्राद्याःरोदंगविषदितिश्रुताबुक्काःनानमवंतिनक्ति
मात्रत्वात्रतेनकर्मदेवताग्रहंतेएवंचेदग्निग्रहपतिरित्येवमाद्याअपिप्राप्नुवंतीति
शंकानकार्यातामामनित्यत्वात्कास्तर्हिअग्निःसूर्यःप्रजापतिश्चोभयत्रश्रुतौचा
सांसम्पगुपदेशात्तस्यवाएतस्याग्निहोत्रस्येत्यादिसोमायवनस्पत्यइत्येकाकृतिः
वनस्पतेर्गुणत्वेनदृष्टत्वात्अग्निर्गृहपतिसोमोवनस्पतिरितिसमाचारश्चैवमेव
इतुक्तोदेवयज्ञः स्वाहेत्यथबलिहरणं अन्वेषितयागत्वादेवस्वाहाकारेसिद्धे
स्वाहाकारवचनंज्ञापनार्थं एतज्ज्ञाप्यतेअन्यत्रबलिहरणे स्वाहाकारोननवतो

तिनेनचैत्यबलौनमस्कारोनवतिअथब्राह्मआनंतर्यार्थः इतरथाकर्मांतरव्वाकालांतरेवाबलिहरणंस्यात्ब्रह्मयज्ञस्त्वेषांसर्वेषांस्याऽउत्तरोवामनुष्ययज्ञस्त्वुत्तरएववैश्वदेवंकृत्वातिथिमाकांक्षेदितिवचनात् एताभ्यश्चैवदेवताभ्योऽओषधिवनस्पतिभ्योगृह्यागृहदेवताभ्योवास्तुदेवताभ्यः एताभ्यःप्रागुक्ताभ्योदेवताभ्यश्चकाराद्दृश्यमाणाभ्यश्चबलिहरणंकार्यएवकारःपौनर्वाचनिकःनूमोषुकुसंस्थांपरिंकरोतिब्रह्मणेस्वाहेतिकृत्वाअंतरालेमुक्काअग्नयइत्यादिनिर्जुहोतिगृहदेवताभ्यइतिमंत्रोनविधायकःतथावास्तुदेवताभ्यइतिवयदिहिविधायकःस्याद्उभयवचनमपार्थकंस्यात् गृहवैमेहिवास्त्वित्युच्यते इंद्रायेऽइंद्रुरुषेभ्यायमायेयमद्रुरुषेभ्योचरुणायकरुणद्रुरुषेभ्यःसोमायेसोमद्रुरुषेभ्यइतिप्रतिदि

राम: ६

दिशं दिक्ग्रहणेनचतस्रएवदिशोगृह्यंतेयत्रैवप्रधानदेवतास्तत्रैवद्रुरुषेर्नीवितव्यमितिकृत्वाप्रधानानामुत्तरतःद्रुरुषेभ्योबलिंहरेत् ब्रह्मणेब्रह्मद्रुरुषेभ्यइतिमध्येदिग्देवतानामध्येष्ववोक्तेंतराले विश्वेभ्योदेवेभ्यःसर्वेभ्योऽन्तेभ्योदिवाचारिभ्यइतिदिवा मध्एवदिवायहणंज्ञापनार्थंक्रियतेवैश्वदेवस्यप्रातरारंभणंनवतीतिइतरथासायंप्रातरुपदेशात्सायमुपक्रमःस्यात् अग्निहोत्रवत्तत्वानिष्टंअतोदिवाग्रहणं तेनाग्नयेस्वाहेतिसायंजुहुयादितिसायमुपक्रमः नक्तंचारिभ्यइतिनक्तंदिवाचारिभ्यइत्यस्यस्थानेनक्तंचारिभ्यइतिनक्तंभवति रक्षोभ्यइत्युत्तरतःसर्वासामुत्तरतः स्वधापितृभ्यइतिप्राचीनावीती तीर्थेदक्षिणानिनयेत् १ यज्ञोपवीतंशौचेचेतियत्रप्राचीनावीतित्वंनिवीतित्वंचाचार्येणनविहितंतत्रयज्ञोपवीतित्वं

वतावत् ब्रूयात् यागिनाचवैश्वदेवंकार्यंनपात्रांतरेणाङ्क्यात् १ अथखलुय
त्रक्वचहोष्यंत्स्यादिषुमात्रावरंसर्वतस्खंडिलमुपलिप्योल्लिख्यषड्रेखाउदगायतो
पश्चात्खागायतेनानंतर्वोत्तिस्रोमध्येतदमुख्याग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वाधायपरिसमुह्य
परिस्तीर्यपुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतइत्युदक्संस्कृत्यस्रुवंपर्युक्षणं अथत्रा
ष्टौधिकारार्थः श्रुतउत्तरंयानिवक्ष्यंतेतेषामेवायंहोमविधिर्नवतीतितेनवैश्वदेवे
क्वचग्रहणेनज्ञाप्यमाणोहोष्यतधर्मेनिनवति खलुत्राष्टोपार्थकः मिताक्षरेघन
र्थकाश्रुतिवचनात् यत्रक्वचग्रहणमहरहः क्रियांतरविधाङ्गानिवृत्त्यर्थंय
त्रक्वचहोष्यन्नादितिहोममन्नहोष्यधर्मविधिस्तदियत्रेत्येवास्तुक्वचग्रहणमना
र्थकं न तंत्रश्रुतिषेधविषयेपिआवसथ्याग्निपरिचरणेएतन्मंत्रविहितपरिस

मूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानांप्राप्त्यर्थंकुचग्रहणं लेखादयस्तुनेतिवक्ष्यामः इषोर्मा
त्रामात्रायस्यस्रुंडिलस्यतदिषुमात्रंएकस्पमात्राज्ञाष्टस्यलोपः उष्टमुखवत्तच्चतद्व
रंचइषुमात्रावरंअवरंकनिष्ठमित्यर्थः सर्वतः सर्वस्मिदिक्षुचतसृषित्यर्थः चतसृषा
पिदिक्षुइषुप्रमाणंततोधिकंवाचतुरस्रंस्रुंडिलंगोमयेनोपलिप्यषट्लेखालिखेत्
षट्ग्रहणंकथंषट्स्वपिलेखासुअग्नेःप्रतिष्ठापनंस्यादिति केनचिद्यज्ञियेनज्ञाक
लेनस्रुंडिलमध्येउदग्दीर्घप्रादेशमात्रांन्यूनांवालेखांअग्निप्रतिष्ठापनदेशस्यपश्चा
ल्लिखेत् नानेत्यसंसर्गार्थं तस्याअंतरयोरसंसृष्टाआगायतेदेलेखेलिखेत् ततस्ति रामः
स्रोमध्येऽसंसृष्टाः आगायतालेखालिखेत्प्राकलंतत्रैवनिधायस्रुंडिलमप्युक्ष्यप्रा ८
कळंनिरस्यापउपस्पृश्यअग्न्यात्मन्यग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वाधातितोतिदेशप्राप्तंबर्हि

षड्धास्यचसन्नद्धनंकरोतिअन्वाधानमितिकर्मगत्वेनह्योस्तिसृणांवासमिधामन्वा
धानंततः परिसमुह्यपरिसमूहनंनामअग्नेःसमंतात्परिमार्जनंतच्चाग्निहोत्रवत्ततःप
रिस्तीर्यउरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्चेत्येवंउदक्संस्रवचनमेकैकस्मादिशिउ
दक्संस्रुताप्राप्त्यर्थं अथवाऽस्युदक्संस्रुमितिइष्यकृयोगः नियातानामनेकार्थत्वा
दितिज्ञाष्टएवंशकारे एवंविधंयत्कर्मसर्वदिक्संबद्धंपरिसमूहनपर्युक्षणस्रिरस्त्रि
रुंदनादिकंतदपराजिताया आरम्योदक्संस्रुंकार्यमित्यर्थः ततःस्रुचीपर्युक्षणंकरो
तिस्रुचीग्रहणंमंत्रवर्जमन्येधर्माअग्निहोत्रदृष्टानवंतीत्येवमर्थंत्रिस्त्रिरेकैकंउनःउ
नरुदकमादायादावंतेकर्मणः पर्युक्षणंउभयत्रेपरिसमूहनसर्वकृत्वमिति अत्र
पुनःपरिसमूहनविधानंमध्येपरिस्तरणविध्यर्थं एतस्मिन्कालेउत्तरतोग्नेरुपः प्रणयति

९ चमसेनकांस्यमयेनैवाऽत्तरत्रनिनयनदर्शनात् पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं कार्यमितिशेषः अथकिंलक्षणेपवित्रेकथंवोत्पवनंकार्यमित्येतदर्थद्वयंवर्णयितुमाह अप्रच्छिन्नाग्रावनंतर्गर्भौयादेशमात्रौकुशौनानांतयोर्गृहीत्वांगुष्ठोपकनिष्ठका भ्यामुत्तानाभ्यांपाणिभ्यांसवितुष्टाऽसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणवसोः सूर्यस्य रश्मिभिरितित्रायुत्पुनातिमकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीं प्रोक्षणीः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिर्गर्भयोः नविद्येतेअंतर्मध्येगर्भोयियोस्तौतथोक्तौयादेशप्रमाणौकुशेएवंलक्षणयुक्तौकुशौपवित्रसंज्ञौनानेत्यसंसर्गार्थंपवित्रेअंतयोरसंसृष्टेअंगुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामुत्तानाभ्यांपाणिभ्यांगृहीत्वाप्रागुत्पुनातिमकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णींप्रागितियाऽः कार्यः प्राङ्निर्लिंगपाठेकर्तुः प्राङ्मुखत्वंस्यात् तच्चपरिभाषासिद्धं ननुकर्मणश्चप्रा

राम: ९

त्पवनंनामआत्मनः शुद्धस्याप्तीत्वापुनरात्मानंमुखमानयतेतन्निर्विंचते

स्कं तत्तएवसिद्धं सत्यं ननुशास्त्रांतरदृष्टउनेराहारनिवृत्त्यर्थंतेनज्ञायतेशास्त्रांतरदृष्टानामविरोधिनांपात्रासादनादीनामिच्छातः किमेतिइच्छेच्छाशास्त्रांतरेदृष्टंपरिस्तरणकालेऽत्तरतोग्नेः कौश्चिद्दर्भोनास्तीर्यब्रह्मवस्मुकर्मस्कदक्षिणतोप्यग्नेः कांश्चिद्दर्भानास्तीर्यतोग्निंपर्युक्षेत्प्रोदगग्नेर्दर्भेषुद्वंद्वंचिपात्राण्यासादयतिऽनाभ्यांपाणिभ्यामयंसादनक्रमः प्रोक्षणपात्रमथस्रुक्चयुक्तंपात्रमाज्यप्रणयायविशिष्टंभाजनमाज्यहविर्यहणार्थंस्विष्टकृत्पात्रंपरिसादयदर्भानित्याज्यहोमेसदहीवस्रुंयंक्रमः स्थालीचरोः प्रोक्षणभाजनंसदर्वीस्रुवौसादयदविहोमे पात्रंप्रणीतार्थमाज्यपात्रमिध्मक्रमेणक्रमविकुशांश्चेतितत्तअप्रच्छिन्नाग्रावित्युक्तलक्षणेपवित्रेगृहीत्वाप्रोक्षणपात्रेनिधायाय आसिच्यतान्पात्रिरुत्पयोन्नानानिपात्राणिकृत्वाविस्रस्येधंसर्वाणिपात्राणित्रिःप्रोक्ष्य

कर्मस्व४

ततः स्रुणीतापात्रंप्रत्यग्गत्रेनिधायतस्मिंस्तेपवित्रेअंतर्धायायः पूरयित्वागंधादिप्रक्षि
प्यपाणिभ्यांपात्रेनासिकांतमुद्वासोत्तरतोग्नेर्दर्भेषुनिधायदर्भैःप्रोक्षतयेदिति आचार्यी
मते स्रुतुरणीपात्रंकार्यअन्यस्यतुकरणेमुद्ययोनाकरणेघत्यवायइत्याशयः इत्थंचान्यशा
स्त्रेदृष्टं स्रुर्णपात्रनिधानानंतरंतत्रस्रुपवित्रेगृहीत्वाज्यस्थाल्यांनिधायाज्यमासिच्याद
गंगारानयोह्यतेघधिश्रित्याज्यमवज्वल्यदर्भायेप्रक्षिप्यप्रक्षाल्याज्येप्रत्यस्यउनर्ज्वलता
नेनैवोल्मुकेनत्रिः परिहरेत्येनावज्वलनंकृतंततः शनैरुदगुद्वास्यांगारानतिस्र रामः
ज्यतत्रस्थमेवाज्यमुत्स्यपवित्रेअग्निःप्रोक्ष्यस्रुवेणोप्रक्षियेदितिआचार्यस्यतत्परवंनि
त्यमन्यत्याक्षिकमित्याकृतेस्रुकृत्वसंमार्जनमप्यन्यशास्त्रेदृष्टंतस्यापीच्छातः क्रिया १०
नयतेः संमार्गअयतेदक्षिणेनहस्तेनोन्नीयगृहीत्वासव्येनकांस्यंघृतीनादायसहैवाग्नौ

प्रताप्यस्रुंनिधायदक्षिणेनपाणिंस्रुवस्यविलंदर्भाग्रैरास्पृश्यप्रागग्रवर्गत्रिःसंमृज्या
धस्तादग्रेणवान्यात्रिःसंमार्ष्टितोदर्भाणांमूलेनदंडस्याधस्ताद्विलष्टाद्रस्या
यावदुपरिष्टाद्विलंतावत्रिःसंमार्ष्टिअधाज्यंप्रोक्ष्यस्रुवेणिष्टप्याज्यस्थात्यांनिधा
यउदकस्यैष्टैरेवदर्भैर्जुहूंचैवमेवसंमार्ष्टितोदर्भानाज्यंप्रक्ष्याल्यांप्रोक्षहरेत् ए
वंसंमार्गः स्विष्टकृदंतेचरुश्रपनदर्शनानामग्नौप्रासनंदृष्टं अन्यदपियदस्मछा
स्त्राविरुद्धंपरशास्त्रेदृष्टंतदपीच्छातः कार्यमितिज्ञापयितुंप्रागुत्पुनातीतिपुनरा
ग्रहणप्रतिषेधः कृतःकिंचउत्पुनातित्रिरित्येवाचंलाघवार्थंनयासतिसर्वत्रैवं
कर्मोद्दत्तावित्यु नेनसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीसिद्धतिएवंसिद्धेइदंवचनंगृह्य
कर्मोद्दत्तोमंत्रावृत्तिर्नेवतीत्येवमर्थंपूर्वयोगः किमर्थः आज्याधिकारार्थइति

चेत्तर्हि प्राग्दुस्नात्याज्यमित्यत्रैव वाच्यं अथ यत्रि संज्ञार्थस्तर्हि कुशो यत्रि नव
तदित्यत्रैव वाच्यं उच्यते सर्वेणा मंत्रकमुत्पवनं विधीयते अनेन तु समंत्रकं तत्र
वैतानिके अमंत्रकं समंत्रकं एतत्कर्मणि इत्येवं विनियोगः कृताऽऽज्यहोमेषु प
रिस्तरणं कृतिरेवकृतं कृतं चाकृतं च यस्मात तथोक्तं आज्यमेव यत्र हविः स आ
ज्यहोमः अन्यथाज्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् सर्वत्रह्याघारादयः संत्येव आज्य
होमेषु परिस्तरणं कार्यं वानवेत्यर्थः अयं च परिस्तरणविकल्पो यत्राज्यग्रहण
मस्ति आज्याकृतीर्जुहुयादिति तत्रैव भवति नतु नरनादिष्टाज्यहोमेषु यद्यना
दिष्टाज्यहोमेष्वयं विकल्पः स्यात्तत्र तत्राज्यग्रहणमयार्थकं स्यात् तथाज्य ना
मोपाकयज्ञेषु तथेति कृताकृता वित्यर्थः पाकयज्ञेषु सर्वेषु आज्यभागौ कार्यौ

रुत

रामः

११

वानवेत्यर्थः पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृत्त्यर्थं ब्रह्मा चधन्वंतरियज्ञम्
लगववर्जं तथेतिवर्त्ततेपाकयज्ञेष्विति च ब्रह्मा चसर्वेषु पाकयज्ञेषु कृताकृतो भव
तिधन्वंतरियज्ञं शूलगवं च वर्जयित्वाअथतयोर्नित्यो भवति उतनैव भवतिनित्यो
भवतीतिब्रूमः कृतस्तयोरुपदेशात् ब्रह्माणमग्निं चांतरा वेदं चरित्रवंतमुपवेश्ये
तिचतर्हितस्मादेव नित्यौस्तः किमनेनेतिचशंकानकार्या अस्मिन्विकल्पप्रतिषे
धसतिउपदेशस्यपक्षे कृतार्थत्वात्तयोरपिब्रह्मा चौलवत्कृताकृतः स्यात् ब्रह्मा
स्तिचेत्समस्तपाण्यंगुष्ठोत्तरेणाग्नेयरीन्यदक्षिणतः कुशेषुनिरस्तः परावसुरिति
तृणंप्रत्यग्दक्षिणानिरस्यइदमहमितिमंत्रेणोपविशेत् ततोऽहस्पतिर्ब्रह्मेत्येनं
ब्रह्मञ्जपंजपेत् ततोब्रह्मन्नयः क्रमेष्यामीतिकर्त्तीतिसृष्टः भूर्भुवस्वर्हस्पति

अस्तइतिजपित्वोंप्रणयेत्यतिसृभिरेकेचिदतिसर्जनंप्रत्पत्तिसर्जनंचनेछंति
कर्मांतेसर्वप्रायश्चित्तानिसंस्थाजयंचकुर्यात्सर्वप्रचयजमानोवेऽद्भ्यस्व
श्च अमुष्मैस्वाहेतिजुहुयात् क्वचिन्नामधेयेनहोमउक्तः सावित्र्यैत्वासवितृप्रसू
दिक्वचिन्मंत्रेणहोमउक्तः अग्नेनयसुपथाराय्येअस्मानितित्वतस्त्रिरितिय
त्रतुनोनयंतत्रनामधेयेनकथंहोमः स्यादितिसूत्रंप्राजापत्यस्यस्थालीपा
कस्यकृत्वाकाम्याश्चरवइत्यादौ अग्निरिंद्रप्रजापतिर्विश्वेदेवाब्रह्मेत्यनादे
शे यत्रहोमस्यानादेशः कर्मणश्चादेशः तत्रएताएवदेवताःस्तव्याः क्वजात
कर्मादौ नर्हिरथारोहणेपिस्यात् एवंतर्हिअन्यथाव्याख्यास्यामः यत्रहोमश्रु
त्यानमंत्रश्चौलकर्मादौनैकेकांचनेतिपक्षोतत्रैताभ्योदेवताभ्योजुहोतिमंत्रान्ना

रामः

१२

देशइतीयमेवव्याख्यासाध्वीमंत्रप्रकरणत्वात्तेनजातकर्मादौनहोमोस्तिअन्येतु
सर्वोक्तदोषपरिहारेणवर्णयंतियत्रपरशास्त्रेषुहोमश्रूयतेस्वशास्त्रेषुकर्मणा
त्रंतत्रेतादेवतानवंतीतिक्वजातकर्मादौ एकबर्हिराज्यस्विष्टकृतस्तुल्य
कालाः एकंबर्हिरादियेषांपाकयज्ञानांतेतथोक्ताः तुल्यकालाएककालाः
एकस्मिन्कालेयद्यनेकेषांयज्ञाकार्यत्वेनप्राप्तास्तदातेसमानतंत्राः कार्याइत्य
र्थः किमुदाहरणंयदापर्वणिस्त्रीकामउच्चयतेतदाकाम्यपार्वणयोरेककाल
त्वंयदावाग्यमनाश्चयुनीकर्मणीआप्नुयुर्जांक्रियेतेतदोर्योरेककालत्वेबर्हिराद
ग्रहणस्यतंत्रेणोपलक्षणार्थतांस्पष्टयितुंयज्ञगाथामुदाहरति स्तदेयानियज्ञगा
थागीयते पाकयज्ञांस्समासायैकाज्यानेकबर्हिषः एकःस्विष्टकृतःकुर्यान्ना

प्रतिदेवतइति ४ तस्मिन्नर्थेएषायज्ञगाथागीयतेपद्यतेवरुन्याकयज्ञाने
कस्मिन्कालेसमासाद्यप्राप्यएकाज्यानेकबर्हिषः एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि
प्रतिदेवते न प्रतिदेवतंमंत्रमावर्त्तीतइत्यर्थः ३ उदगयनाद्यर्यमाणपक्षेक
ल्याणेनक्षत्रेचौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः सार्वकालमेकेविवाहाः अ
नेनचौलकर्मादीनांकालोविधीयतेउदग्दागछत्यादित्यस्तउदगयनंतथालो
कप्रसिद्धेः आसूर्यमाणस्यचंद्रमसःपक्षोयःसतथोक्तः महिमासस्यपक्षस्यच
कर्त्तीअथवाआसूर्यमाणश्चासौपक्षश्चआसूर्यमाणपक्षः महिचंद्ररश्मिनि
रासूर्यतेशुक्लपक्षइत्यर्थः ज्योतिःशास्त्राविरुद्धंकल्याणंनक्षत्रंचौलकर्म
तिचौलस्यैवसंज्ञांतरंननुव्रतादेशनामयंकालइष्यते सकथंप्राप्नोतिउपनय १३

नातिदेशात् तर्हित्रगोदानग्रहणमपार्थकंचौलातिदेशात्उच्यतेसमावर्त्तना
र्थंगोदानग्रहणंगोदानिकंकर्मकुर्वितेतिकर्मग्रहणंयथाकर्मणोऽनियमंवाग्यम
नादिकंनिवर्त्तयतितथाकालमपिनिवर्त्तयेत्तस्माद्गोदानग्रहणंयत्रदानगंधीयाः ४गो४
न स्तित्रयथास्यादिति ताहिसमावर्त्तग्रहणमेवकार्यं उच्यते लाघवार्थंगोदानग्र
हणं सार्वकालमेकेविवाहं एकेआचार्याःसर्वस्मिन्कालेविवाहमिछंतिनोद
गयनादिनियमंतेषांकोनिषायः दोषश्रवणात् ऋतुमत्योहितिष्ठंत्यांदोषः पि
तरमछतीतिअन्येचलौकिकादोषाःसंपद्यंते तेषांपुरस्तात्चतस्रआज्याहुती
र्जुहुयात् तेषांग्रहणंकिमर्थंविवादस्यानंतरत्वात्सर्वेषांचार्थंइतिचेत्

अंतर्वर्त्निन्य एताआज्याऽऽहुतयो नवंतिनतुतेभ्यः सर्वेनवंतीत्येवमर्थंतेषांग्र
हणं तर्हिध्रुवस्ताऽऽहुणमयार्थकं न प्रयोजनंउपरिष्टाद्वक्ष्यामः संख्यावचनं
किमर्थंतत्रैकेब्रुवतेयत्रयरिमाणवचनंश्रूयते ग्रहणंवानास्तिधानाद्दा
तुदाम्नुषइतिद्वाभ्यामित्यादौतत्रकथंप्रत्यादेशंकेमः स्यादितितदसत्एक
मंत्राणिकर्मणीतिन्यायात्अपिस्वाहाकारांतेमंत्रेरितिप्रत्यंस्वाहाकारः प्राप्तः
सचप्रदर्शनार्थः चेनेत मतिक्रम्यहोतव्यमितियुक्तंवक्तुंअस्यविद्यामानायांगतौ
तेनसर्वत्रप्रत्यंचहोमइतिसिद्धंकाउनरस्यगतिः तत्रैकेनियमार्थमित्याहुः स
मुच्चयपक्षेपिकथंचतत्रएवस्युर्नेवंद्यइतिकथंप्रयोगः एकैकस्याश्चवः अंतेए
केकाव्याहृतिरितिएतदप्यसत्प्राधान्येनाऽऽहुतिविधिप्रकरणत्वात्आहुतिसमु

राम:

१४

व्याहृतिसंज्ञाबृतान्

च्चयएवनमंत्रसमुच्चयः किमर्थंतर्हीदंनियमार्थमेवचतत्रएवस्युरितितेनाऽऽज्यभागौ
नभवतः तर्हिस्विष्टकृदपिनस्यात्नध्रुवस्तान्नियमार्थंहिध्रुवस्ताऽऽहुणंकृतंआघा
रौतुत्तएवअनाऽऽहुतित्वात्आज्यग्रहणंपरिस्तरणविकल्पार्थं अग्नआयूंषि
पवसइतितिसृभिः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइतिच व्याहृतिनिर्वर्तितस्तृभिः
चतसृणामेवस्तृत्रैव्याहृतिनिष्ठत्वः स्वाहेत्यादि समुच्चयमेके एकेआचार्या
ऽऽगाऽऽहुतीनांव्याहृत्याऽऽहुतीनांचसमुच्चयमिच्छंतितेनाष्टाऽऽहुतयः नैकेकाचन
एकेआचार्याःकामप्याऽऽहुतिंनेच्छंतिनैकइतिवक्तव्येकांचनग्रहणमृगाऽऽहुतीनां
व्याहृतीनांचायंप्रतिषेधः किंत्वाहस्यसर्वनामत्वात्सर्वनाम्नश्चप्रकृतपरामर्शि
त्वात्अन्यास्त्वाऽऽहुतयोहोतव्याइत्येवमर्थंतेनादेशाऽऽहुतयः सिद्धाः त्वमर्थमाम

१५ वसिवस्कनीनामितिविवाहेचतुर्थी अत्रसंज्ञायःस्वीस्यावाधऽत्तउत्कर्ष
इति उत्कर्षइति ब्रूमःअसमानजातित्वात्समानजातेरवहिवाधोविहि
तःएवसमानजातिधर्मइतित कल्पोदितश्चसमानजातिर्भवतियथाअथ
सामिधेन्यस्ताःसामिधेन्यइति अत्रत्वतल्पदचोदितश्चान्नबाधः अपित्क
र्षःयथाऽतिऽस्त्रीतावाग्निनेतृतीयऽत्यत्राग्नीध्रस्योत्कर्षःतद्वदत्रापिअ
निद्र पित्रसंख्यादिष्टोनऽर्वंबाधतेयत्रतुबाधतेतत्रतत्रस्थानग्रहणंकरोतिय
थादितीयस्याऽस्त्रीस्थानेमऽत्रतमितितस्माऽउत्कर्षइतिसिद्धं ४ कुलमप्ये
क्षेतयेमातृतःपितृतःश्चेतियथोक्तंऽरस्तात् कुलशुद्धेनोनावंशोमहा
पातकरहितावितिसंभवोतथायस्मात्कुष्ठादिदोषरहितावितिकुलमप्येव १५

मनेकन्यांप्रयच्छेत्२

मंपरीक्षेतकथंयेमातृतःपितृतश्चेतियथोक्तंऽरस्तात्अयंवचनेवधूवर
गुणेभ्यःकुलमेवकथंप्रधानंस्यादितिअथवरगुणान्नारु बुद्धि
अर्थदर्शिनीबुद्धिःकोऽर्थःयःशास्त्राविरु
द्धःतद्वतेकन्यांप्रयच्छेत्अथकन्यागुणान्नाह बुद्धिश्चेत बुद्धिरूपशीलल क्ष
णैःसंपन्नांरोगवर्जितांकन्यामुपयच्छेतस्वीकुर्यात्तयत्रस्वमनोरमतेतद्रूपं
लक्षणानांऽरवगाद्यंमत्वापरीक्षातरमाह ऽर्विज्ञेयानिलक्षणान्यष्टौ।
पिंडान्कृत्वाऽतमग्रेप्रथमंऽज्ञऽरतेसत्संप्रतिष्ठितं यदियंकुमार्यनिज्ञा
नातदिरु प्रतिपद्यतांयत्संतरश्यतामितिपिंडाननिमंत्र्यकुमारी
ब्रूयादेषामेकंग्रहणेति ऽर्ज्ञेयानीतिकृत्वाएवंपरीक्षेतक्षेत्रादिभ्योष्टौ।

म्यः मृदमाहृत्याष्टौपिंडान्कृत्वाऽऋतमयइत्यनेनमृत्पिंडाननिमंत्र्यकुमारीभू
यादेषामेकंगृह्णातीतिउनःपिंडग्रहणंकुमार्यामनिमंत्रणंमान्नहरसापिहिर्ता
यानिर्दिष्टा क्षेत्राच्चेउनयतःसस्याऽऋत्वीयादन्नवत्सस्याःप्रजानविष्यतीति।
विद्याऽोष्टात्यसुमतीवेदिसुरीषाऽब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनोहदात्सर्वसंपन्ना
देवनाल्कितविचतुष्पथादिप्रव्रजिनीरिणादधन्यात्सप्रजानात्यतिष्ठी उ
भयतःसस्याक्षेत्रादाहृतंपिंडंगृह्णीयाच्चेदन्नवत्सस्याःप्रजानविष्यतीतिवि
द्यात् एवमुत्तरत्रापिनेयंयदेकस्मिन्संवत्सरेद्विःफलतितउनयतःसस्यंक्षेत्रे
अपरुत्तेकर्मणियावेदिःसावेदिसुरीषं अविदासीऽकःदोनामाऽोष्णाऽकदः देव
नंद्यूतस्थानं यत्रोसंवीजंनअरोरुतिताद्रिणं द्वौप्रव्रजतीतिद्विप्रव्राजिनीपतिं

ष्ठंतीतिपतिष्ठी अत्रप्रजास्तुतिनिंदाद्वारेणसैवस्तुतानिंदितावेतिमंतव्यंउत्त
रैस्तुत्रिभिर्वाक्यैःसैवनिंद्यते,५ अलंकृत्यकन्यामुदकरुवंदद्यादेषप्राजापत्यो वि
वाहस्तस्यांजातोद्वादशावराद्वादशापरान्पुनात्पुनयतोऽऋत्विजेविततेकर्मणि
दद्याद्दलंकृत्यसदैवोदशावरांदशापरान्पुनात्पुनयतः सऋधर्मचरतइतिप्रा
जापत्योष्टावरानष्टपरान्पुनात्फनयतोगोमिथुनंदत्वोपयच्छेतसआर्षतःसप्त
वरान्सप्तपरान्पुनात्फनयतोमिथःसमयंकृत्वोपयच्छेतसगांधर्वोधनौनेयतो।
ष्टोपयच्छेतसआसुरः सुप्तांप्रपत्तांवापहरेत्सपैशाचोहत्वाभित्वाचशीर्ष
णिरुदतींरुदतोहरेत्सराक्षसः कन्यामलंकृत्योदकरुवंदद्यादेषविवाहोऽप्र
त्तसंज्ञोनवतितस्यांकन्यायांजातोद्वादशावरान्पुत्पत्स्यमानान्द्वादशापरान्पुना

त्र

पुंन्नान्नुनासु नयतोमातृतः पितृतइत्यर्थः एवमुत्तरत्रापिज्ञेयंवितते कर्मणि
वैतानिकेकर्मणीत्यर्थः मिथः समयकरणंनामवंमम भार्या भवभर्तृतवदुरुषो
भवामीत्येवंरूपेअष्टौविवाहाःतत्रसर्वेषुचतुर्षुसर्वैः सर्वैः प्रशस्तः उत्तरेषुउत्त-
रोत्तरः पापीयान्वृत्ततत्रसर्वेब्राह्मणस्यैतरयोः प्रतिग्रहान्नावात् आर्षेज्यान्ना
वाच्चगांधर्वः क्षत्रियस्यासुरालेदृष्टत्वात् राक्षैश्वर्यस्यैवयुद्धसंयोगात् आसुर स
स्तुवैश्यस्यधनसंयोगात् इतरेत्रयोऽनियताः ६ अथखल्वस्यावद्याजनय
दधर्मीयामधर्मीश्चतान्विवाहेप्रतीयात् अथत्राष्टाधिकारार्थः यद्वक्ष्यतेतद्वि
वाहेवेदितव्यमितिखल्वुक्तः उद्यावद्यग्रहणंकथमेतेजनपदा दयोनानाधर्का
राः क्रियेरन्नेकेनकर्त्रासमुद्रीयेरन्नितिजनपदधर्मादेशाधर्मीःग्रामशब्देनग १७

रमपुत्रतेधर्मशब्दादेवद्वितीयानिर्देशोअन्वयेसिद्धेतानितिवचनंकुलधर्मा
अपिकार्याइत्येवमर्थंतावत्तादृशानित्यर्थः विवाहाधिकारेविवाहग्रहणं कृत्स्ने
विवाहेयथा स्मुरित्येवमर्थंइतरथोपयमनाउत्तरकालंविहितत्वाउपयमनेन
स्मुः उपयमनंनामकन्यायाः स्वीकरणंप्रतीयादितिकुर्यादित्यर्थः यत्तुसमानंत
द्वक्ष्यामः किमर्थमिदंयथान्यान्नुपदेशादेवसर्वत्रनवेति पार्वणादिषु
शब्दमपिस्यात् नियमार्थंतर्हिजनपदादिधर्माणांवक्ष्यमाणानांचधर्माणांवि
रोधेसतिवक्ष्यमाणमेवधर्मंकुर्यात्नजनपदादिधर्मीमिति यद्वक्ष्यामस्तत्सर्वत्र
समानमेवेत्यर्थः वेदेषुसत्यएवमवायोदृष्टः गृह्यतुब्रह्मचारिणोत्रिरात्रमिति
ब्रह्मचर्यंविहितंतत्रगृह्योक्तमेवकार्यं नदेशाधर्मइतिसिद्धं पश्चादग्नेर्दर्शदम

ग्मनेऽतिष्ठाप्योत्तरउरस्ताऽदकुंभंसमन्वारब्धायांजुहोतिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मु
ख्याआसीनायाग्नेणामितेसोमगायद्दत्तमित्येंगुष्ठमेवगृह्णीयाद्यदिकामयेतउभौ
सएवमेवपुत्राजायेरन्निति वेदिकायामग्निमतिष्ठापनोत्तरकालेयच्छादनेदर्भ
दमग्मानंप्रतिष्ठाप्योत्तरस्यैदेशेऽदकुंभंप्रतिष्ठापयेत्ततआज्यस्यबर्हिषिसादनो
तोकृत्वासमन्वारब्धायांवध्वामिध्माधानादिआघारांतंकृत्वात्ततःस्वयंक्तआज्ती र्जु
त्वातिष्ठन्प्रत्यङ्मुखःप्राङ्मुख्याआसीनायागुंअंगुष्ठमेवगृह्णीयान्गृह्णामीति
ऋचापुत्रकामश्चेत्मंत्रस्तूत्तरयोरपिहस्तयहणयोरयंनवत्वेवदमग्मसिद्धाअ
ग्मातत्पुत्रकःतेनोभयोःप्रतिष्ठानंसिद्धंएवंचेद्दोषः अस्मानमारोहयतीत्यत्रपुत्र
कारोहणंस्यात्तर्हिअग्मयहणंतस्याविशेषणंदर्षदमग्मानमितिअग्मंमयीमि

त्यर्थः मृन्मय्यपिलोकेदर्षद्विद्यतेतर्हिपुत्रकप्रतिष्ठापनंनस्यात्नस्यदिवमंग
लार्थत्वात्दक्षिणतः पत्न्युपविशेत्उत्तरतः पतिरितिशास्त्रांतरेदृष्टंस्मृवेरुोम
;साधनांतरानुपदेशात्एवंहोतोक्तरोमेत्यनेनैवस्थानेसिद्धेतिष्ठन्समिधमा
दध्यादित्यत्रतिष्ठन्ग्रहणंकथमन्यत्रासीनस्यकर्माणिस्मुरित्येवमर्थंअतोत्रापासी
नताप्राप्तौतन्निवृत्त्यर्थंतिष्ठन्ग्रहणंप्रत्यङ्मुखग्रहणंप्राङ्मुखनिवृत्त्यर्थंतस्यनि
त्याःप्रांचश्चेष्टाइत्येवसिद्धेप्राङ्मुख्याइतिवचनंप्रत्यङ्मुखाधिकारनिवृत्त्यर्थम्
आसीनायाइत्येतत्कथमितउत्तरंवध्वाविदितंकर्मतिष्ठंत्याःस्यादित्येवमर्थउ
त्तानेनोत्तानंयोनिंगृह्णीयान्नीचैरोत्तानमितिशास्त्रांतरेदृष्टंपुत्रजाद्दःपुं
सिस्त्रियांचस्मृतौदृष्टः अकृताधाकृताधापियैर्विदेसजातात्सुतं पौत्रीमातामह

स्तेनदयास्मिंश्चदेरङ्गनं पौत्रीमातामहस्तेनेतिदौहित्रेणमातामहः पौत्रीनव
तीत्यर्थः लोकेचडहितरिश्वत्रप्राप्तंप्रयुंजानादृश्यंतेएहिपुत्रेतिमंत्रेचदृश्यते।
पुमांसंतेपुत्रोजायतामितितस्मात्पुमांसः पुत्राइतिविज्ञायतेअथवापुन्नाम्नोनर
काद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंभुवेत्येवंविधः
पुत्रोजायतांनपथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुनयोर्थरूपं अंगुलीरवस्त्रीका
मोरोमांतेहस्तंसांगुष्ठमुनयकामः एवकारोगुष्ठनिवृत्त्यर्थः स्त्रीकामाडहित्कृका
मइत्यर्थः रोमांतेहस्तंसांगुष्ठमुनयकामः प्रदक्षिणमग्निमुदकुंभंचत्रिः परिण
यंजपत्यमोरुमस्मिमात्वंमात्वमस्यमोहंघोररूंपृथिवीत्वंमामाहृत्तंताविदविरु
वेहप्रजांप्रजनयावहैंसंक्रियोरोचिष्णुसुमनस्यमानोजीवंशरदंशतमिति अग्नि
मुदकुंभंचत्रिःपरिणयन्वर्धंजपतिअमोरुमस्मीतिउदकुंभग्रहणमन्येषांसमस्तय १९

ज्ञपात्राणांबहिःकरणार्थमित्येके अन्येतुविवाहेयदन्यदृष्टंपात्रंअश्मातस्येव
बहिःकरणार्थमिति त्रिर्ग्रहणंपरिणयनेनसंबध्यते उतजपेन यदिदृर्वेणतर्हिस
कृज्जपःस्यात् अथजेपेनतर्हिसकृत्परिणीतिः दृर्वेणेतिब्रूमः कुतःपरिणीयेति परिणीय
ग तस्यबऊचंदस्रितंजपश्चपरिणयनंमिति कृत्वायावत्परिणयनमावर्त्तते परिणी
यपरिणीयाश्मानमारोहयतीममश्मानमारोहश्मेवत्वंस्थिरोभव सहस्वपृतनाय
तोनितिष्ठपृतन्यतः वीड्वंचंपरिणयनेध्रुवमारोहणंकारयितव्यमित्यर्थं अ
थास्यकर्मणः कःकर्त्ताआचार्यःकुतः वक्ष्यतिशिरसीउदकुंभेनावसिंचेतिस्वयं
कर्तृत्वेसतिअवसेचनंनशक्यतेकर्तुंतदसत् वरएवकर्त्ताआचार्येणह्यसौविस्र
ष्टोविवाहंकरोतिउदकुंभग्रहणंतुतत्रस्थमुदकंलक्षयति वध्वांजलावुपस्तीर्यन्ना
तान्नातस्थावोवाद्दिर्लाजानावपति ततोवध्वांजलावुपस्तीर्यवध्वाःभ्रात्रादिर्लाजा

ज्ञानावपतिभ्रातृस्थानः पितव्यपुत्रोमातुलपुत्रश्च त्रिर्ज्ञामदग्मानो पंचावत्तिना
मित्यर्थः यत्समिधार्यहविरवत्तंच हविःशिष्टःशेषवर्त्ततेयथानात्रहवींषीति अ
वत्तंचअवदानमित्यर्थः ततःशेषंयत्समिधार्यअवदानंचयत्समिधारयतिएवम
वदायावदायत्रिर्मंत्रेर्जुहोतिउपस्तरणात्समिधारणैकः करोति भ्राता कुतःसमा
नकर्तृकात्वनिर्देशात्तदयुक्तं यदिह्यत्रभ्रातानिर्देशःस्यात्वधोंजलौभ्रातोयस्तीर्थि
त्यवक्ष्यत्तस्माद्यएवकरोतियत्सूक्तंसमानकर्तृकत्वनिर्देशान्नइतितत्रब्रूमः अस
मानकर्तृत्वेपिहिक्काप्रत्ययोदृश्यतेयथा आज्याऊतिऊत्वामुरुंधनंदद्यादितिको
मेब्रूत्नाकर्त्तादानेयजमानः सर्वकाण्डत्तामात्रमेवतुविवक्षितंतद्वदत्रापि एषोवदान
धर्मो यत्रयत्रावदानमस्तितत्रसर्वत्रैषएवधर्मोभवतीत्यर्थः मध्यमेवर्द्धीह्रु
विषावद्यतीत्यादौ अर्यमणंनुदेवंकन्याऽअग्निमयक्षत सऽर्यमादेवोअर्यमात्रेतो

मुंचातुनामुतःस्वाहा वरुणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत सऽर्यमादेवोवरुणः प्रेतोमुंचा
तुनामुतस्वाहा वरुणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत सऽर्यमादेवः वरुणाप्रेतोमुंचातुनामु
तःस्वाहेत्यविच्छिद्यंजलिंस्रुचेवजुहुयात् कोजुहोतिवधूःकुतःअविच्छिंदतीति
स्त्रीलिंगात् कस्मैतेमंत्राः वधूःकुतःसाहिजुहोतिमंत्रलिंगाच्च कन्याअग्निमयक्ष
तेति तदसत् नहिस्त्रियःमंत्रेष्वधिकारोस्ति ननुकथंपत्नीवाचने तत्रवचनात् अत्र
तुसंदिग्धंतस्माद्वरस्यमंत्राः मंत्रलिंगाच्च सऽर्यमादेवऽइतिपरोक्षनिर्देशात्यदिस्त्रिवधूः
स्युःसऽर्यमादेवऽइतिस्यात् यत्सूक्तंसाहिजुहोतीतितत्रब्रूमः अन्यस्यापिमंत्रोदृश्यतेअध्व
र्युर्जुहोतिहोताचवषट्करोतियत्सूक्तंमंत्रलिंगादितितत्रब्रूमः नह्यत्रेयंकन्याअग्निधी
यतेअन्याएवतुकन्याः यदीयमग्निधीयतेवऊचनंनोपपद्येततथाभूतप्रत्ययः न

स्माद्धरस्येतिसिद्धं अपरिणीयश्चूर्यभुटेनान्यांस्तंत्रलीचतुर्थं अज्ञासप्रतिषेधःकि
म मर्थः चतुर्थहोमंकृत्वाकथंमंत्रकंपरिणयनंस्यादित्येवमर्थमित्येके अन्येतुत्रीलिंग
रिणयनान्यानंतर्येणोक्तानितथात्रयोहोमाः तत्रकथंसर्वेसर्वंपरिणयनंकृत्वाप
श्चाद्धोमःस्यादितिज्ञापयितुमिति श्चूर्यभुटःकोणः तृलोवचनंज्ञापतिध्यानार्थं
चतुर्थ्यलुगंकथमेतस्यद्रव्यस्यस्विष्टकृन्नस्यात्सएववक्तीयथास्यादितितेनव
श्चुहोति ऐप्योप्यहैकेलाजान्परिणयंत्यथोतमेआकृतीनसन्निपतिते अनिमतार्थ
यो ज्ञापनार्थोहज्ञाष्टः एकेलाजानौप्यश्चात्परिणयंति किमिति तथा सतुत्तमेआकृ
तीनसंनिपतनइतिकृत्वा सर्वस्मिन्पक्षेउत्तमेआकृतीसंनिपतनः कोयंसंनिपातोनाम
यदिसर्वाकृतिशिरसिप्रक्षेपः न तर्हिक्वचिदप्यसाविष्यते किंतुनः सर्वस्मिन्पक्षे २१

अथानंतर्यनतन्यूसोदोषःपार्वणादोदृष्टत्वात् तस्मादयमर्थः यथोत्तमेआकृतीनसं
निपतनः तथाकर्त्तव्यउत्तमयोराकृत्योर्मध्येपरिणयनंकर्त्तव्यमित्यर्थः कथंवास्यात्
अपरिणीयश्चूर्यभुटेनेतिअन्यार्थंकृतमपिइहमध्यपरिणयनंनिवर्त्तयेत् अथवा
सर्वस्मिन्पक्षेउत्तमेसंनिपतनः अत्रतुनसंनिपतनः इतिवदन्नपरिणीयवचनंचतुर्थ
परिणयनार्थमित्यस्मिन्नपिपक्षेसर्वेसर्वंपरिणयनंकृत्वापश्चाद्धोमोनत्वानंतर्येणहो
मइतिज्ञापयतियदिचानंतर्येणहोमइतिज्ञाप्यति यदिचानंतर्येणहोमःस्यात्सर्वासा
मेवसंनिपाताउत्तमयोराकृत्योःसर्वस्मिन्पक्षेसंनिपातइतिनोपपद्यते अथास्योशिखे
विमुंचतियदिकृतेनवतः अथशब्दानंतर्यविष्टकृन्निवृत्त्यर्थः अस्याइतिवस्यनि
वृत्त्यर्थंयदीत्यनित्यदेशधर्मादिनायदिकृतेनवतः कःकृतेनवतइत्याह ऊर्णास्तुके

केशापक्षयोर्बद्धेभवतः प्रत्वामुंचामिवरुणस्यपाशादिति प्रत्वामुंचामीतिदक्षिणं
शिखंविमुंचति उत्तरामुत्तरया प्रेतोमुंचामीत्युत्तरंशिखंविमुंचति अथैनामपरा
जितायांदिशिसप्तपदान्यभ्युक्रामयती अथशाष्टःसर्वेणतुल्यः एनांवधूंअयराजिता
मागुदीचीतत्रसप्तपदानिवधूमभ्युक्रामयतिसप्तभिर्मंत्रैः वाक्यस्यसाकांक्षत्वाज्ञवादे
श्चयोग्यत्वात्संनिहितत्वाच्च प्रत्येकंसंबध्यते यथारहस्येऽस्त्रिखामिशाष्टः प्राणायत्वापा
नायत्वाव्यानायत्वोशिखामीतिअंत्यवाक्येपठितोपिसर्वत्रापिसंबध्यतेतद्वदत्रापिए
तरेयिनिरभ्युक्तंनवादिसर्वत्रसमानमितितेनइषएकपदीनवसामामनुव्रतानवसे
वंसर्वत्रसंबंधनीयं इषएकपद्यूर्जेद्विपदीरायस्पोषायत्रिपदीमायोभव्यायचतुष्प
दीपशवेपंचपदीऋतुभ्यषट्पदीसखासप्तपदीनवसामानमनुव्रतानवशुत्रान्विंश

वहैवकंस्तेसंतुजरेदष्टयइति इतिमंत्राः उभयोःसंन्निधायशिरसीउदकुंभेनाव
सिंच्य सप्तमेपदेभ्युक्रामितेतत्रस्थएवोभयोःशिरसीसंनिधायकेनचिदुदकुंभमाना
य्यतत्रस्थेनोदकेनशिरसीअवसिंचतिअथाज्येनस्विष्टकृतंजुहोति ब्राह्मणाश्चर
ह्यायाजीवपत्याजीवप्रजायागारयेतांरात्रीवसेत् यामांतरगमनेयद्यंतरावसतिःस्या
त्तदाएवंगुणयुक्तायाब्राह्मण्याःगृहेनंतरारात्रिंवसेत्वसतिंकुर्यादित्यर्थः स्वगा
मेविवाहश्चेन्नायंविधिः ध्रुवमरुंधतीसप्तऋषीनितिदृष्ट्वावाचंविसृजेतजीवप
त्नीप्रजांविंदेयेति प्र समानेहोमेरात्रौध्रुवादीनदृष्ट्वावाचंविसृजेतमंत्रेणइदानीं
वाग्विसर्गविधानाद्धोमादारभ्यएतावंतंकालवाचोनियमइतिअवगम्यतेकस्मायं
वाग्विसर्गः वध्वाःकुतःमंत्रलिंगात्जीवःपतिर्यस्याः साजीवपत्नीजीवइतिकर्तरि

पत्नीयजुषुर्नोयज्ञसंयोगइतिविज्ञायासर्वस्मेतिडीघ्नञ्च प्रयाणउपयद्यमा
नेषषात्वेतोनयतुदक्षग्रहेतियानमारोहयेत् विवाहहोमानंतरंस्वगृहंगंतव्यं
तत्रयदिग्रामांतरेस्वगृहंस्यात्तथासतितत्रप्रयाणेयदियानमुपपद्यतेतथा
सतुपपद्यमानेयानेयानमारोपयेद्धंमंत्रेणतेनप्रयाणेयानस्यानियमः यानाद
न्येनशिबिकादिनाप्रयाणेचननवतिमंत्रः स्वग्रामेविवाहपक्षेस्वगृहगमनेना
यंविधिः अग्रमन्वतीरायतेसंरभध्वमित्यर्चेननावमारोहयेत् यद्यंतरानां
नदीस्यात्तदानेनार्चेननावमारोहयेद्ध्रुं उत्तरेणोक्रमयेत् उत्तरेणा
र्चेनवध्रमुदकाउत्तारयेत् स्त्रीवंरुदंतीतिरुदत्यां वीयमानावध्यैदिशोदिति
बंधुवियोगान्नदाएतांजपेत् अयंविधिः स्वग्रामेपिनवतिश्चविशेषात् विवाहा

ग्निमुद्यतोजस्वंनयंति विवाहाग्नियहणमग्निविशेषनियमानावाशंकानिवृ
त्यर्थं अजस्रंयहणेम्रियमाणस्यनयनार्थं तेनान्यत्रनयनेसमारोपणंकुर्यादि
तिगम्यतेअयंविधिः स्वग्रामेपिनवत्यविशेषात् कल्याणेशुदेशावृक्षचतुष्पथे
शुभाविदन्परिपंथिनइतिजपेत् शोभनेशुदेशावृक्षचतुष्पथेघृतंजपेत् वासे
वासेसुमंगलीरियंवधूरितीक्षकाणीक्षेत वासेवासेवसतोवसतोइक्षकाः
संतिवित्तानन्याइक्षेतेवासादन्यत्रेक्षणेनमंत्रः इहप्रियंप्रजयातेसमृध्यता
मितिगृहंप्रवेशयेत् अनयागृहंप्रवेशयेद्ध्रुवमोदयोविधयःस्वग्रामेवि
वाहेपिनवंति विवाहाग्निमुपसमाधायपश्चादेत्यानडुहंचर्मास्तीर्यपाणीव
मुत्तरलोमस्तस्मिंनुपविष्टायासमन्वारब्धायोमांप्रजांजनयतुप्रजापतिरित्यनु

निः प्रस्तरंकृत्वासमंजंलुविश्वेदेवाऽतिदक्षंप्राश्यप्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेणवा
नक्तिहृदये अग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वाग्निमुपसमादधातिसमिधः अक्षिण्य
ज्वलयतीस्थंः ततःपश्चादस्यानडुहेचर्मास्तृणातिप्राग्ग्रीवमुदग्लोमकृत्वा
ऽन्वाधानाद्याज्यस्यवर्हिषिसादनांतंकृत्वात्मिंश्चर्मण्युपविष्टायांसमन्वार
ब्धवस्त्रांवधांऽध्माधाद्याज्यभागांतंकृत्वात्मः यजमानयवितिवत्सग्निः ध
रुवंकृत्वाततःसमंजंत्वित्स्रुचादध्नः एकदेशंस्वयंप्राश्यवधूःप्राशानार्थंप्र
तिप्रयच्छेत्सात्मंश्नातिसकृत्प्रयुक्तस्यमंत्रस्योभयप्राशानार्थत्वाऽभया रामः
र्थत्वंतुनावितिहिवचनात्प्राज्यशेषेणवोभयोर्हृदयेअनक्तिएतेनैवमैत्रेणाह २५
दये अतऊर्ध्वमितिविस्पष्टापाठःकार्यः प्रकृतत्वात्ततःस्विष्टकृदादिसमा

पयेत् विवाहाग्नियहणमन्यनिरूप्यर्थं कथंतुनरन्याग्निप्राप्तिरंका गृह्याणि
वक्ष्यामइतिहिप्रतिज्ञातं उच्यते दायविभागकालेग्निःपरिगृह्यतेचेदन्यो
ग्निः प्रसज्येततन्निरूप्यर्थमिदं अपिचात्रविवाहाग्नियहणान्नविवक्षितमभा ६
त्रेणाग्नेर्गृह्यसिद्धिः किंतर्हिगृह्यवेक्षणीयत्वमेकृतेएवमुभाभ्यांहोमाभ्यांग्रह्य
त्वसिद्धिः नैकेनेतिज्ञायते तेनगृह्यवेक्षणीयत्वमादर्वाग्दर्शपूर्णमासप्रा
योपार्वणस्थालीपाकोनकार्यः पश्चिरणत्वमस्तुकार्यएव पाणिग्रहणादीति
वचनात् वैश्वदेवंचकार्यमेवतस्याग्निविशेषविधानावात् तेनाग्निनाग्नेहोम
द्वयंकार्यमितिसिद्धं उपसमाधायेति आस्तरणकालोपदेशार्थंअथवासमान
कर्तृकत्वसिध्यर्थं तेनयज्ञोपसमाधानग्रहणंनास्तितत्रान्योप्युपसमाधानंकु

यीत तस्मिन्निति वचनेचर्मास्तरणानंतरमंगांतरंकर्त्तव्यमितिज्ञापना
र्थंप्रस्तरयहणंकथमृगंतेनहोमः स्यान्नस्वाहाकारांतेनेत्येवमर्थंस्वाहा
कारएवोच्यतेजुहोमादित्यर्थः तेनयत्रप्रस्तरयहणंनास्तितत्र
कारमुच्चार्यस्वाहोमः आज्यशेषेणेतिसिद्धवदुपदेशादनादेशेआज्यहोमइ
तिगम्यतेअतऊर्ध्वमक्षारालवणाश्नोब्रह्मचारिणावलेकुर्वाणावधः स्यो
ज्ञापिनोस्यातां विवाहादारभ्यएतेनियमानवंसुनयोहैडिविकाराजमाषामा
षामुद्गामसूरिकाः लंक्याश्चकोऽथनिष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिकाः यह राम:
प्रवेशनीयहोमात्प्रागपिनियमस्पृष्ट्वाद्योगविभागः कृतःउत्तरावधिमाह अत
ऊर्ध्वंत्रिरात्रेद्वादशरात्रेअतोगृह्यप्रवेशनीयाद्ऊर्ध्वं त्रिरात्रेद्वादशरात्रं निय २५

तोस्यातां संवत्सरंचैकऋषिर्जायतइति संवत्सरंवाएकर्षिकल्पः पुत्रोजायतइ
तिश्रुत्वा अन्येवाहुः नियमांतेएकर्षिः संपद्यतेपितृगौत्रंविहायतिगोत्रेमजतइ
त्यर्थः चरितव्रतःसूर्यायविदेवधूवस्त्रंदद्यात् व्रतानंतरंसूर्यायविदेवधूउपय
मनकालेपरिहितंवस्त्रंदद्यात्सूर्यायाहेतिमंत्रः सूर्यायथारुषाकपिरितिमंत्र
सत्येनोत्तभितेतिसूक्तंकयंवृनरसोमेचेतिस्वरतोवर्णतइत्यादि अन्नंब्राह्मणे
भ्योदद्यात् अथस्वस्त्ययनंवाचयीत ओंस्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाइतिनेत्वओंस्वस्तीति
ब्रुयुः ए पाणिग्रह्यादिगृह्यंपरिचरेत्स्वयंपत्नीवाउत्राःकुमार्यंतेवासी पा
णिग्रहणप्रभृतिगृह्यमग्निंपरिचरेत्स्वयंपत्न्यादयोवा पाणिग्रहणादिवचनंगृह
प्रवेशनीयोत्तरकालंचारंभार्थंकानिश्चित्यर्थं यद्धिक्षास्यतेतत्परिचरणं पत्नीकु

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

मार्यारहोमकमेके कुतः स्त्रीणांमंत्रानधिकारात् अन्येतुसहोमकं कुतः व
चनात्पत्नीसंनहनवत् अंतेवासी शिष्यः नित्याद्युग्रहीतस्यात् अनुग्राह्यः
परिग्राह्यस्यस्थानेनित्यंपरिगृहीतः स्यादित्यर्थः किमुक्तंभवति यदिविवाहा
ग्निर्नष्टः स्यात् ततोनष्टादरणेप्रायश्चित्तंकृत्वापरिचरेदिति अथवात्मनः प
त्न्यावासमिपेक्थंनित्यंस्यात्लोनयो रन्यत्रस्थापयितव्यइति अथवाहोम्य
नधर्मस्योपलेपादेर्निवृत्त्यर्थं तदपिकृच्चग्रहणेनप्राप्नोतिपरिसमूहनादित्वत्
यदित्वपत्नाग्नेस्त्यत्सुपवसेदित्येके यदिप्राऽऽकरणकालेऽहोमयेत्ततःआन्य
स्माद्धोमकालात्त्यत्सुपवसेदित्येके एकग्रहणाद्यजमानउपवसेदित्येके अ
याज्ञाग्नइत्येकामाऽऽतिंजुहुयादित्येके कुतःशास्त्रांतरदर्शनात् अन्येतु

पूर्वसूत्रमेवंव्याचक्षुः नित्यग्राह्यकृत्यर्थः नित्यमाचमनमिति य[illegible]
ष्टःपश्चाद्वचनः एतऊर्ध्वंभवतियदिविवाह्योनगृहीतः दायविभागकालेगृह्य
ते गृहितोपिवानष्टोदग्नीरात्रमतिक्रांतः ततऊर्ध्वयाक्रिययापश्चाद्गृहीतोन
वतीतित्रविवाह्याऽऽज्ञतयोलाजाऽऽज्ञतयो [illegible] गरुप्रवेशानीयाज्याऽऽ
तयश्चदर्शोजनंचभवतिनान्यत् कन्यासंस्कारत्वात् होमद्वयंचात्रसमानतं
त्रंस्यात् लाजाहोमोत्रापिपत्नंजलिनाकार्यः नहोमेतस्यासधर्मत्वेनदृष्टत्वात्
लाजावपनंतुस्वयमेवकरोतिनमन्त्राता दायविभागकालेगृह्यमाणेप्रयोगविशे
षोत्वेष्यः तस्याग्निहोत्रेण तस्यग्रहणंयोगविभागार्थं तस्याग्निहोत्रेणैवविधि
र्भवति तर्हिप्राज्ञानादयोपिस्युरित्याशंक्याह प्राऽऽकरणहोमकालोव्याख्यातो।

नान्येनतेनतंत्रंनभवति

प्राङ्करणंनामापराह्णेगार्हपत्यंप्रज्वल्येति एवंप्रातर्व्युष्टायामितिच प्रदोषो
तोहोमकालः संगवांतः प्रातः एतावेवनवतोनान्यदित्यर्थः हौम्यौवर्जौहोम्यं चर्मांस
चाग्निहोत्रेणव्याख्यातं पयसान्त्सिहोमइत्यादिमांसप्रतिषेधात्रास्त्रोतरहष्ट
मपिहौम्यंनवतीतिगम्यते पयोदधियवागूश्चसर्पिरोदनतंडुलाः सोमोमांसंत
थातैलमापस्तानिदशैववृडवड्वाणिस्त्रुवेणजुहोतिकडिनानिहस्तेनयेनैवद्र
व्येणसायंजुहोतितेनैवप्रातः प्रतिनिधिवर्जो। कामंवृडीहियवतिलैः कामक्व
नेष्टवोक्तानावेकथमेतेषांग्रहणंस्यादित्येवमर्थं ब्रीह्यादयश्चप्रत्येकंसाधनानि राम:
नमित्याणितच्चन्यायतोवगंतव्यं अग्नयेस्वाहेतिसायंजुहुयात्सूर्यायस्वाहेति
प्रातःस्थालीद्वितीयेउनयत्र स्थालीद्वितीयेआज्यंजुहोतिस्थालीग्रहणंप्रजा २७

पतिध्यानार्थंउनयत्रसायंप्रातश्चेत्यर्थः अग्नेपरिसमुह्यपरिस्तीर्यपर्युक्ष्यहोमद्रव्यस्या
ग्निहोत्रवत्संस्कारंकृत्वातत्तोग्नयेस्वाहेतिजुहोति ततःप्रजापतयइतिचतुर्थ्यंतंपदंध्या
त्वास्वाहेत्युपांशुस्थालीद्वितीयामाज्यंजुहोति ततःपरिसमूहनपर्युक्षणे एवंसायंप्रा
तर्होमेतुसर्वमंत्रस्थानेसूर्यायस्वाहेतिविशेषः १० अथपार्वणस्थालीपाकः उक्तो
र्थः पर्वणिभवः पार्वणः स्थालीपाकइतिकर्मनामधेयंदर्शश्चपूर्णमासातिदेशात्कालेपि
द्वेपार्वणकेचनेपाणिग्रहणाद्यहरहः क्रियाशंकानिरासार्थं विवाहादनंतरंयायोर्णा
मासीतस्यामस्यप्रथमःप्रारंभः प्रतिपद्येापासनंकृत्वातत्तःपरिसमूहनादिप्रारंभेत्र॥
स्तस्यदर्शश्चपूर्णमासाभ्यासुपवासाः तस्यग्रहणंनियमार्थंतस्मेवोपवासोयथास्यात्त
दतिदिष्टनांमाभूदितिदर्शश्चपूर्णमासाविति कर्मनामधेयं उपवासश्चैकभोजनंस

र्यिर्मिश्रंदधिमिश्रमक्षारलवणमपिशितव्यमित्यादयश्चनियमालक्ष्यंतेतस्यतान्यामु
पवासोव्याख्यातइत्यर्थः इध्माबर्हिषोश्चसन्नहनं अनयोश्चबंधनंतान्यांव्याख्या
ते इध्मःपंचदशदारुकइतिज्योतिष्टोमेसाधयिष्यामः देवताश्चोपांशुयाजेइंद्र
ऐंद्रवर्जं देवताश्चतान्यांव्याख्याताः उपांशुयाजादिवर्जं तेनाग्निरग्नीषोमीयो
मास्यांअग्निरिंद्राग्नीअमावास्यायां अथेंद्रमहेंद्रयोर्निषेधः किमर्थः संनयतएव
हितेविहितेइंद्रंमहेंद्रंवासंनयतइति नचात्रसान्नाय्यंविहितं उच्यते सह्यकर्मा
णितावद्धितान्नेरयीष्यंते अहीधानेओपासनाग्नौसर्वाधानेतुकर्मणिकर्मणिपुनः रामः
संस्कुर्यात् संनयतइतिचकर्तविशेषणंदर्शेचासौसंनयत्नवति सोमेनेष्वांश्चेत्ना २८
ग्नापितस्यश्रुतस्तस्मान्निषेधः तर्हिइंद्राग्नीनस्यातांअसंनयतइतिवचनात् उच्य

ते इंद्राग्नीअस्यापिदेवतानवत्येव अत्रसमावसन्नयेइतिकृत्वानचात्रानावः कर्ता
विशेषणं कामाइतराः उक्तान्योऽन्यायाउपांशुयाजाद्यादेवतास्ताः कामानवंतिका
मेमतिकर्त्तव्याइत्यर्थः विलंबनंक्षन्तित्येवमादयः कामाः अथकाम्यानांस्थानेइ
त्येवसिद्धेउपांशुयाजादीनामत्रप्रतिषेधःकृतः तत्रकाम्यत्वेनापिनक्रियेरन्नितिन्नो
तिःस्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिदंवचनं अथानकिंद्रव्यं उपांशुयाजस्यतावदाज्यं तस्य
विद्यमानत्वाद्दृष्टत्वाच्चइंद्रमहेंद्रयोस्तुचतुःसान्नाय्यानावात् तस्यैतस्यैदेवतायैच
तुरश्चतुरोमुष्टीन्निर्वपतिपवित्रेअंतर्धायामुष्मैत्वाजुष्टंनिर्वपामीति ग्रहीताग्रह
णेनोत्तरकालंस्रुग्यंपवित्रेअंतर्धायवाहीन्यवान्वाअसंनत्वेअन्यान्वाहोम्यानेकैकस्मै
देवतायैचतुरश्चतुरोमुष्टीन्निर्वपतिअमुष्मैत्वाजुष्टंनिर्वपामीतिअमुष्मैत्रास्यस्थानेच

२९ तुर्यांविनऋत्यादेवतानिर्देशे तृतीयावचनमेकैकस्यैदेवतायैचतुर्गृहीत्वाज्यस्यार्थंपवित्रे
व्यावर्त्यते अथैनान्प्रोक्षतियथानिरुप्तममुष्मैत्वाजुष्टंप्रोक्षामीति अथशाष्टःकथं
सर्वासांदेवतानांनिरुप्तेषुप्रोक्षणंस्यादित्येवमर्थंएतानितिवऊचनंसंश्लिष्टानेवप्रो
क्षेत्नविनऋत्येवमर्थं यथानिरुप्तमितितस्यैतस्यैदेवतायैचत्वारिचत्वारिप्रोक्षणा
निसमंत्रकेषुनिर्वापेषुसमंत्रकाणिअमंत्रकाणिपवित्रेअंतर्धायकुर्यादित्येवमर्थं
निर्वायप्रोक्षणेएकस्मिन्यात्रेनवतःउत्तरत्रविनागविधानात् अवदानांत्रिःप्रलीकृ
तान्नानाश्रपयेत् कृत्वाजिनेशल्यवलंकृत्वापल्पवदन्यात्त्रिःफलीकृतानितिः
त्रिःशुल्कीकृतानित्यर्थः पिंडपितृयज्ञेसकृत्प्रक्षाल्येतिसकृद्ग्रहणादत्रत्रिःप्रक्षाल रामः
येत् ततोनानाश्रपयेत् समोथवा एकत्रवाश्रपयेत् यदिभ्रज्यतंडुलाननिमृशे २९

वि

दिदमसुष्माइदमसुष्माइति [redacted]
[redacted]इदमसुष्माइदमसुष्माइति अमुष्मैनाइ सर्ववत् यद्युवैसमोप्यसुद्धारंजुहु
यात् सुधारमितिसुहुत्येत्यर्थः सुहरणंनामयात्रांतरेएथक्करणंजुहुयादितिवच
नंहोमकालेसुहरेदित्येवमर्थं स्रुतानिदर्वीप्यग्निधार्यादिगुदास्यबर्हिष्यासाधय
त्यग्निधार्यैधममग्निधार्यायंतइध्मआत्माजातवेदस्तेनेध्मस्ववर्द्धस्वचेद्धवर्द्धयचा
स्मान्प्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येनसमिधयस्वादितिं उत्तरतोग्नेराज्यमुत्पू
याग्नेःपश्चाद्बर्हिरास्तीर्याज्यमासाद्यततःस्रुतानिदर्वीप्यग्निधार्यइदंसुष्मास्यततोब
र्हिष्यासाद्यततइध्ममग्निधार्यायंतइध्मइतिमंत्रेणाग्नावादधातबर्हिष्यासाद्यपु
नरग्निधार्यतिकेचित्पठंति तूष्णीमाघारावाघार्याज्यभागौकृत्वाज्याजतीर्जुहुया

३० दग्नयेस्वाहासोमायस्वाहेति तूष्णींमंत्रवर्जमन्येधर्माः शास्त्रांतरदृष्टाकर्तव्याः
नैरन्तिति उत्तरपश्चिमायाआरभ्यदक्षिणपूर्वंव्रजतिअविच्छिन्नामाज्यधारांदरे
द् तथादक्षिणपश्चिमायाआरभ्योत्तरपूर्वंव्रजतिअविच्छिन्नामाज्यधारांदरेण स्रु
वेणौपभृजुहुयात् कुतः यत्राज्यहोमेसाधनांतरानुपदेशस्तत्रस्रुवेणहोमश्रुतिसाधि
तप्रेवंभूतोव्यक्तहोमश्रुत्यस्मिन्सूत्रेप्रारब्धात्रेतिः यावन्मात्रंचस्वशास्त्रानुक्तमपे
क्षितंतावन्मात्रंग्राह्यंनतुस्वशास्त्रेनुक्तमपिग्राह्यंततआज्यभागौजुहुयादग्नयेस्वा
हासोमायस्वाहेतिआज्यभागावित्यनयोर्यागयोः संज्ञा उत्तरमाग्नेयंदक्षिणंसौम्य राम:
मग्नेरुत्तरपार्श्वेआग्नेयमाज्यभागंजुहुयात् दक्षिणपार्श्वेतुसौम्यं स्रुवेणौपभृजु
हुयात्श्रुवेवत् विहायतेचक्षुषीवाएतेयज्ञस्ययदाज्यभागौ आज्यभागौयज्ञ ३०

स्यचक्षुषीइत्येवंश्रूयतइत्यर्थः ततःकिंत्याह तस्मात्सुरुषस्यप्रत्यङ्मुखस्यासी
नस्यदक्षिणमक्ष्युत्तरंनवत्युत्तरंदक्षिणं यज्ञसुरुषस्यहिप्रत्यङ्मुखस्यासीतस्य
दक्षिणमक्ष्युत्तरंनवत्युत्तरंदक्षिणंतस्माद्दक्षिणंसंस्लेवशक्याकर्तुन्नोदकंस्ले
त्यर्थः श्रुत्योत्कर्षोन्यत्रकचिदुदकंस्लुतापियथास्यादितितेनबलिहरणेप्रधाना
नामुत्तरतःसुरुवेणबलिहरणेसिद्धं मध्येद्वीविप्रस्तुत्तरंवाप्राक्संस्लावानुदकं
स्लावानिवा अग्नेर्मध्यदेशेद्वीविजुहोतिप्रत्यक्तरंवादेशेद्वीविजुहोतिप्रत्यु
त्तरमितिद्वितीयासप्तम्यर्थेतत्रापिदेशेप्राक्संस्लावानिजुहोत्युदकंस्लावानिवा ननुप्रा
क्संस्लावानीत्यस्मिन्नसत्यपिउदकंस्लावानिवेतिवाग्रहणात्प्राप्तया प्राक्संस्लवयासहवि
कल्पेसतिपक्षेप्राक्संस्लवत्वमपिसिध्यतिकिमर्थंप्राक्संस्लवत्वचनंउच्यतेदेशद्वयस्य

संस्थाद्वयस्यचानंतर्ययोगोमाभूदित्येवमर्थं तेनदेशद्वयेपिसंस्थाद्वयस्ययथासं
स्यंनास्तीतिसिद्धं उत्तरपुरस्तात्स्विष्टकृतं अग्नेरुत्तरस्यांदिशिस्विष्टकृतंहवि
र्जुहोति मध्यात्सर्वाद्धाच्चहविषोवद्यति हविषोमध्यात्सर्वाद्धाच्चांगुष्ठपर्वमात्रंह
विरवद्यतीतिदेशोनियम्यते मध्यात्सर्वाद्धीत्यश्चार्द्धादितिपंचावत्तिनां पंचा
वत्तिनांतुमध्यात्सर्वाद्धीत्यश्चार्द्धादित्येवमवदानंभवतियश्चार्द्धाच्चैतावतिसिद्धे
मध्यात्सर्वाद्धादितिपुनर्वचनंप्रत्यक्संस्रुतायथास्यात्प्राक्संस्रुतामाभूदि
त्येवमर्थं उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृतं सर्वेषांहविषामुत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदर्थमवदाने राम:
प्रधानावदानाभ्यांसकृदवखंडयतिपंचावत्तीतुएवंसकृत्कृत्वापुनरपिसर्वा
वदानदेशात्पुरस्तात्सकृत्सकृदवद्येत् तथादृष्टत्वात् ततोधिरुपरिष्टादभिघा ३१

न

रयतिपंचावत्तीश्चतुरवत्तीश्च नात्रहवींषिप्रत्यभिघारयतिस्विष्टकृतंधिरभिघा
रयति स्विष्टकृतिहविःशेषंप्रत्यभिघारयति अत्रयत्रुणमत्रैवनाभिघारयति
नप्रधानहविधित्येवमर्थंहविःशेषःशेषवर्त्तेनावत्तेयद्यवत्तेवर्त्तेचतुरवत्त न२
ताहानिःस्यान्नचेष्यते यदस्यकर्मणोत्परिरिच्येयद्यून्नंनिहारकं अग्निष्ट
:स्विष्टकृद्धातसर्वंस्विष्टंसुहुतंकरोतुमे अग्नयेस्विष्टेसुहुतहुतेसर्वप्रा
यश्चित्ताहुतीनांकामानांसमर्द्धयित्रेसर्वान्नः कामात्समर्द्धयस्वाहेति अनेन
मंत्रेणस्विष्टकृतंजुहुयात् बर्हिषिस्रुवेपात्रंनिनयेत्यत्स्रुवेतिनेस्रुवेपात्रं
तदधुनाबर्हिषिनिनयेन्निषिंचेदित्यर्थः एषोवद्यः यदिदंस्रुवेपात्रंनिना
यगमेषोस्यकर्मणअवद्योभवति अवद्यंवचनमवद्य कर्मप्राप्तमर्थं

तेनुकालोप्युक्षणंचनवतिकालश्चसर्वप्रायश्चित्तेष्वपुद्धिप्राक्संस्त्राजपात्
अनेनैवाप्युपायेनसर्वप्रायश्चित्तानिचसंस्त्राजपश्चसर्वत्रकर्त्रीकार्याणीत्यु
क्तंनवतिनिरसनोपक्रमेब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानिचसंस्त्राजपइतिपंचब्रह्मणा
मवंतीसूक्तं तत्रैवंक्रमः सर्वकर्त्रीसर्वप्रायश्चित्तानिजुहोति ततोब्रह्माजुहोतितनः
कर्त्रीग्रहणंपात्रंनिनयति ततःकर्त्रीसंस्त्राजपेनोपनिष्क्रम्यततःकर्त्रेःपरिसमूहन
पर्युक्षणेइतिअभ्युक्षणंचआपोअस्मान्मातरइदमापःसुमिआनइत्येतैर्मंत्रैः पा
कयज्ञानामेतत्तंत्रं एतत्तंत्रंसर्वेषांपाकयज्ञानामवतीत्यर्थः पाकयज्ञग्रहणंस्था
लीपाकसद्दशानांऋतानामेवतंत्रंयथास्यादग्नऋतव्रतानिऋतानांमात्रदित्येव
मर्थं अंगसंहतिस्तंत्रं विध्यंतइत्यर्थः अथापिसमुच्येततथापिनप्रधानदेवताः ३२

प्रसज्जेतिदेवतागमेनित्यानामपायइतिवाधदर्शनात् हविरुच्छिष्टंदक्षिणा उ
च्छिष्टंविर्दक्षिणाददातिब्रह्मणेयच्चास्ति तदनावेब्राह्मणेभ्यःकर्मांगत्वाद्दक्षि
णानां १० अथपशुकल्पः अत्रोच्यः अत्रपशोस्तंत्रमात्रमुच्यतेनपुनःपशुर्विधीयते ३३
कल्पग्रहणात् एवंतर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकं अष्टकाश्लगवयोःप्रतिषेधा
त् प्रोक्षणोपाकरवंजप्रोक्षणादिसमानंपशुनेतिचोच्यते मधुपर्केऽंकुरुतेति
यदाब्रूयात्तदार्थवत्तत्रऋत्विजांवाहस्नातकस्यैवाग्नेः राज्ञोराज्ञः आचार्या
दीनामोग्नेयः प्रियस्यमैत्रः वरस्यप्राजापत्यः अतिथेरग्नेर्वैश्वानरस्येत्येवंशास्त्रात्
रेदृश्यतेकाम्यपशुश्चार्थवत् उत्तरतोग्नेः शामित्रस्यायतनंकृत्वापार्श्वत्वापशुमा थि
ज्ञाज्यशस्त्रात्प्रत्यञ्चमवस्थाप्याग्नेरुत्तमितिक्ष्मांकृत्वामपरुशायार्ष्यायशास्त्रया

पश्चाऽउपस्तृणोदमुष्मैत्वाजुष्टमुपाकरोमीति आज्यभागांतंकृत्वोत्तरतोग्नेःशामि
त्रस्यायतनंकृत्वाततोऽग्निःपशुंपाययित्वाततःपशुमाल्भ्याग्नेःपुरस्तात्प्रत्यङ्मुख
मवस्थाप्यततोग्निंहृतमितिद्वाभ्यामृक्त्वासपलाशयासयर्णयाआर्द्रशाखयाशुष्कशाख
यापश्चाद्धितिरिष्टदेशेऽवस्तृणातिपशुममुष्मैत्वेतिमंत्रेणअमुष्मैशाद्दः सर्ववत् अग्निंहृत
मित्यस्यैवमृक्त्वेविद्यानपादग्रहणसामर्थ्यात्सक्तादेर्ग्रहणंतर्हिदृसक्तेआम्नातः नयत्रम्
क्तदृयमिलंतितत्रसक्तेइतिकरोतियथाऽपजयंतइतिसक्तेतस्माद्व्रीनवतः इतिमि
दं ब्रीहियवनतीनिरग्निःपुरस्तात्प्रोक्षत्यमुष्मैत्वाजुष्टंप्रोक्षामीति ब्रीहियवमिश्रा
न्निरग्निःपशुंपुरस्तादयतःप्रोक्षतिअमुष्मैत्वेतिमंत्रेण तासांपाययित्वादक्षिणामा
नुबन्धेशंनिनयेत् तासांव्रीहियवमतीनामपामिकंदेशंपशुंपाययित्वादक्षिणंबाहु

मनुप्रेषंनिषिंचेत् तासांग्रहणंप्रोक्षणस्यप्रतिषेधेपिअष्टकायांपायनंयथास्यादिते
वमर्थे आहुतेवपर्यग्निकृत्वादंचंनयंति आहुतेवपर्यग्निकृत्वापशुमुदंचंनयंति
आहुतेवद्वलीमित्यर्थः मंत्रप्रतिषेधोमंत्रवर्जमन्येधर्मास्त्रिमायांदृष्टाःकथंसुरितिचि
त्पर्यग्निकरणादयः तस्यपुरस्ताऽउल्मुकंहरंति तस्यपशोःपुरस्तादयतः उल्मुकंप्र
दीप्तंकाष्ठंहरंति तस्यग्रहणमृत्विजोनयनेयथास्यान्नापिहवींषिनापि प्रथममित्येवम
र्थंअन्यथापुरस्तात्प्रणीतस्थानेकार्यत्वात्तदिकालत्वाविनोपिग्रहणंस्यात् शामि
त्रेणयजमानवति एषोग्निःशामित्रोभवति तस्मात्सायुक्तेशामित्रायतनेस्थप्रतिष्ठापनंभ
वति वपाश्रपणीस्थांकर्त्तापशुमन्वारभते वपाश्रपण्योकार्यमित्यौभवतः तत्रै
कामशारवाअपरावित्शारवातास्थायोस्यकर्मणः कर्त्ताध्वर्युस्थानीयःपशुमन्वारभते

कर्त्तीरंयजमानः अध्वर्युर्यजमानोन्वारभते पश्चात्ताग्मित्रस्याक्रशिरसंप्रत्यक्
शिरसंवोदक्वादंसंज्ञपयुरानाभेरुत्तरणमंतर्द्धायवपामुत्खिद्यवपामवदायवपाश्रपा
णीस्रुंपरिगृह्याग्निमभिघार्यग्नामित्रेप्रताप्याग्नेयेनमग्निंकृत्वादक्षिणतआसीनश्चप
श्रुत्वापरीत्यजुहुयात् ग्नामित्रस्यपश्चिमेदेशेबर्हिरास्तृणातिकर्त्तीतंयत्रनिर्ऋतेर्ग्रा
हंतिदध्वर्युर्बर्हिरधस्ताऽपास्यतीतिश्रुतेःततस्तस्मिन्बर्हिषिप्राक्शिरसंप्रत्यक्शि
रसंवाऽउदक्वादंसंज्ञपयति ग्नामिताऽउदक्वादमित्येवमिदंप्राक्शिरसंप्रत्यक्शिरसंवो॥ राम:
तिक्त्वनमूर्ध्वशिरसःसंज्ञपनेमारदित्येवमर्थंततःकर्त्तीपुरस्तान्नाभेरवच्छिन्नेदक्षि
णतोनाभेरासीनोवपास्थानंज्ञात्वातत्रतृणमंतर्द्धायतिर्यक्स्थित्वावपामुत्खिद्योद्ध ३४
रेत्तवपास्थानंतुदक्षिणपार्श्वस्यविरलप्रदेशःयदिपशुःप्राक्शिराःसंज्ञप्तःतथासा॥

तिदक्षिणंपार्श्वमुत्तानंकृत्वातृणंतर्द्धानादिकुर्यात् ततोवपामवदायअवद्यन्
वपाग्रहणंकृत्वावदानार्थं तेनान्पेष्ठवदानेषुअकृत्तानियद्गृणातिनवंतिततोवपा
श्रपणीस्रुंपरिगृह्याग्निमभिघार्यप्रक्षाल्यग्नामित्रेप्रताप्यप्रतापनंतुधर्ममात्रंश्रय
णस्योत्तरविधानात्ततःग्नामित्रस्योत्तरतोगत्वाअग्नेयेनमोपासनमग्निंवपांकृत्वा
अस्यदक्षिणतआसीनःश्रपयित्वाश्रृतांवपामग्निघार्यबर्हिषिन्यक्षशारवासुनिधा
यउन्नावप्यग्नीयथागीतंपरीत्यजुहुयादमुष्मैस्वाहेति वपाश्रपणकालेताम्राज्येना
स्मिन्स्मिन्श्रपयतिनामध्वर्युःस्रुवेणाभिघारयन्नाहेतिश्रुतेःयद्यपिचतुरवत्तीयजमा
नस्यादथपंचावत्तेववपेतिश्रुतेःवपापंचावत्तानवतिआज्यंहिरण्यन्नाल्कःवपा
हिरण्यन्नाल्कआज्यमिति हिरण्यानावेतुद्विराज्यंततोवपामुत्खिद्यहिराज्यमिति एतस्मि

नेवाग्नौस्थालीपाकं श्रपयंति एतस्मिन्नेवोपासनेएवाग्नौयज्ञांगत्वेनपशुदेव
तायैस्थालीपाकं श्रपयंति वक्ष्यतेनकर्त्तुरनियमार्थं एतस्मितिवचनंज्ञामित्रे
मा भूदितेवमर्थंइतरथाज्ञामित्रस्यश्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेवस्यात् एकादशायशो
रवदानानिसर्वांगेभ्योवदायशामित्रेश्रपयित्वाहृदयंशूलेप्रताप्यस्थालीपाकस्या
यतोजुहुयात् पशुग्रहणंयानित्रेतायामेकादशावदानानिपशोःपसिद्धानितानि
यथासुरितेवमर्थं हृदयंजिह्वावक्षइतेवमादीनिसर्वांगग्रहणमेकादशभ्योन्यान
यिान्यंगानिदृष्टानितेषामपिविकल्पेनग्रहणार्थं एवमवदायतानिज्ञामित्रेश्रप्य
यतिहृदयंशूलेकृत्वाप्रतापयतियथाश्रृतंभवति ततःश्रृतान्यभिघार्योद्वास्यता
तःस्थालीपाकस्यैकदेशंएवंचजुहोतिततोवदानानि अवदानैर्वासह अवदानै।

र्वासहस्थालीपाकंजुहोतिनष्टथक् यदातुष्टथक्जुहोतितदास्विष्टकृदपिष्टथक्का
र्यः एकैकस्यावदानस्यद्विर्द्विरवद्यति [illegible] एकैकस्यावदान
स्ययस्मिन्कस्मिंश्चिद्देशेद्विरवद्यति पंचावत्तीतुत्रिस्त्रिरवद्यति उपस्तरणप्रत्यभिघारणे
कृत्वाजुहोति आहृतेवहृदयशूलेनचरंति स्विष्टकृत्सर्वप्रायश्चित्तंकृत्वाहृदीहृद
यशूलेनचरंति आवभृथेमंत्रवर्जमन्येधर्मास्त्रेतायांदृष्टाः कथंसुरिति ततःशुष्काङ्
योः संधिदेशेशूलस्योद्वासनंतस्योपरिष्टादपोन्वयस्यन्नंसमिग्रहणमुपस्थानंसमिदा
धानमित्येतेकार्याः स्रुवेणपात्रनिनयनादिसमापयेत् ११ चैत्ययज्ञेत्राकस्विष्टकृतश्चै
तायबलिंहरेत् [illegible] यदिकस्मैचिद्देवतायैप्रतिशृणोतिशंकरःपशु
पतिः आर्याजेष्ठाइत्येवमादीयद्यात्मनोनिर्वपेतंवस्तुलक्षेततस्त्वामहमाज्येनस्थाली

पाकेनवापशुनावायक्ष्यामीति ततोलब्धेवस्तुनितस्यास्तेनयागंकुर्यात्सचेत्स्यक्तः
ततःस्विष्टकृतःप्राक्चैत्यायवलिंहरेत्तनमस्कारांतेननामधेयेनचनश्चेत्यग्रहणंप्रत्य
क्षहरणार्थंतेनचैत्यायतनएवोपलेपनादिकुर्यात् यद्युवैविदेशास्तंपलाशंहृतेनय
त्रवेत्यवनस्पतइत्येतयर्चौद्वौपिंडौकृत्वावीवधेन्याधायहृताग्रत्यक्षेदिमंतस्मेव
लिंहरेतिचैनंब्रूयादयंतुभ्यमितियोहृताय यदिविदेशास्तंचैत्ययजेत्तदापलाशाहृते
नवलिंहरेत् पलाशेनहृतेवीवधंचकुर्यात् यत्रेत्यृचाद्वौपिंडौकृत्वावीवधेन्याधाय
हृताय त्रयंकेत् तयोरेकंपिंडंनिर्दिशेद्धृतेवदतियस्मंतस्मेवलिंहरेत् अपरंहृताय रामः
ब्रयंतुभ्यमिति एतयर्चेतिवचनमन्यत्रयादग्रहणेपिकर्कित्सकंनवतीति
वमर्थंतेनात्वाहार्यमंतरेधिरूपनंमासमानानामितिचसूत्रंसिद्धं अन्येषुनरमासा ३६

र्थमन्यंते पिंडकरणेवीवधान्याधानेहृताय्रदानइति प्रतिभयंवेदंतराज्ञास्त्रमपिकिं
चित् कर्तुश्चेत्स्यत्तमध्येनयमस्तिचेत्तन्नास्त्रमपिकिंचिद्ब्याहृताय नाव्याचेन्नघृत
राज्ञवरूपमपिकिंचिदनेनतरितव्यमिति उभयोर्मध्येयदिनावातार्यानदीस्यात्त
दाज्ञवरूपमितिकिंचिद्ब्यादनेनमंत्रेण धन्वंतरियज्ञेब्रह्माणमग्निंचांतराद्पुरोहि
ताग्नेवलिंहरेत् यदिधन्वंतरिश्चेत्यानवतितदाब्रह्माणमग्निंचांतराद्पुरोहिताग्नेय
ग्नेवलिंहरेत् पुरोहितायनमइतिततोधन्वंतरयेनमइति धन्वंतरयेविदेशास्तेतु
धन्वंतरौअयंविशेषः धन्वंतरेश्चपुरोहितस्यचैकःपिंडःहितीयोहृतायः १२ उ
पनियतिगर्भलंभनंसवनमनवलोभनंच आम्नातमितिशेषः गर्भेलिप्सतेयेन
कर्मणातद्गर्भलंभनंउमान्येनलप्सतेजायतेतत्पुंसवनंपुमांश्चसन्येनकर्मणानाव

३७ लुप्यतेतदनवलोनंवर्णविकारोऽद्यः एतान्निकस्यांचिदुपनिषद्याम्नातानिनके
वलमेतानिकिंतर्हिगर्भाधानादयआत्मज्ञानपर्यंताःआम्नाताःअस्मच्छास्त्रायांसान्
विद्यतेअतस्तत्कर्त्तव्यमित्युपदिश्यतेतस्माज्जिन्नत्वाद्यदितांनाधीयात्तत्तएवंकुर्या
दित्यतआह यदिनाधीयात्तृतीयेगर्भमासेतिल्पेणोयोषितायाःसरूपवत्सायागो
र्दधनिद्वेद्वेतुमाषौयवंचदधिप्रस्तेनश्राव्रायेत गर्भाधानमाचार्येणानुक्तमिति
कृत्वानकार्यमित्येकेअन्येऽनःशौनकायुक्तमार्गेणकार्यमित्याऊः इदंतुसंभवनंग
र्भसहितोमासोगर्भमासः तिल्पेणेतिनक्षत्रेचलुपीत्यधिकरणेतृतीयातिल्पेणेतिवक्ष्या रामः
नकर्मणासंबध्यतेतस्यप्रधानत्वात्नोपवासेनगुणत्वात्तेनऽनर्वसुनाऽउपोषितायाःप ३७
त्न्यास्तिल्पेणेदंकर्मकरोतितत्रप्राजापत्यस्यस्थालीपाकस्यआज्यभागांतंकृत्वावक्ष्यमा

णंकर्मकुर्यात् समानंरूपंयस्यससरूपः सरूपोवत्सोयस्याःसातथोक्तागोर्यद्दणंसरू
पवत्सायाअन्नावेअसरूपवत्सागोर्यद्यानासरूपवत्सांत्यजेदित्येवमर्थंवीप्सावचनं
कथंश्रुतिप्रस्तेद्वेमाषौस्यातामितियदिवीप्सावचनंनक्रियेतस्थालीस्थदधन्येवमा
षयोर्यवस्यचप्रक्षेपः स्यात्तस्यसप्तमीनिर्दिष्टत्वात्तस्मादाहृत्यर्थंवीप्सावचनंपुना
र्दधियद्दणंदध्नःप्राशनार्थंअन्यथासर्वस्मिंसप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नःप्राशनंनस्यात् यस्
तेदधिप्रक्षिप्यतस्मिन्दधनिमाषयवानावक्षेपार्थंसर्वंदधियद्दणंअंडरूपेणमाषो
दद्यात्शिष्टरूपेणयवंतयारुष्टत्वात् किंपिबसिकिंपिबसीतिस्पष्टार्थंसवनंप्रस
वनप्रसवनमितित्रिःप्रतिजानीयादेवत्रीन्प्रसूत्यात् किंपिबसीतिप्रश्नःसु
सवनमितिप्रतिप्रश्नः तत्रप्रतिप्रश्नेत्रियद्दणमाचार्येणकृतंअतस्तस्मैवत्रित्व

प्राश्नीजनयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थं उभयत्रवीप्सावचनंतेनपञ्चोपित्रिर्वाच्यइतिसि
द्धंएवंत्रीन्प्रसृतानेनविधिनात्रीन् प्रसृताम्प्राश्नायेत् एकस्मिन्प्रसृतेप्राश्ने
त्रयः प्रसृतास्तुल्यधर्माणोविधीयंते अथास्यैमंडलागारछायायांदक्षिणस्यां
नासिकायामज्ञातामोषधीनस्तःकरोति कर्मांतरत्वात्कालांतरप्राप्तावानंतर्य
र्थंथग्राह्यः इदंत्वनवलोननंकृतः माहंपौत्रमघंनिषामितिमंत्रलिंगात्उत्तरसं
बंधिअशोननंमानियामित्यर्थः अस्यैअस्यामंडलागारंकृत्वातस्यछायायामु
पवेशयास्यादक्षिणस्यांनासिकायांऽर्वानस्तः करोतिदक्षिणयहणमिंद्रियाणा रामः
मनंगत्वज्ञापनार्थंअजीतेतिगुणनामाजीर्णेत्यर्थः सावौषधीर्ऽर्वंसुपदिशंतिन
स्तःकरणंनासिकायांरससेचनं प्रजाजीवपुत्राभ्यांहैके प्रजावतादृष्टोमंत्रः ३ ३८

ज्ञावान्जीवपुत्रेणदृष्टोजीवपुत्रः यथासूर्यंतिआतेगर्भइतिसूक्तंप्रजावन्अग्नि
रैतुप्रथमइतिसूक्तंजीवपुत्रः आमांसूक्तामामिकेनस्तःकरणमिऊंति अग्नेत्व
ंसीदृशोनिमतज्ञापनार्थः प्रजामुंचमृत्युपाशात् तदयंराजावरुणोनुमम
तांयथेयंस्त्रीपौत्रमघंनरोदादिति प्राजापत्यस्यस्थालीपाकस्यऊत्वाहृदय
देशमस्याआलभेयत्तेसुशीमेहृदयेहितमंतप्रजापते मन्येहंमांतद्विद्यांमार्ह
पौत्रमघंन्यामिति प्राजापत्यस्यस्थालीपाकस्यैकदेशंऊत्वाहृदयदेशहृदय
समीपमालभेतस्रुचोत् यत्तइतिमंत्रेण ततःस्विष्टकृदादिसमापयेत् इदंक
र्मप्रतिगर्भमावर्त्ततिगर्भसंस्कारत्वात् प्रथमगर्भेतृतीयमासेयदिगर्भोनिविज्ञातः
तदाचतुर्थेकुर्याद्विज्ञातिगर्भेतिष्येऽनुसवनं तृतीयेमास्यन्यत्रदृष्टेतिस्मरणा

त् गृष्टिःप्रथमगर्भः पंचमेमास्यंगनिष्पत्तिर्भवतिस्वयमेवचात्रकर्त्तीमासंपौत्र
मितिमंत्रलिंगात्तदभावेदेवरः १२ चतुर्थेगर्भमासेसीमंतोन्नयनं सीमंतोय।
स्मिंकर्मण्युन्नीयतेतत्सीमंतोन्नयनंतच्चतुर्थमासिकार्यंइदंकर्मनचतिगर्भमावर्त्तते
स्त्रीसंस्कारत्वात्नन्वयंगर्भसंस्कारः एवंत्वंगर्भमाधेहीतिमंत्रलिंगात्सत्यंतथापिना
वर्त्ततेआधारसंस्कारस्यप्रधानत्वात्कृतः प्राधान्यमितिचेन्नमास्याच्चलात्सीमंतो
न्नयनमितिआधारस्यसंस्कृतत्वात्सकृत्संस्कृतायांयंगर्भंप्रसूतेससर्वःसंस्कृतोन
वेत्तेनावृत्तिर्नास्तीतिसिद्धं आदृर्यमाणपक्षेयदापुंसानक्षत्रेणचंद्रमायुक्त।
स्यात् शुक्लपक्षेयदाहंसानक्षत्रेणचंद्रमायुक्तः स्यात्तदेदंकर्मकार्यंहंसानक्षत्रे
णेतिपुन्नामधेयेननक्षत्रेणतिष्योहस्तः श्रवणश्त्यादिनाचंद्रमायुक्तः स्यादि ३८

तिक्वचनंशकर्यंणचंद्रमसियुक्तेयथास्यात्एतदुक्तंभवतिषष्टिघटिकासुमध्यमा
धमत्रिंशद्घटिकासुकुर्य्यादिति अथाग्निमुपसमाधायपश्चादस्यानडुहंचर्मास्तीर्य
प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमस्तस्मिनुपविष्टायांसमन्वारब्धायांधातादधातुदाम्नुषश्तिह्वा
मांराकामहमितिद्वाभ्यांनेजयेषश्तितिसृभिः प्रजायतेनत्वदेतान्यन्यश्त्विच्छुक्र
यादितिशेषः अथवाष्टेन्यस्मिन्नयेकालेभवतीदंकर्मेतिज्ञापनार्थः एकस्मिन्य
ष्टाष्टम्योर्मासयोःशास्त्रांतरेचायंकालोविहितः अग्निमुपसमाधायेत्यादिगृह्य
प्रवेशानीयेमारमातं आज्यनागांतंकृत्वाधाताददात्वित्यष्टावाज्याहुतीर्जुह्वया
त् अथास्ययुग्मेनशलाटुग्लप्लेनत्रीएपाचशालल्वात्रिभिश्चकुशापिंजूलैरूर्ध्वं
सीमंतंव्यूहति न्यूनैकस्वरोमितिवृत्तिः अस्यै।अस्याः। युग्मेनसमेनकेनशलाटु

लक्ष्मेनतरुणफलसंघातेनत्रालाबुरितिअपक्वफलानांसमाख्याग्लस्तत्व
कउच्यतेऔडंबरस्तत्वकेनशास्त्रांतरेदृष्ट्वातत्फलानेऽन्येन त्रीण्येतानिय
स्याःमात्रेणीत्रालबीएतः शुक्रइत्यर्थः वर्णादनुदात्तोपधातोनइतिडीष्न
कारस्यनलोपेतोरषाभ्यामितिणत्वंकुत्रापिंडूलेः कुत्रातरुणेः एतेरेकीकृतैर्लेला
टकेत्रय्याःसंधिमारभ्यऊर्ध्वंसीमंतंव्यूहतिमंत्रेणआमूर्ध्वप्रदेशात्स्थक्करोत्यर्थः ना
एवंत्रिर्व्यूहतिमंत्रावृत्तिरुक्ता कृत्वा चतुर्व्यूहति वीणागाथिनौसंज्ञास्तिसोमो
राजानंसंगायेथामिति वीणावगाथाच्वीणागाथेतियोस्तोतथोक्तौतौसंज्ञा
स्तिसंवेश्चतिसोमंराजानंसंगायेतामितितौचएतांगाथांगायेतांइत्याह सोमो
नोराजावतमानुषीःप्रजनिविष्टश्चक्रमीवितियांन दीमुपक्स यानवेति अ ४०

स्यावित्यस्यस्थानेयस्यानन्याः वसंतितस्यानामआमंत्रणविनस्त्याच्यान् निवि
ष्टचक्रागंगेइति ब्राह्मणाश्चरुद्यायाजीवत्पाजीवशाया स्तत्कुर्युः एवंगु
णयुक्ताब्राह्मण्यद्यद्युस्तत्कार्यं त्रैयंदत्वास्विष्टकृदादिसमापयेत् ऋ
षभोदक्षिणा ऋषभोगोरोमेचनसमर्थः तंदक्षिणांदद्यात् अत्रतुस्वयमेवक
ल्पीकृतः अस्मेमेपुत्रकामाइतिमंत्रलिंगात् कस्मैतर्हिदक्षिणाब्रह्मणेयद्यस्ति
तदभावेसंनिहितेभ्योब्राह्मणेभ्योदद्यात्कर्मांगत्वाद्दक्षिणानां १४ कुमारंजात
पुराण्येरालंनात्मर्षिर्मधुनीहिरण्यनिकाशंहिरण्येनप्राशयेत्सतेददामिमधु
नोघृतस्यवेदंसवित्रावसूतिर्मघोनां आयुष्मान्गुप्तोदेवताभिःशतंजीवशा
रदोलोकेस्मिन्निति इदंजातकर्मकुमारयहणंकुमारीनिरूत्यर्थंननुकुमार्या

अपि नवतिजातकर्मकृतः वक्ष्यत्यादृतेवकुमार्या इतिउच्यतेप्रवासादागतस्यवि
हितमादृत्यानवतिनजातकर्मानंतरत्वात् एवमेकेअन्येऽनरादृतेवकुमार्या
इत्येतऽनयार्थमितिवदंतितेनकुमार्याअपिजातकर्मनवतिमनुनाप्युक्तअ
मंत्रिकानुकार्ययंस्त्रीणामादृशोघतइतितर्हिकुमारग्रहणंकिमर्थंअधिका
काराद्यंअष्टमेवर्षेब्राह्मणमुपनयेदितिउपनयनंतुकुमारस्यैवयथास्यान्ना
कुमार्याइतिननुब्राह्मणइतिपुल्लिंगोपदेशादेवनविष्यतिनजातिनिर्देशोलिं
गमविवक्षितंयथाब्राह्मणोनहंतव्यइतिब्राह्मण्यपिनहन्यतेएवमत्रापिस्त्रि
योऽसत्प्रेततन्निवृत्त्यर्थंकुमारग्रहणंमितिजातग्रहणमप्यधिकाराद्यंगोदानं
षोडशेवर्षइतिजन्मनः प्रभृतिषोडशेवर्षेयथास्यादुपनयनप्रभृतिमारभ्य ४१

दिति सर्वमित्यर्थः पुराग्निमित्यर्थः अन्यग्रहणमनधिकृतालंभनात्त्याक्तव्यमि
त्येवमर्थंसर्पिर्मधुनीहिरण्येनावघर्षयतितेचहिरण्यसंस्कृतेहिरण्येनप्राशयेन्मा
तुरुपस्थआसीनंमंत्रेण कर्णयोरुपरिनिधायमेधाजननंजपतिमेधांतेदेवः स
वितामेधांदेवीसरस्वती॥ मेधांतेअश्विनौदेवावाधतांपुष्करस्रजाविति।अस्य
कर्णयोर्हिरण्येनिधायमेधाजननंजपतिमेधांतइतिउपग्रहणंतस्यमुखसमीपेआ
त्मनोमुखंनिधायजपार्थंमेधाजननमित्यस्यमंत्रस्यारंभासकृन्मंत्रः पर्यायेणोप
निधानमित्येकेअन्येमंत्रावृत्तिमिच्छंति। अंसावनिमृश्यत्यश्मानंवपरस्तान्नंविहि
रण्यमस्तंनवा॥वेदोवैपुत्रनामासिसजीक्षारदः ज्ञातमिसोऽस्मेष्टानिष्टविणो
निधेह्यस्मेप्रयंधिमघवन्नजोषनिति॥ स्तनंवाङ्कोमधुप्रदेशोसःअत्रवृद्धा

विप्रतिपन्नाः तत्रैकेसकृन्मंत्रः पर्यग्निकरणांसाग्निमग्नीनभिछंतिद्वौर्याग्निमग्नीन्व
त्। ननुयुक्तस्तत्रसकृन्मंत्रः द्विवचनयुक्तत्वान्मंत्रस्येहत्वेकवचनयुक्तः अतआ
वृत्त्यानावंनेतदेवं। नात्रांसावुच्चैनेकिंतर्हिकुमारःसचैकःतस्मान्नाहुतिरिति।
अन्येमंत्रविभागमिछंतिअस्मानवेत्यनेनदक्षिणंसमभिमृशेत् इडस्रेष्ठान्य
स्मेत्रयंधीत्यान्यांसमभिमितिकथंपुनर्मंत्रविभागोज्ञातः मध्येइतिकरणात्न
हिकृत्स्नेमंत्रमध्येइतिकरणंपठंति। अपरेत्वाहुः सकृदेवत्रयोमंत्राउक्तास्तान
चमंत्रविभागः नचैष्टयग्निमग्नीः द्वार्याग्निमग्नीनेत्यत्राकत्वात्स्थग्निमग्नीः।
इहतुत्राकतेयुगपदंसोस्मृष्टुं। यत्पुनरुक्तमितिकरणादितितत्रब्रूमः अन्यत्रा
पिमंत्रमध्येइतिकारः पठ्यतेयथासीदसदनंस्वमितिमाहिंसीर्देवेरितइतिअय ४२

मेव नःपक्षोनिषेवतःयस्मत्रयाणामन्यतमः पक्षोनिषेवतः। तस्मादपिकुर्वतोनदोषः।स
र्वेषांगमकत्वादितिभाष्यकारः तत्रैकेमंत्रविभागः स्रेयानित्याहुः मध्येइतिकारात्
नन्वन्यत्रापिविद्यतइत्युक्तं नत्वापिविभागएवकिमुत्पतसीतिवहिषिनिधायमाहिं
सीरित्यनिमंत्रयेतकुतएतत् आनंतर्ययोगात् नान्विलायां दृश्यतेहविर्नुषंतामि
तितस्मिन्नुपक्रमइतिअनेर्थज्ञोनवान्इतिकारोमंत्रस्यमध्येहृथानपदात्तइति।वयं
ब्रूमःइडायांतुमंत्रैकदेशइतिकारः। युष्मत्पक्षेत्वनिमंत्रणेइतिकारोहृथेवेतितदस
त्। भगवताभाष्यकारेणयःपक्षःपरिगृहीतः सएवसम्यक् अन्यत्रापिमंत्रमध्येइ
तिकारदर्शनात्तनमोयत्रनिषीदसीत्यमुमाहिंसीरमुमाहिंसीरितिचेतितेनत्रीन्मं
त्रान्सकृदुक्तायुगपदेवान्वंसोस्मृष्टुमितिसिद्धं॥ नामन्वासमेदयुः॥ कुर्युरित्यर्थः

नाप्रकरणस्याचार्येणकालांतरानुक्तेः जातेकर्मानंतरंकार्यमित्येकेअन्येशास्त्रांत
रोक्तः कालोग्राह्यइत्याजगुः उक्तंचमनुनानामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवापिका
रयेत्पुण्येतिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवागुणान्वितेशर्मवद्कीदृग्लक्षणंतन्नामेत्याहयो
षावदादिरंतरंतस्थमनिनिष्टानांतद्व्यक्षरं प्रथमद्वितीयावर्णानामूष्माणश्च ह
कारवर्जमघोषवंतः शिष्टेघोषवंतंतदादौयस्यतत्तथोक्तं अंतर्मध्येअंतस्थायस्य
तत्तथोक्तंयकारादयश्चतस्रोंतस्थाः अनिनिष्टानोविसर्जनीयःसअंतेयस्यतत्त
थोक्तं अक्षरंस्वरः अकारादयोद्वादशस्वराः शिष्टंव्यंजनं द्वेअक्षरेयस्यतद्व्य
क्षरंव्यंजनमपरिमितं॥चतुरक्षरंवा॥चतुरक्षरंवाउक्तलक्षणंनामकुर्युः
रुद्रः देवः भवः भवनागः नागदेवः रुद्रदत्तः देवदत्तइत्येवंलक्षणानिनामानिन ४२

थ ॐत्र्यंबकादेत्यउत्तस्यशिरःयस्मिन्नजपत्यंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे॥आत्मावैपुत्रनामासिस
जीवशरदःशतमितिमूर्धनिशिरवघ्राया ॥४ हेवलीऽलीर२॥मूलमंत्र॥५॥

वंतिद्व्यक्षरंचतुरक्षरंवेतियउक्तंतत्काम्यमपीत्याह द्व्यक्षरंप्रतिष्ठाकाम श्चतुरक्ष
रंब्रह्मवर्चसकामो॥प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसेचकुमारस्यतत्संस्कारत्वात्नकर्तुः अथवा
।युग्मानित्वेवस्मां॥युग्मानियुग्माक्षराणि।सुमांनामधेयानिभवंतिएवकारोवधा
रणार्थः कथंयुग्मत्वमेवाश्रियेतत्नसर्वाणिलक्षणानीतितेनशिवदत्तः नाथदत्तः
देवस्वामीविष्णुशर्मारुद्रः जनार्दनः सुदेवघोषः सुरंदरः विष्णुशर्मेत्यादिसिद्ध
।मयुग्मानिस्त्रीणां। अयुग्मान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणांनामानिभवंति।सुभद्रासावि
त्रीसत्यदावसुदाइत्यादिसांवावहास्किंतूपनीतस्यत्वाचक्षतेअनेननाम्नाअ
भिवादयस्वेति ज्ञात्वा॥पौत्र।अंगा।घाय्या॥त्रेवासादागत्यगृह्यानीक्षेताप्यनाहिताग्नि
रित्यादिसूत्रोक्तमार्गेणकृत्वाउत्तस्यशिरःपरिगृह्यसर्वतोगृह्यान्मूर्धनिशिरवघ्रा

यनामकृत्वाअभिवादनीयंनामकुर्यादित्याह॥मूर्धनिवादनीयंचसमीक्षेततन्मातापितरौविद्यातामोपनयना
त्॥येननाम्नाभिवादयतितच्चसमीक्षेतकुर्यादित्यर्थः तच्चमातापितरावेवविद्यातामोपनयना२ ३॥

यतनोजपतिअंगादंगादिति आवृतैवकुमार्यै कुमार्याःअमंत्रकंकरोतिअनंतरस्यायंशेषा
इत्येकेअनंतरस्यजातकर्मणश्चेत्यपरे १५ षष्ठेमास्यन्नप्राशनं जन्मप्रभृतिषष्ठेमासेनग
र्भनिर्गतिजाताधिकारात्ततत्रान्नप्राशनंनामकर्मकार्यं आजमंन्नाद्यकामः अजस्येदमाज
तैन्निरसाद्यर्यान्मांसंस्यात्रग्रहणंनक्षीरदधिघृतानां तैन्निरंब्रह्मवर्चसकामो तिन्तिरि
दंतैन्निरंआजतैन्तिरयोर्व्यंजनत्वेनोपदेशोनान्नत्वेनतथालोकेऽप्रसिद्धत्वात्तेनान्नमपि
सिद्धं घृतोदनंतेजस्कामक्षीरोदनंपशुकामोदध्योदनमिंद्रियकामोमध्वोदनमायुष्यका
मः घृतसंस्कृतओदनोघृतौदनःकुतःओदनग्रहणात्यदिहघृतमिश्रोनिषेधःस्यात्घृ
तंतेजस्कामइत्यवक्ष्यतेतत्रश्रुर्वव्यंजनत्वेनअन्नमपिसिध्यत्येवघृतौदनेदार्यसिघृ स्त्री
तमेकेकृतेघृतसंस्कृतोनवतिनतुघृतेश्रपणंविक्लेदानुपपत्तेः दधिमधुघृतमिश्रमन्ने ४४

प्राशयेत्सार्वकामोनवतीतिविज्ञायतेन्नपतेन्नस्यनोधेह्यनमीवस्यशुष्मिणः प्रप्रदातार
तारिषऊर्जनोधेहिद्विपदेचतुष्पदइति अकामसंयोगेनदध्यादिमिश्रमन्नंप्राशयेत्अ
न्नपतेन्नस्यनइतिमंत्रेणअयंमंत्रःसर्वप्राशनेषुचनवतिकुतःप्राशनसहितत्वात्मंत्र
स्यप्राशयेदित्यस्यचसर्वशेषत्वात्आजंप्राशयेदिति आवृतैवकुमार्यै कुमार्यास्त्वमं
त्रकमन्नप्राशनमित्यर्थः १६ तृतीयेवर्षेचौलं यथाकुलधर्मंवा कुलधर्मेपिदिष्टेवा
एवकालेचौलंकार्यंजन्म प्रभृतितृतीयेवर्षेकार्यमितिव्यवस्थितविकल्पः केषांचिद्व वा
पनयनेनसदृश्यंतइत्यादि उत्तरतोग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानांएकएकशिरावा
णिनिदधाति प्रणीतास्थापनोत्तरकालेउत्तरतोग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानांत्रयाणांशिरावा
णिनिदधातिस्थापयतिएकग्रहणंद्रव्यनेदार्थंएकंकृत्वानिदध्यादितिअन्या

थासमामोपदेशान्निश्रितानांपूरणंस्यात् यथासर्पिर्मधुनोहिरण्यनिकाषमित्यत्रमि
श्रितानांप्राशनंअथवासत्यपिसमासोपदेशेकामंतुव्रीहियवतिलेरित्यत्रैकंद्रव्यंनवति
एकेनकृतार्थत्वात् एवमिहापिएकंद्रव्यंप्रसज्येततन्निवृत्त्यर्थंपृथग्ग्रहणंकथंपृथक्कृ
तानांसर्वेषांद्रव्याणांश्रपणंस्रावणंनिधायेत्यस्मिति पश्चात्कारयिष्यमाणोमातुरुपस्थ
आनड्वहंगोमयंनवेत्रारावेत्रामीपर्णीनिचोपनिहितानि भवंति
अग्नेःपश्चात्कारयिष्यमाणःकुमारःतत्प्रयुक्तंहिचौलंएवंचकृत्वासंस्कारकर्मसुव्यवाय
परिहारेषुकार्येषुकुमारोंतरतमश्नातिदक्षिणतंभवतिमातुरुपस्थेउअंगेआस्तेआनड्वहंगो
मयंनवेत्रारावेउपनिहितंभवतिशमीपर्णीनिचान्यस्मिन्नवेशरावेउपनिहितानिभ
वंति मातुःपितादक्षिणतएकविंशतिकुशापिंजूलानादाय मातुर्दक्षिणतःपिता ४५

एकविंशतिंकुशपिंजूलान्यादायास्तेमातुर्यहणंमातुर्दक्षिणतोयथास्यात् अग्नेर्दक्षि
णतोयथास्यात्अग्नेर्दक्षिणतोमीमृदिति ब्रह्मावैतानिधारयेत् एतानिकुशपिंजूला
निब्रह्मावाधारयेत्यद्यस्ति पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थायशीतोष्णाभःसमानियो
क्षेनवायउदकेनेतीति आघारांतंकृत्वाप्रोक्षात्वाऽऽवृतीर्कृत्वाकुमारस्यपश्चिमदेशे
स्थित्वाशीतमुदकमुष्णंचोत्तानाभ्यांपाणिभ्यांगृहीत्वान्यस्मिन्पात्रेयुगपन्निनयतिमंत्रेण
समित्येकीभावे ननुदक्षिणांगकार्यतयात्रावंकथमुत्तानाभ्यांपाणिभ्यामितिउच्यते अनि
यमेपीहनियमार्थोमायस्मिन्नाषानतुदक्षिणांगविधायिका तासांगृहीत्वानवनीतंद
धिद्रप्सान्वाग्रदक्षिणंशिरस्त्रिरुंदत्यदितिःकेशान्वयत्वापउंदंतुवर्चसइति तासा
मपामेकदेशंगृहीत्वानवनीतंचगृहीत्वातद्भावेदधिद्रप्सान्वागृहीत्वाग्रदक्षि

णंशिरस्त्रिरुंदतिक्लेदयतिमंत्रेणमंत्रावृत्तिरुक्ता तासांग्रहणंतासांग्रहणार्थं इतरा
थासमानयनस्यशीतोष्णाभिरद्भिरवथींमित्यत्रकृतार्थत्वात्तासांग्रहणमेवनस्यात्
गृह्णातीत्यस्यचनवनीतेनचसंबंधःस्यात्तस्मिंस्तुसतिआपोनित्याःनवनीतदधि
इमयोश्चविकल्पःसिद्धति दक्षिणेकेशपक्षेत्रीणित्रीणिकुशपिंजूलान्यभ्या
मग्राणिदधात्योपधेत्रायस्वेनं दक्षिणग्रहणंविस्पष्टार्थंतस्मिन्केशपक्षेत्रीणित्री
णिकुशपिंजूलानिकुमारस्यात्मात्माग्राणिस्थापयतिमंत्रेणवीप्सावक्ष्यमाणस्वधिते
मेनंहिंसीरितिलोहेनक्षुरेण अनेनमंत्रेणलोहेनक्षुरेणतानिकुशपिंजूलानि।
निपीडयतितेषुक्षुरंस्थापयतीत्यर्थः लोकेक्षुरोलोहएवप्रसिद्धः अतोत्रतस्या
वाच्यत्वात् लोहग्राह्यस्तास्त्रेवर्त्ततेशास्त्रांतरेविहितत्वाच्चलोकेलोहग्राह्यश्चायंरज ४६

तादिष्वपिवर्त्ततेअत्रतुताम्रेतथादृष्टत्वात् पछिनत्तियेनावपत्सवितास्वधितेसोमस्यरा
ज्ञोवरुणस्यविघ्नन् तेनब्रह्मणोवपतेदमस्मायुष्मान्जरदष्टिर्यथासदिति ततो
नेनमंत्रेणतेनैवक्षुरेणपछिनत्तिशेनार्थकः अनुनिपायइत्यर्थः अन्येक्षिप्तार्थ
इत्याहुः पछियपछियपागग्रांश्छमीपर्णैःसहमात्रेप्रयछतितानानडुहेगोमया
निदधाति पछियपछियेत्यादिवीप्सावचनंयोयत्रधर्मउपदिश्यतेतत्सर्वेषुछेद
नेषुयथास्यादितिपागग्रान्कृत्वाशमीपर्णैःसहएकीकृत्यमात्रेप्रयछतिददातिता
नसोमानडुहेगोमयेस्थापयतिनात्रपागग्रतानियमः येनधातृष्टस्यतेरश्मिरि
त्यस्यचायुषेवपत तेनतआयुषेवपामिसुश्लोकायस्वस्तयइतिद्वितीयंयेनसूय
स्यरश्मिभिरित्योक्षपश्चातिसूर्यं तेनतआयुषेवपामिसुश्लोकायस्वस्तयइतित

तीयं संस्मावचनमंत्रांतरप्रदर्शनार्थं मंत्रमध्येपीतिकारोविधतइत्युक्तं कुशपिं
जूलनिधानस्यान्यासविधानार्थं भवितुमर्हति अभ्यासस्त्रीणित्रीणीतिवीप्स
येवमिष्टत्वात् सर्वैर्मंत्रैश्चतुर्थी सर्वैस्त्रिभिर्मंत्रै श्चतुर्थवारंछिनत्ति एवमुत्तरतः
यथादक्षिणेकेशापक्षेएवमुत्तरेपिकेशापक्षेकुर्यात्त्रिःपरिमृज्यंउत्तरेकेश
पक्षेत्रिरेवनत्वतुर्थमिति क्षुरतेजोनिमृज्येत्क्षुरेणमर्चयतासुयेशमावप्तावप
सिकेशान् क्षुधिशिरोमास्यायुःश्मश्रोषीरिति ततःक्षुरतेजःक्षुरधारांनिमृजेत्
शोधयेन्मंत्रेणनिमार्जनमवमार्जनं न्यवेतिविनियच्छेत्पीयावितिवचनात् ना
पितंत्रिष्पाछितोष्णाभिरद्भिरर्थंकुर्वीणोक्षण्वन्कुन्नालीकुर्वीति नापितं त्रि
ष्पिनंत्रिष्पाछ्रेष्पेत् श्रेषेण कुशलीकरणवचनंविपरीतलक्षणयाव्यापनेवर्त ४७

ते येनविहितोयंमुंडइतिदिश्यते यथाकुलधर्मंकेशावेशान्कारयेत् एकशिखः
त्रिशिखःपंचशिखोवेतिबौधायनः सर्वेविशिखः अपरशिखः इतिकुलधर्मा
तेषुयोयस्यकुलधर्मः तेनतस्यकेशावेशान् केशासन्निवेशान् कारयेत् वेषानि
त्यपियाटेऽप्येवार्थः ततःस्विष्टकृदादिसमाप्येत आहृतैवकुमार्ये आहृताअ
मंत्रकमित्यर्थः कुतःयेनान्यत्राहृतेसुक्काहस्तीमित्याह अपरयाद्वारान्त्यया
हृतावहस्तीप्रतिसर्पतीति नैतदेवं एवकारोत्रावधारणार्थः आहृतमात्रमेवभव
ति नमंत्रइति तेनाहृतेत्यस्यहस्तीमित्ययमर्थइतिसिद्धं एवंदोषः अमंत्रकहो
मः प्राप्नोति इष्टमेवना एतदिइतिकेचिदाहुः अन्योहोमोनभवतीत्याहुः अमं
त्रकस्यहोमस्यक्वचिदप्यदृष्टत्वात् ननुहस्तीद्वितीयेऽभयत्रेत्यत्रदृष्टइतिशंका

नकार्यतत्रापिदिश्रजापतयेस्वाहेतिमंत्रोस्त्येव ॥ एतेनगोदानं व्याख्यातमिति
शेषः एतेनकल्पोपदेशाः तत्रविशेषमाह षोडशोवर्षतृतीयस्यापवादः अत्रमातु
रुपस्थोपवेशनंनभवतिअबालत्वात् केशान्वापनेतुश्मश्रुवाह्यान्कारयेत् केशान्
श्मश्रुवितिजातावेकवचनंश्मश्रुणीतिक्लीपरोनिर्देशः तेनत्रयःश्मश्रुणीः
तत्रअदितिः केशान्वपतुवसावयमिकेशानदक्षिणेकेशपक्षइतित्रिषुतेकार्याः म
त्रगतस्तृतीयस्यकेशानेत्यस्यानावृद्धिर्विधिगतस्यग्रहणंतेनदक्षिणेश्मश्रुपक्षइ
तिसाधितेभवति श्मश्रूणीत्युदितिशिरउदनस्यापवादः मुंडशिरोमुखंमास्या
युः श्मोष्णीरिति क्षुरनिर्मार्जनेयंविशेषः केशश्मश्रुलोमनखान्युदकंस्थानिकु
र्वितिसंबध्यते शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थंकुर्वाणोक्षुण्वन्कुशालीकेशश्मश्रुलोमन ४८

खान्युदकंस्थानिकुर्वितिनापितशासनं॥आक्षुरमितिं॥ततआक्षुरस्यात्वेत्यर्थः वाग्यम
त्यमंत्रयमाणः स्थित्वेत्युपवेशनप्रतिषेधः एवमनुशेषंस्थित्वाअस्तमितेआचार्यसमीपेव
रंदुदामीतिवाचंविसृजेतवरङ्व्यमनुगोमिथुनंदक्षिणा॥नन्विक्षुरयंकथमस्यगोमि
थुनंसंभवःउच्यतेयथास्यप्रावरणादिसंभवःतथेतस्यापि॥संवत्सरोक्त॥एवंगोदानंकृत्वा
कृत्संवत्सरंव्रतमादिशतिवक्ष्यमाणेनविधिनाचरेत्रात्रौव्रतादेशानानुपपत्तेःअपरे
द्युःकार्यं॥१८॥अष्ट॥येत्र॥जन्मप्रभृतिअष्टमेवर्षेब्राह्मणमुपनयेत्कुमारमितिवर्तते कु
मारानिवृत्त्यर्थमित्युक्तं॥गर्भाष्टमेवा॥गर्भप्रभृत्यष्टमेवोपनयेत्एकादशेक्षत्रियं॥जन्मप्र
वा भृतिगर्भप्रभृतिवैकादशेक्षत्रियमुपनयेत्॥द्वाद॥वैश्यं॥जन्मप्रभृतिगर्भप्रभृतिवा
द्वादशेवैश्यं॥आषो॥कालः॥षोडशवर्षपर्यंतमेषुअनुपनीताश्चेत्यतितसावित्रीकाभवं

१ ब्राह्मणस्योपनयनकालोतीतोभवति॥आषो॥यस्य॥आषो॥इत्यस्य॥अतावंतिषोडशाब्दाविप्रश्चतुर्विंशपर्यंते १

तिसंज्ञायाःप्रयोजनंयतिस्तसाविन्नीकउद्धालकब्रह्मचर्येइतिअतऊर्ध्वम्नितिक्वचनंश्रवस्त्रे
४९ त्रेधाकाराअग्निविधावितिज्ञापनार्थंनैनान्।रियुः।।अवीलिंगायश्चित्तानितिशेषःउपनयन
प्रतिषेधादेवसर्वत्रप्रतिषेधेसिद्धेयदिकेनचिद्ब्राह्मणानाशेषनीतास्युःतथापिनैवोत्तरालिंक
मालिंगयतितसाविन्नीकाणांकुर्यादितिसर्वेषांपाठःक्रियते।।अलं।।वैश्यं।।कुशलोहकृतशिरसं
वापितशिरसमित्यर्थःअहतंनवमघुराणमनुपयुक्तमित्यर्थःतेनवाससासंवीतंग्राहतमित्य
र्थःऐलेयेनवाऽजिनेनचर्मणाग्राहतंब्राह्मणमानीयहोमंकुर्यात्एवमुत्तरत्रापिनेयंएतानिः
चर्माणिवाससासहविकल्प्यंतेउभयेषांप्रावरणार्थत्वाद्ग्राह्यं।।यदिवैश्यः।।वासांसिव
सीरन्नित्येवंसूत्रछेददुष्टःवासांसिवसीरन्परिदध्युरित्यर्थःयदीक्षत्रियेणसंबध्यतेतेनत्रि ४९
यमेनपरिधानंसिद्धंपक्षेप्युक्तान्यपिसिध्यंतियदिरक्तानिवसीरन्काषायंब्राह्मणोमा

जिष्ठक्षत्रियोहारिद्रंवैश्यःएवंरक्तानांवसनमनित्यंतथाचगौतमः।।वासांसिक्षौमवीरकु
तपाःसर्वेषांकार्पासंवाऽविकृतंकाषायमप्येकेवात्कंब्राह्मणस्यमांजिष्ठहारिद्रेइतरयो
रिति।।तेषां।।रक्ताः।।उक्ततइतिशेषः।।मौञ्जी।।एस्य।।मौञ्जीनाम्नस्यब्राह्मणेतुमौञ्जी।
वान्यावानियमः।एवमुत्तरयोर्ज्ञेयं।।धनुःयस्याजावी।।स्यस्य।।तेषांवैश्यस्यादंडनिय
मोमेरवलानिस्तुल्यः।।१५।।सर्वे।।वेषा।।सर्वेदंडाःसर्वेषांभवंतिपालाशादयः।।समं।।मुते।।
आज्यस्यबर्हिष्यासादनांतंकृत्वासमन्वारब्धेब्रह्मचारिणिश्मधानाधाघारांतंकृत्वाश्वे
क्षाज्याऽऽतीऽऽघोत्तरतोग्नेःप्राञ्चुरवआचार्येतिष्ठतेब्रह्मचारीतुतीर्थेनिऽवित्र्यआचार्य
स्यदक्षिणतउपविशेत्तीर्थंनामप्रणीतानांपश्चिमदेशःसर्वत्रतीर्थेनैवऽवित्र्यकर्मकु
र्यात्।।पुरःतरः।।आचार्यस्यपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखोब्रह्मचार्यतिष्ठते।।अपा।।यान्।।अपा

मुन्नयोरंजलीपूरयित्वास्वस्यपूर्णेनांजलिनास्यपूर्णमंजलिमवक्षारयतितत्सवितुर्हवीम॰
५० रुपतिमंत्रेणब्रह्मचारिणोंजलौजात्मनोंजलिमवक्षारयतीत्यर्थःततोदेवस्यत्वेतिमंत्रेणतस्य
पालिंसंगुष्ठमूलीयात्आचार्यंजलिमर्थादन्यःपूरयतिआसिंचेतिवचनंकथमाचार्येवि
क्षारणंकुर्यान्नकुमारइत्येवमर्थंइतरथापूर्णेनास्यपूर्णमवक्षारयतीत्युक्तेकस्याजलिंको॰
वक्षारयतीतिसंदेहःस्यात्आसिंचेतित्यमानेसमानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यःपालिंगृह्णाति
सोवसिंचतीतिज्ञायतेतेनाचार्येविक्षारयतीतिसिद्धंअसावित्यस्यस्थानेसंबुध्याब्रह्मचारि
नामऋषात्॥सवि॥तीयं॥अग्नि॥तीयं॥संख्यावचनंप्रथमहस्तयुक्तंद्वंजलिपूरणादि
धर्मज्ञाप्यर्थं॥आदि॥चार्यःततोब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मंत्रेणाचार्यःआचार्ययुक्तं ५०
ज्ञापनार्थमन्यत्रेक्षणेब्रह्मचारिलोमंत्रोनाचार्यस्येतितेनादित्यमीक्षयेन्मित्रस्यत्वाच

क्षुषाऽतीक्षइत्यत्रब्रह्मचारिणोमंत्रःसिद्धःकस्या॥मीति॥जपेदितिशेषः॥मंत्रलिंगात्॥ऽ
जापतयेब्रह्मचारीऽदीयतेतेनाचार्यस्यायंमंत्रः॥युवा॥येत्॥अनेनार्द्धर्चेनैनंब्रह्मचारि॰
णंऽदक्षिणभावन्नयेत्एवमितिवचनंकथमावन्नयितुमंत्रःस्यान्नावर्त्यमानोऽयात्कुमा
रइत्येवमर्थंअर्द्धर्चयुक्तमङ्गित्वस्यर्थंअन्यथाऽनंपादयुक्तइतिऋक्स्यात्॥तस्या॥रेणा॥
अधीत्युपरिभागेब्रह्मचारिणोंसयोरुपरिस्वस्यपाणीकृत्वातस्यहृदयदेशसमीपंस्पृशेद्ध॰
स्तरेणाईचेन॥अग्निं॥पते॥अत्रपरिसमूहनवचनंकिमर्थंसंस्कृतत्वादग्नेःउच्यते॥सायं॰
प्रातःसमिधाधानेपरिसमूहनपर्युक्षणेयथास्यातामितिपरिसमूहनवचनंअत्रहुपरिस
मूहनाग्रुत्वेवतस्मिन्नेवाग्नौब्रह्मचारीहस्तेसमिधमा दध्यात्॥ब्रह्मचारिवचनमावा॰
र्थनिवृत्यर्थंयस्मात्तयाजापस्तंतन्नस्तेब्रह्मचारीचेन्नाजापसइतितस्मात्तस्तेसमिधमाद

ध्यात्॥२०॥मंत्रे॥हेति॥एकेनेनमंत्रेणसमिदाधानमिच्छंतिकुत्रहोमिमतत्र ज्ञापनार्थंतेनब्र
५१ वीत्यशुत्सादृष्टत्वेपिउभयोस्तुल्यत्वंसिद्धं॥समि॥ज्मीति॥ब्रह्मचारीसमिधमाधायाग्निमुपस्पृ
श्यमुखंनिमार्ष्टिमंत्रेणत्रिःमंत्राहुतिरुक्तासमिद्धरणंसमिधौवाजपेहेत्यत्रवक्ष्यमाणोविधि
र्नित्यत्वसमिद्धरणमुभयोरपिपक्षयोरुक्तशेषत्वेविधिर्यथास्यादितिआधायग्रहणंसार्थं।
ज्ञातःसमिधमादध्यादित्यादावपियथास्यात्॥तेज्ञायते॥श्रुत्याकर्षःकथमश्रुतस्यग्निम
त्रिःस्यादिति॥मथि॥हीति॥षड्रिरुपस्थायदक्षिणंजान्वाच्यविधिवदुपसंगृह्याचार्यङ्क्र
यात्॥अर्धा॥हीतिशेषेण॥तस्य॥सवं॥तस्यब्रह्मचारिणःपरिहितेनवाससाआवरणस्या
नित्यत्वात्स्वस्यपालिम्पांवतस्यपाणीगृहीत्वासावित्रीमन्वाह॥यथा॥यीत॥स्वयंपादंपा ५१
दमुक्रांतेनवाचयतियदिब्रह्मचारीपादंपादंवक्तुनशक्नोतितत्तेनयथाशक्तिवाचयीतए।

वपक्षःअर्धर्चशः एवंसर्वावाचयति॥हृद॥इति॥ब्रह्मचारिणोहृदयदेशसमीपेस्वस्य
पालिम्पंधीगुलिंस्थापयतिमंत्रेण॥२०॥प्रेख॥ईत्॥ततोप्रेखलामाबध्यदंडंप्रदायब्रह्म
चर्यमादिशेत्कथमादिशेदित्याहब्रह्म॥खेति॥इदानींब्रह्मचार्यसिअतःअधोज्ञानमूत्र
पुरीषादेःशास्त्रविहितभावनंकुर्वित्यर्थः कर्मकुरुयद्यशास्त्रविहितंसंध्योपासनादिदिवा।
मास्वाप्सीदिवाशयनप्रतिषेधःआचार्याधीनोनित्यंभववेदमधीष्वेदाध्ययनंकुरु॥ब्रह्म
चर्य॥वेदस्यब्रह्मचर्यंवेदग्रहणंकथंवेदमात्रस्यायंकालनियमःस्यादितिमंत्रब्राह्मणे वेदब्रह्मचर्य
योवेदिनामधेयंतेनमहानाम्नादीनांव्रतानामष्टाचत्वारिंशद्वर्षाण्यःत्रयःसंवत्सराःस्युःएवंव
क्तव्योपनयनप्रभृतिषोडशवर्षोदानंसिद्धंवेदग्रहणादयमर्थोलभ्यःएवमेकेअन्येतुज
न्मप्रभृतिषोडशवर्षोदानंमहानाम्नादीनांव्रतानांचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षाण्यतमविभिंधंतिमहा।

नान्नादीनामपिवेदैकदेशत्वादितिपूर्वस्मिन्पक्षेयदासंवत्सरंव्रतचर्यातदासमाप्तरेगो।
दानंस्यात्ततस्मादप्यभेवपक्षःश्रेयानवेदग्रहणंकथमेकैकस्यवेदस्यादशवर्षाणिब्रह्मचर्यं
स्यादितितेनत्रयोऽश्वतुर्विंशतिःत्रयाणांषट्त्रिंशतंचतुर्णांमष्टचत्वारिंशादिति।।यद्वातंवा।।वे
दयद्गृहणंतंवाब्रह्मचर्यंनिवर्तियाग्रूर्ध्वंवाहादशाब्दःएवंब्रुवताद्विविधंस्नानंश्रूयतेविद्या
स्नानंव्रतस्नानंविद्याव्रतस्नानमितिद्यःप्राह्यादशाब्दोवेदमधीत्यस्नातिसविद्यास्नातकःय स्नात
स्तुह्यादशवर्षाणिब्रह्मचर्यंकृत्वाअनधीतविद्यःस्नातिसव्रतस्नातकःयःसुनर्ह्यादशवर्षाणिब्र
ह्मचर्यंकृत्वाअधीतविद्यःस्नातिसंव्रतस्नातंननुविद्यातेनरूपमर्थेनिमित्तंस्नानमितिवक्ष्य कः२
तिअतःकथंव्रतस्नानस्यसंभवःउच्यतेविद्यातरतिनविद्यापरिसमाप्तौस्नानंचोद्यतेकिंत ५२
हिविद्यायाअंतेनमध्येतेनव्रतस्नातकोपिमध्यमुत्सृज्यअंतमारण्यकमधीत्यस्नायात्तर

रुस्मेचारण्यकंषड्धान्येनस्नानेनिमित्तंचोद्यतेनेदमनधीयस्नातकोभवतीत्यादितःस्वि
ष्टकृदादिसमापयेत्।।सायं।।क्षेत।।अहनिरात्रोचाचार्यार्थेनिमंत्रणार्थेचान्नंयावेततत्रभ
वत्यवनिमित्यादिशास्त्रांतरदृष्टोविधिर्द्रष्टव्यः।।सायंध्यात।।अग्निंपरिसमुह्येत्यादिउपस्था
नांतार्थमग्निवंतीमृक्पुनःसायंप्रातर्ग्रहणंप्रदेणसंबंधार्थंतेनभैक्ष्यंवापूर्वंनिवर्तिसमिदा
धानंवेतिक्रमानियमःसिद्धः।।अत्रक्षेत।।अत्र।।नीवा।।अयंनियमोनुपवचंयभैक्षेकु ना
तःअनुपवचनीयंभवान्ददातितिभैक्षमंत्रलिंगात्।।भिक्षा।।ददातिति।।अनुतिवा।।स्त्री।।
भिक्षावेऽनुपवत्रमंत्रेभवतीददातितिश्रुतेः।।तदा।।तिष्ठेदहःशेषं।।तत्रब्रह्मचार्यग्नि
वेद्यतस्मिन्नहनियावच्छिष्टंतावंतंकालंतिष्ठेत्तनोपविशेत्।।अस्त।।यीत।।ब्रह्मभ्योदनोब्र
ह्मौदनःब्रह्मशब्दोब्राह्मणवाचकःतेनविधास्यमानंब्राह्मणभोजनमतएवशेभवतिअनु

प्रक्वचनेनिमित्तमनुप्रवचनीयंपाकयज्ञविधानेनब्रह्मचारीअनुप्रवचनीयंप्रयित्वाचार्या
यवेदयीतप्रतःस्थालीपाकश्रुति॥आधा॥मिति॥ततःसमन्वारब्धेब्रह्मचारिलिश्धाधाना
धाघारांतंकृत्वाऽनयाजुह्वयात्॥साधि॥तीयं॥सावित्रीतत्सवितुर्वरेण्यमित्येषाप्रस्विद्वि
तीयंयहणमुत्तरार्द्धं॥यद्य॥स्यात्॥अत्रसावित्रीअनुक्रमेतिकृत्वासावित्रीद्वितीयंजुहोतिअ
नऊर्ध्वमिविमहानाम्नादिव्रतेषुयद्यदनूक्तंतेनद्वितीयंजुहोतिएतदुक्तंभवतिमहानाम्नादि
व्रतेषुश्रावणंतेअनुप्रवचनीयोहोमःकार्यःतत्रसावित्रास्थानेमहानाम्नीभ्यःस्वाहामहाव्रता
यस्वाहाउपनिषदेस्वाहेत्येवंद्वितीयंजुहोतिअन्यत्समानमितिद्वितीययहणंमहानाम्नादिना
मधेयेनैवंर्थंइतरथामंत्रेणहोमेक्रियमाणेऽतिमंत्रस्वाहाकारःस्यात्तस्मात्पदानार्थंइतिकृत्वा
अनेकाआहुतयःस्युः॥ततश्चेत्तरासाद्वितीयत्वंनस्यात्ततद्वितीययहणं॥ऋषि॥तीयं॥त्व

तीयवचनमृषिभ्यइत्यस्यविधायकत्वंनिवर्त्यमंत्रत्वज्ञापनार्थं॥तेनऋषिभ्यःस्वाहेतिजुहो
ति॥सौवि॥चतुर्थं॥संस्थाक्वचनंनियमार्थंचतुर्थनिवनषष्ठमितितेनात्राज्यभागौनभवतः॥ब्रा
ह्म॥यीत॥संस्थाजपांतंकृत्वाब्राह्मणान्भोजयित्वावेदसमाप्तिंभवंतोब्रुवंत्विति ब्रूयात्तेचवे
दसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयुः॥अतः॥रंवा॥अतऊर्ध्वमितिकस्मात्प्रवर्ग्यसंबंधकरणार्थंशिष्यो
जनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामःब्रह्मचारिक्वनमाचार्यनिहस्यर्थमाचरि॥रोति॥चरितव्रतायेतिक्वनं
मेधाजननेनव्रतस्यसंबंधार्थंतेनयत्रोपनयनेमेधाजननमस्तितत्रैवव्रतचर्यायत्रैवव्रतच
र्यातत्रैवानुप्रवचनीयःउपनीतस्यमेधाजननाभावेत्रितयमपिनिवर्तते॥अनिं॥मिति
॥इदंमेधाजननंतिस्रोदिशोमिंदिताःदक्षिणाग्दक्षिणाग्रत्यग्दक्षिणेतिअम्याःसर्वाअ
मिंदिताःतस्यांदिशिएकमूलंपलाशंकुशास्तंबंवापलाशाभावेप्रदक्षिणमुदक्कुर्वन्नत्रिः

गृ॰सू॰ द॰ परिषिंचंतंब्रह्मस्वारिणंवाचयतिसुम्नवश्चतिमंत्रंएकमूल्मश्वेशोमित्यर्थःपुनःपलाशयुक्
५४ एमनेकमूलस्याप्यभावेकुशास्तंबंपरिषिंचेदिति॥एते॥व्याते॥व्रतादेशनंयदग्नाग्निर्व्या
व्याते संवत्सरावभंचारयित्वाव्रतमनुयुंज्येतिसंवत्सरमादिशेदितिवतत्राप्येतेनप्रकारेण
वापनादिपरिदानांतंकार्यमित्यर्थःवापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्यर्थंकार्यत्वापरिदानी
येतत्परिदानं॥परिदानांतवचनमूर्ध्वनिवृत्यर्थं॥इत्या॥वस्य॥एतदुपनयनविधानमनुयेत
पूर्वस्योत्तरविवक्षयेदमारभ्यते॥अथो॥वस्य॥अनंतरमुपेतपूर्वस्यविशेषवक्ष्यमाणः॥कृता
॥पनं॥निधा॥च॥कृताकृतमितिवर्तते॥अग्नि॥दानं॥परिदानमग्निकृकृमितिनमवतीत्यर्थः॥
कालश्च॥उदगयनादिरग्निकृक्रमित्यर्थः॥तस्य॥विप्रो॥पूर्वस्याःसावित्र्याःस्थानेएतांसावि ५५
त्रीमनुजीतप्रायश्चित्तत्वेनपुनरुपनयनप्राप्तावेवंकुर्यात्॥२७॥ऋत्वि॥रस्तात्॥प्रमाणतः

परिमाणतश्चअन्यूनांगानतिरिक्तांगांश्चऋत्विजःसंपजतेयेमातृतःपितृतश्चयुक्ताश्चतेभवेयुःतत्रप्रमाणतोनातिदीर्घानातिह्रस्वाःपरिमाणतश्चतुरंगुलयःषडंगुलयोवा
नमवंतिन्यून॥त्येके॥अन्येकर्मसमर्थानित्याजःपुनर्ऋत्विक्वृत्यफलं वरणसामान्यादृ
त्विजामपिचमसाध्वर्युभृतीनामेतदुपलक्षणार्थमेतन्निवृत्यर्थं॥ब्रह्म॥तारं॥एवकारोनियमा
र्थःकथंब्रह्मणएवप्रथमंवरणंस्यादित्येवंनियमंकुर्वतांहोत्रकादीनामनियतःक्रमोभवते
तस्माधितं॥सवर्धिंति॥अहीनैकाहेयोजयंतीतिवचनंग्रामित्वनिवृत्यर्थंकिंवाप्राप्नुयात्
सामान्यवरणप्रसा[illegible]दात्आपोमेहोत्रांसिन्यइतिहोत्रकानित्यत्रहोत्रकग्रहोमुख्य
वर्जितेषुवर्तंतेहोत्रकाउपक्रम्यध्वमितीतरानितिमुख्यवर्जितेषुहोत्रकग्रहदर्शनात्तत
५ तश्चयथाप्रतिस्थात्रादिषुवर्तंतएवंग्रावग्रात्रादिष्वपिवर्तंते॥सदाइति॥सदसिभवःसदः

स्यःसम्प्रदायहलंऋत्विक्सधर्मीभवतीतिज्ञापनार्थंतेनोपस्थानप्रसर्पणादिसाम्यंविहि-
तंसिद्धंअथवानियमार्थंकथंनेकएवस्यःस्यादितिशास्त्रान्तरेनेकोदृष्टःतन्निहस्यर्थंस्वकर्मणा ५५
नुपदृष्टाभवतीत्येवंकौथुमीतकिनआचार्याभिमन्यंते॥तद्वइति॥कुम्भाधायमर्थंउक्तः॥होता॥णी
ते॥एवकारोवधारणार्थःहोतारमेवनछमाणमितिएवंसतिवैलविरोधःनयदाचतुर्णांवरणं
तदाछमणःप्रथमंवरणंयदासर्वेषांतदाहोतुःप्रथममिति॥अग्निं॥तारं॥अनेनहोतारं
हणीतेअनुग्निस्यस्थानेहोतुनग्निवाक्यंपुनर्हीत्यहलंहोतुवरणेआम्नातोमंत्रउत्तर
त्राप्यनुवर्त्ततइतिज्ञापनार्थं॥चंद्र॥ब्राह्मणं॥कस्यपाठोनुहन्निमार्गप्रदर्शनार्थः॥आदि॥
ध्वर्यु॥यजा॥तारं॥आपो॥कान्न॥रश्म॥यूनि॥आका॥स्यां॥सहा॥चइति॥सयहलंकथं ५५
वरणानंतरमेवजपःस्यात्सर्वेषांवरणेकृतेमाभूदितिहतयहलंयेयेहतास्तेतेजपे

सुरित्येवमर्थं॥जपि॥नीते॥जपित्वेतिवचनंतन्माभवत्वित्येतमपिजपंजपित्वेत्येवमर्थं
ऽहैवतर्हिकस्मान्नपठितःअनित्यत्वात्अनित्यत्वंतुवक्ष्यामः॥चंद्र॥ब्रह्मा॥तेत्रहपाठः
प्रतिवचनस्यानुहन्निमार्गप्रदर्शनार्थः॥एवं॥देवं॥तन्मा॥ष्पन्न॥जपतीतिशेषःयदाम्भा
धेयेचतुर्णांवरणंभवतितदाऽयाजयितारस्तेभवंतियन्नुसोमांगांवरणंतत्रयाजयितारस्ते
भवंतितेनसोमांगभूतवरणएवायंजपःनाम्नाधेयेतेनायमनित्यःयाज्यलक्षणमाह॥न्य
स्त॥कार्य्यं॥ऋत्विग्भिर्विवादेनस्वकृमार्त्विज्यंमकार्यं॥अही॥अही॥एस्यां॥अन्यदक्षिणस्या
हीनस्यार्त्विज्यंमकार्यंमृअतोज्ञायतेएकारःस्यान्यदक्षिणस्यापिकार्यमितिविज्ञायतेवत
स्माद्राजदंतिवैवयन्नेदक्षिणाभवत्यस्यिकापीति॥व्याधितस्य॥व्याधितोज्वरादिगृहीतः॥
आतुरस्य॥आतुरस्तत्यगतःयक्ष्मगृहीतस्ययक्ष्मगृहीतःक्षयव्याधिगृहीतः॥अनु॥स्त

स्या॥सदेत्रिभाअग्निरास्तस्येत्येके अन्येतुभ्राद्धेप्रतिषिद्धस्येत्याजःक्षिप्त॥तेषां॥क्षिप्तयो॥
निःसृतिर्यस्यमातास्वनन्दिनावतिछतेअकार्यमितिसर्वत्रसंबंधनीयंइतिवेतेषामिति
क्वचनमन्येषामप्येवंप्रकारालोनकार्यमित्येवमर्थं॥सोम॥ऐति॥यःसोमंप्रथमंनिवेदय
तिइदंत्वयास्मिन्कार्यमितिससोमप्रजाकस्तमेवंपृच्छेत्॥कल्प्या॥योगः॥कल्प्यालेय
त्रेकार्यकल्प्यालैर्ऋत्विग्भिःसहकार्यदक्षिणाअपियदिकल्प्याएयःस्युःतथासतिकार्यना
म्था॥नम्नां॥वर्गति॥ऋत्वादिप्रभृतिआपवर्गादेतेनियमानवंतिवरणप्रभृतीतिक
ल्पनानेयदामध्यमायामुपसदिवरणंनवतितदाजागनियमःप्रसज्येतततस्मात्ऋत्वा
दिप्रभृतीतियुक्तंमध्यमोपसदिवरणशास्त्रातेवरणंदृष्टंएतोजेतऋत्वंतेस्वस्पदक्षिणा ५६
मोएतयाआज्याजतिंजुहोतिनैमित्तिकावाछास्त्रांतरदर्शनाच्चमंत्रलिंगाच्चवक्ष्यतिहिभ्रू

तप्रत्ययःतेनऋत्वंतइतिसिद्धंयथार्थप्रजेदितियथार्थमाचरेदनियमोनवतीत्यर्थः
ऋत्वाजनियमोनवतीतिब्रुवत्समाप्तेपिक्रतौहोमपर्यंतंनियमानवंतीतिज्ञापयतिआ
ज्याजतिवचनंतंत्रनिहस्पर्थमिष्यतेनपरिस्तरणविकल्पार्थं॥एव॥याज्ञा॥एतयेतिवच
नमेतयाजुजयादेवेत्येवमर्थंतेनात्रापितंत्रेननवतिक्रवेतिवचनमकृतविवाहोप्यात्विमं
कृतवानेतयालौकिकाग्नौजुजयादित्येवमर्थंमधुपर्कप्रसंगादत्रवरणमाम्नातं॥२१॥ऋ
त्वि॥रेत्॥दद्यादित्यर्थःस्नात॥तायां॥उपस्थितायेतिकृतसमावर्तनायतस्मिन्नहनिग्र
हानभ्यागतायविवाहार्थिनेच॥राज्ञेच॥उपस्थितायां आ
चा॥रवांच॥आचार्यादीनांपूर्वयोरसमासेनोपदेशोऽतुल्यत्वज्ञापनार्थंःतेनस्नातका
यतदहरेवदेयःयत्रैनंभूजयिष्यंतोनवंतीतिवचनात्विवाहार्थिनेचेतिराज्ञेचहरह

रभ्यागताय आचार्यादीनां प्रतिसंवत्सरोषितागतानां राज्ञ्यातरङ्गिणादिनां च
सिद्धत्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह दधीति। आनयतिरत्र सेवनकर्मा आसिचेदित्यर्थः। स
पीत्यत्रेत्यनेनेदं वचनं मध्वलाभेऽन्यमेवप्रतिनिधिमवितिनाम्नस्तेलादित्येवमर्थमित्यत्वा
द्धातुः कर्मस्थमाह विष्टरइत्याचमनमादार्थनिघार्थमाचमनार्थं चोदकं तथो
क्तं एतेषामित्यत्र एतेषामेवक्रियानिवेदनंयथास्यात्भोजनस्यमान्नदितिनो
जनंचेदेयमितिवक्ष्यामः ऋत्विजांमधुपर्कदानेहेगतीसंभवतः पदार्थानुसमयः काडानुसमय
श्चतित्रपदार्थानुसमयोनामसर्वेषांवरणक्रमेणविष्टरंदत्वाततः पाद्यंततोर्घ्यमितिक्रा
डानुसमयोनामएकैकस्यैवपूर्वंविष्टरादिगोनिवेदनांतंसमाप्यतेतोन्यस्यसर्वंततोन्यस्य ५७
ततोन्यस्येतिअथयहीतुः कर्महिअहं। श्रोत्। आक्रम्यवापद्भ्यांविष्टरमाक्रम्यएतयोर्वि

कल्पः। पादौप्रक्षीतावदक्षिणंपूर्वमुपसंगृह्य। पश्चात्सव्यंकुरुतः अथवचनात्। सव्यं। डाय। अथेत्र
छेत्। पश्चादक्षिणंक्षत्रियवैश्योयदापादावप्रक्षालयितारौतदासंवावृवंदक्षिणंवाना
मित्रियमः प्रक्षाम्यसीति। प्रक्षालितपादयहणमानंतर्यार्थं प्रक्षालनानंतरमर्घ्यमित्रवप्र
तिगृह्णीयादितिगंधमाल्यादिसंसृष्टमुदकमर्घ्यमित्युच्यतेअथशब्दानंतर्यार्थिः अ
र्घ्यानंतरमाचमनीयमेवेतितेनगंधमाल्यादीनिपरिसमाप्तेकर्मणिदातव्यानिआच
मनीयमुदकंपिबतीत्यर्थः तत्रशौचार्थमाचमनंनभवतिकुतःस्मृतेः मधुपर्केचसोमेच
अमुद्राणेजतीक्षुचनोच्छिष्टभवंतीतिउत्तरत्रविधानाच्च आचांतोदकायगामितिएवमे
केतऊर्ध्वंकुतःसोमेनुच्छिष्टविधानाद्यत्राचमनंनप्रतिषेधतितत्रशौचार्थमाचमनं न
वतीतिगम्यते। आचांतोदकायगामितिवचनमन्यार्थं। मधु। तीक्षइति। मधुपर्कमाङ्

यमाणमानीयमान मीक्षतेमंत्रेण।।देव।।मार्ष्टि।।अनामिकेतिकेचिन्मध्यमामाजः कुत
।।देशेनैवसमाख्यानतुतस्यानामविद्यते अंगुष्ठादिवत् अन्येतूपकनिष्ठिकामाजः कुतः
कनिष्ठिकयायस्मात्प्रदिश्यतेनतुतस्यानामास्तीतिआगमाद्विज्ञेयोज्ञेयःत्वेनावेक्ष्य
ततःसव्येपाणौकृत्वादक्षिणमालोड्यवसवस्त्वितिधुरस्तान्निमार्ष्टिअंगुलिगतंलेप
मपनयतीत्यर्थः।।रुद्रा।।नमः।।आदि।।पश्चात्।विष्वेतरतः।।भृते।।रस्य।।मंत्रेणमध्या
ङ्गिरुद्रस्यनिमार्ष्टिऊर्ध्वंत्रिरुक्षिपतीत्यर्थः।।मंत्रान्हेनिरुक्तातोभ्रौनिधायपात्रं।।विरा।।ती
यं।।संस्कारवचनान्तुसर्वज्ञानपक्षेत्रिभिरेवमंत्रैर्यथासर्वज्ञाश्रितंभवतितथाज्ञाप्नोया
दित्येवमर्थमितिषड्यायेविराजइत्यत्रविराजइतिषष्ठीकृतः।पूर्वमंत्रयोस्तथादृष्ट्वातृतीया
येऽत्यपिचतुर्थीषष्ठ्यर्थेतेनतत्सामानाधिकरण्येसत्यपिषष्ठ्येवयुक्ताकल्पयितुंसर्वज्ञ
ज्ञाप्नोयात्।।नत्र।।क्षेत्रज्ञाल।।अलाभेमुज्ञालणायउद्धिष्टमुच्चतादवशिष्टमुदञ्जुखोमधु
पर्कंप्रयच्छेत्क्षालणालाभेमुनिषिंचेत्सर्वविज्ञाप्नोयात्।।अथा।।सीति।।यत्तूर्वमाचम
नीयंनिवेदितंतेनान्वाचमतिमंत्रेण।।मत्यं।।तीयं।।द्वितीयंहलमाचमनीयज्ञाप्यर्थइ
तरथामंत्रस्योत्तरेणसंबंधस्यात्।।आचा।।यंते।।आचांतयज्ञोपवीत्यर्थंआचमनंकृत्वा
कनंगिमप्याचमनंकुर्यादित्येवमर्थंउदकवचनमाचमनीयनिहत्यर्थंतेनाचमनेउद
कांतरंभवति।।हतो।।ष्मन्।।इमंमंत्रंजपित्वोंकुरुतेतिज्ञ्याघदिक्कारयिष्यन्नारयि।

व्यन्नभवतितदावदातआलभेततत्रदेवताःप्रागुक्ताःप्रीताःक्षपयन्ति॥यद्युत्सृष्टंभवन्
वतितदाएतांजपित्वोत्सृजतेतिशेषः॥नामं॥भवति॥मधुपर्कोगव्यंभोजनंमांसं
भवतीत्यर्थःकुतःमांसस्यभोजनांगत्वेनलोकेऽसिद्धत्वात्अतोनाभ्युपायेनभोजन
मप्यत्रविहितंभवतिपशुकरणपक्षेतन्मांसेनभोजनंउत्सर्जनियक्षेमांसांतरेणअ
ध्यायंतल्लक्षणार्थंद्विर्वचनंमंगलार्थंवा॥३५॥इत्याश्वलायनगृह्यविवरणेनारा
यणीयायांहविर्यज्ञेप्रथमोध्यायः॥१॥ ॥श्रावकर्म॥कर्तव्यमितिशेषःसर्पबलिश्चेत्या
ध्याहार्यंश्रवणेनयुक्तापौर्वाह्णीयदाभवेत्पौर्णमासीश्रवणेनयुज्यतेतदापिकर्तव्य
मेवपौर्णमासीविशेषलक्षणार्थत्वान्ननक्षत्रस्यश्रवणाकर्मेतिकर्मनामधेयं॥अक्ष ५९
॥धात्रि॥अक्षतानामयवाःतैःकृताःसक्तवःअक्षतसक्तवःदध्यैवैकंकर्तव्यमुक्तिः

बलिर्यार्द्धक्रियतेसाबलिहरणीतऊर्ध्वंनवेत्रिकेनिदधातिसर्पबल्यर्थंअथश्र
वणाकर्मेत्यते॥अक्ष॥नक्षि॥यवैर्धानाःकृत्वाअसंस्कृतेनघृतेनानक्त्यर्धाधानाःपात्रां
तरेकृत्वाअन्याश्चार्धाधानानानक्षिएतावदत्रनिकर्तव्यं॥अस्त॥हेति॥अपयित्वेतिव
चनंहुरोडाश्स्योपासनेधर्मवत्श्रपणार्थंस्थालीपाकस्यतुतंत्रआधेयोपासनेश्रपणं
सिध्यतिनत्वस्यापिसिध्यतिनियमार्थंहितेनधानासक्तुलाजादीनांलोकाग्नौसिद्धा
नामेवोपादानंभवतिएतावांस्तुतेषांसंस्कारःआज्यपर्यग्निकरणवेलायांतैःसहाज्यप
र्यग्निकरणंभवेत्यदाज्यस्योत्सवनंक्रियतेतदातेषांत्रिःप्रोक्षणंभवेत्अवज्वलनंवाद्
धिवत्एकस्मिन्कपालेसंस्कृतएककपालःपुरोडाशहविःस्याज्येनिश्रंकुर्यात्एक
दृष्टंवाकुर्यात्वत्संचतस्यग्निःप्रत्यंजत्वादक्षिलेनपालिनैककपालंजुहूयान्मंत्रेण

उपस्तरणाग्निधारणसमेनकरोतिदक्षिणस्यान्यत्रमाहतत्वात्तदक्षिणोगपरिमाणाच्चहव्योः
ग्राह्ययोर्नियामिकानतुग्राप्तिकेस्रुक्रुअस्यसर्वजितत्वादवदानमर्थलुप्तंसर्वजितत्वंतुवक्ष्या
मः॥अव॥ष्टोवा॥व्याख्यातमेतत्॥प्रा॥नो॥होति॥एनंधुरोडाग्रहणमितिवचनमस्वंडितोयंज
तइतिज्ञापनार्थंयस्मिन्नाज्येधुरोडाग्रःस्थापितःतदाग्रयंतेनाग्निजुहोतिउपरिजुहोतीत्य
र्थःस्रुवेण॥ग्रा॥नो॥लिना॥जुजयादितिशेषःकृत्तद्रव्यसंघातोजलिःउपस्तरणावदानप्र
त्यग्निधारणमर्थदर्शःकरोति॥अभा॥दद्यात्॥इतराअनक्ताधानाःपुत्रादिभ्योदद्या
त्ततोधानाग्न्यग्नीरोग्यगृहीत्वास्विष्टकृतंजुत्वाहोमशेषंसमापयेत्अथसर्वबलिमुच्य
ते॥कल॥शीतिकलशान्यदवश्चनवेशिकेस्थापितेतत्रकलशाग्रहीत्वासक्तुनिदधा
त्यूरयित्वातांगृहीत्वागृहान्निःक्रम्यसमीपदेशेजलाशयादिशिष्टेदेशेअपआसिच्यमंत्रे

णसक्तूनजुहोतिप्रक्षिपतितेनमस्करोतिसंहताभ्यांपाणिभ्यांमंत्रेणजुहोतिवचनाद
नोग्राह्यंतन्निहस्वर्थंशेषेदेशइतिवचनं॥प्रदा॥नीति॥ज्ञयादितिशेषःप्रदक्षिणंपरीत्य
बलिंपश्चादस्योपविश्याहमंत्रबलिंयहणंपश्चाद्ग्रहस्यकालवाचित्वंशेकानिहस्वर्थंकाल
वाचित्वेसवर्जित्यनंतरमेवस्यात्तमंत्रसंज्ञकोयंमंत्रःतथाचोक्तंइदंकार्यमनेनेतिनक्त
चिह्नयतेविधिःलिंगादेवेदमर्थत्वंयेषांतेमंत्रसंज्ञिताइतितस्माउपांशुभवंतियथाजुः
ग्रहणकर्मलिसर्वत्रजपानुमंत्रणानिमंत्रोपस्थानमंत्रकर्मकरणमंत्राउपांशुग्रहोक्त
आइति ध्रुवा॥ध्रुवंपरिदधातिशेषःउत्तरत्रदृष्टःपरिदानाग्नेरोत्रापिसंबध्यतेसा
कांक्षत्वादस्यमंत्रस्यवीप्सावचनंध्रुत्यनास्यपरिदानस्याभ्यासःकार्यनिसर्वेषांनामानि
निर्दिश्यसकृदुक्तमित्येवमर्थंध्रुवंपुत्रान्निवेदयतिध्रुवंदेवदत्तेपरिदधामीतिततो

प्राप्ताऽहिर्बुध्न्यऽइत्यवसावित्रेतेपरिददामीतिततोऽग्नयेधृष्टवतेतेपरिददामीतिध्रुवः
ततःपरिदधात्युपदेशादेवाततश्चतिसिद्धेऽन्ततोवचनंप्रवेलसंबंधार्थंतेनप्रवेत्रेप।
रिदधामित्याहुःसिद्धः॥नैन॥नात्॥एनंबलिमात्मानंचांतरेणव्यवेयुःकेचिदपिपरिदा
नपर्यंतंआपरिदानादितिवचनात्प्रवेमंत्रसाध्यक्रियापरिदानमितिगम्यते॥सर्पि॥णा
न्॥कलशाभ्यांसक्तूनादायवेष्टयित्वाश्वौदेवेनमंत्रेणबलिंहरेत्आघ्नेयवरोहणाभ्यां
प्रातश्चआग्नेयतुदनेपाआपोऽग्निमास्यावायस्मिन्नहनिप्रत्यवरोहणंकरोतिमंत्रोपदेशो
नियमार्थःमंत्रएवभवतिनान्योविधिरितिसक्तवस्तावन्ननिवर्तंतेकलशाश्चरणस्या
दृष्टार्थत्वेऽसंगातदर्थंचननिवर्ततेदर्वेचबलिहरणीमित्यत्रबलिहरणीमितिविशे ६१
षणस्येदमर्थत्वात्श्वाविदेशाश्चेनंनिवर्ततेबलिहरणस्यनमिसाध्यत्वेनप्रसिद्धत्वात्

अन्यत्रर्वंनिवर्तंते॥प्रसरंति॥श्नावणीप्रतिपदारभ्ययस्मिन्नहनिप्रत्यवरोहणंकरोतिमा
गशीर्षस्यचतुर्दश्यांपौर्णमास्यांवातस्मादर्वाचीनान्यहान्याग्नेयाद्विभ्यांपरिगण्यंतेयहस्तु
तः यावंतःप्रोसायंकालाःतावतोबलीस्तदहरेवदद्यादित्येकेमंन्यंतेदर्शादीनिमित्तत्वज्ञापनार्थः
सर्वत्र॥१॥आश्व॥कर्म॥अश्वयुग्भ्यांयुक्ताआश्वयुजीतस्यांपौर्णमास्यामितिवर्ततेआश्व
युजीकर्मसंज्ञकंकर्मकुर्यात्अथोगेपिपूर्ववत्॥निवे॥इति॥निवेशनंगृहंतत्प्रत्यवरोहणो
क्तविधिनालंकृत्यसर्वेगृह्याःस्नांतिस्नानवचनंविशेषेलस्नानार्थंशौचार्थंस्मृतिज्ञात्वा
त्प्रुचिवासोवचनंश्रुक्रवस्त्रप्रास्यर्थंस्थालीपाकंजुह्वयुरित्येतावतेवसिद्धेपशुपतयेनिरू
प्येतिवचनंपशुपतयेवाजुष्टमित्येवंनिवपिद्योक्षलेकुर्यादित्येवमर्थंएवंचब्रुवताआदिष्टमं
त्रेणपाकयज्ञेषुनिवपिद्योक्षलेत्रह्मीभवतइत्येतत्रज्ञापितंभवतिस्थालीपाकमितिः

LIBRARY OF THE BOMBAY BR. R. A. S.

द्वितीयानिर्देशोपि सर्वत्रैतत्प्रकाशनेव कार्यो अथ दधि सक्तून् जुहोतीत्युक्तादधि सक्तून्
आग्नेयेति शेषत्वावदनात्स्थालीपाकमिति स्थालीपाकस्यैकदेशाग्निरित्यर्थः जुजुषुरिति वै
ऊक्वनंगृहिणो होमे क्रियमाणेषु आद्योगृह्यास्तमन्वारब्धेरग्नित्येवमर्थं॥ इषा॥ हेति॥ प
यस्याज्येनाभिघारिते तुतत्पयः स्यात्इषातकमिति उपस्तरणाभिधारणेजथदिम्यः करोतिइषा
तकंस्तुवेलावद्यतिधानावदस्यसंस्कारः सर्वत्रैवज्यालिस्तुवेलावद्यतिकविनानिरुक्ते
नस्वधितिनापरुंचरोः इषातकाञ्चस्विष्टकृतेवद्येतद्धोमश्रोषंसमापयेत्इतीदमाप्नुयु
जीकर्मअथायणमुच्यते॥ सज्ञ॥ पाकः॥ अविशेषादुहितान्नेरपिसिध्यतिश्नवणाकर्मा
दिवत्आहिताग्नियहणंकिमर्थं अत्रब्रूमः॥ आहिताग्नेरायणंतरस्यविहितत्वात्त ६२
तदायणंनजानातितस्मादाहिताग्नियहणंअयंचापकल्पोद्रष्टव्यः॥ इदंचास्यत्रेताः

यांनवतिनौपासनेतत्साधयिष्यामः॥ शास्त्रांतरेचदृश्यतेआयणदेवताभ्यः स्विष्ट
कृत्चतुर्थीभ्यइतितस्मात्त्रेतायामितिसिद्धं इहतुविधानंपाकयज्ञधर्मज्ञाप्यर्थं॥ अना॥
हिताग्नेः॥ अनाहिताग्नेरप्यायणंकार्यंतच्चशालाग्नौनवतिशालाग्निर्नौपासनः तर्हि
शालाग्नियहणंमपार्थकंसत्संनियमार्थंतुतत्अनाहिताग्नेरौपासनइतित्रेताहिताग्नेस्त्रे
तायामितिसिद्धं स्विष्टकृतंजुह्वाचरोरेकदेशंगृहीत्वासभ्येपालौकृत्वादक्षिणेनाग्निमुपवेत्प्र
जापतयेचेतितोनज्ञान्नःश्रेयइतिआचम्यतत्रैवासीनोनाभिमालभेत॥ असौ
।सीति॥ पत्नीतुमध्यमहविःशेषंजानातित्नीहोमशेषंसमापयेत्एतत्प्राज्ञानमायणं
कृत्येपिनवतिसौकर्यार्थमिदमत्रलिखितंइदंचायणंयदावर्षस्यत्रयः स्यात्तदानवतिश्रा
रदीत्यर्थः तथाचवचनंशारदिनाहिनिर्यजः तित्रचपर्वलिनवतियवायणंवकार्यंइषा

माकैस्तुपस्तरंकुर्यादाग्नयणंदृष्ट्वात्अपिवान्नसमानंतंनकुर्यात्सोम्यंचरुं।तस्यचनामधे
येनहोमःआग्नयणंचासौस्थालीपाकश्चेतिविशेषलसमासःतत्रस्थालीपाकयहणस्येदंप्रयो
जनंअनाहिताग्नेःस्थालीपाकएवकार्येनाग्निहोत्रीवेनादर्शेचेत्ययंपक्षःकार्यइति।मा
र्गशीर्ष्यांपौर्णमास्यांवा।।मार्गशिरसायुक्तामार्गशीर्षीपौर्णमास्यामितिवर्तते।सामान्येचेयंसप्तमीयथाग्नौ
होमीयेनन्वरंसुत्रेवेद्यामितितेनार्थभेदः।मार्गशीर्ष्यांपौर्णमास्यांसमधियावतुर्दशीतस्यां
घृत्यवरोहणंनामकर्मकर्तव्यमिति।पौर्णमास्यांवा।।मार्गशीर्ष्यामितिवर्तते।अत्रचाधिकर
णेसप्तमीतेनमार्गशीर्ष्यांपौर्णमास्यांवेतिपूर्वेणसहविकल्पः।भाष्यकारस्त्विहविहतवान्
मार्गशीर्षीपौर्णमासीयस्मिन्मासेसमार्गशीर्षीमासोसास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञायामित्य
एतस्मिन्मासेनवायांचतुर्दश्यांपौर्णमास्यांवेत्यर्थः।नचैवंसतित्वतुर्दशीद्वित्वाद्विःकर्मप्रा

प्तिनसकृदेवकार्यंसकृदेवकृतेकृतःशास्त्रार्थइतिन्यायात्चतुर्दश्यामितिसेकवचनाच्चपौ
र्णमास्यासहविकल्पाच्चनत्रैवमपिशुक्लेकृष्णेवास्यात्नपौर्णमासीसाहचर्यात्शुक्लपक्ष
एवेति।।निवे।।हेति।।पुनरितिवचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीच्छेत्रालंकरणमितिगम्यतेनवी
कृत्यनवमिवकृत्वेत्यर्थः।तच्चैतैरित्याहलेपनंकुड्याहीनास्तरणंचतेषामेवाच्छादनंउपस्तरणं
नूमेःसमीकरणंनवीकृत्येतितिवचनात्अपामार्गादीन्यपुद्धास्यानिएतावदहनिकार्यंअथा
स्तमितेपायस्येकदेशंजुह्वयुःमंत्राभ्यांतत्कालाभ्येवतदुणाइतिन्यायात्उपलेपनाद्यस्ता
मितएवकार्यंबिजवचनंश्रुतिवत्।।नात्र।।कृत्र।।सौविष्टकृदितिविष्टकृदित्यर्थःसर्वत्रअ
त्रकर्मलिंगःविष्टकृत्तनकार्यइत्यर्थःअसत्यत्रयहणेप्रधानानंतरमुच्यमानत्वात्प्रधा
नानंतरंविष्टकृन्नभवतीत्यर्थःस्यात्अंतेवस्यादेवननुप्रधानानंतरंविष्टकृतःश्रुतिरे

वनास्तितथाहिएतान्योदेवतान्योऽजश्चासौविष्टकृतंऽजत्वेसत्रसौविष्टकृतंऽजत्वेत्येतदर्थं
कंप्रधानानंतरंस्विष्टकृतःप्रकृतितःप्राप्तत्वात्तत्तत्कुर्वन्नुत्तापयतिअम्यत्रयाम्यागंऽन्य
गानिविहितानितानिऽकृत्वापश्चात्स्विष्टकृत्कार्यइतितहिप्रधानंतरंस्विष्टकृत्प्रतिषेधार्थं
कानिष्टस्यर्थंअत्रयद्दलंकुर्वन्नुत्तापयतिअत्रप्रधानानंतरमेतेवास्विष्टकृऽन्नवतीतितेना
न्यत्रप्रधानानंतरंकर्मलोतेवास्विष्टकृदितिविकल्पःसिद्धःअथवासौविष्टकृतंऽजत्वेत्येतत्
क्रमार्थंअसतितुतस्मिन्प्रधानानंतरमेवप्राप्तानादिस्यात्अत्रचप्रधानानंतरंस्विष्टकृतः
प्रकृतिप्राप्तत्वात्तत्तस्यप्रतिषेधेसतिकर्मण्येवप्रवृत्तिर्भवतिकालांतरेप्राप्यमानत्वात्एवं
वसत्यत्रयद्दलंकुर्वन्नुत्तापयतिअम्यत्रकर्मतेवास्विष्टकृऽन्नवतीति॥अमायतिश्रिवो॥
यात॥अथध्यानस्यमुख्यत्वेपिप्रहृध्यानमेवकार्यमित्येवमर्थमनोर्यद्दलंमंत्रमुक्त्वाहेमंतरात्रं

ह

संबुध्यतंध्यायेत्मंत्रेलसमानाधिकरणत्वाय॥पञ्चा॥मुखः॥यस्मिंस्तल्पेस्वयंशेतेसस्व
स्तरःसस्वास्तीर्णोभवतिस्वयमेवतमास्तृणीयादित्यर्थःतस्मिन्यद्दलंमात्मानमपितत्रैव
प्रापणार्थंसंविशेदितिशयीतेत्यर्थःअमात्याःपुत्रादयोगृह्याःउदञ्मुखवत्वंदक्षिणा मु पि
खनिष्टस्यर्थं॥यथातरे॥अमात्यायथावत्कारंप्राकशिरसउदञ्मुखाःसंविशेयुरित्यर्थःउ
त्तरविवक्षार्थमिदं॥ज्यायातरः॥योयोयस्माद्वृद्धतरःससगृहिलोनंतरःसंविशेत्यथा
वत्कारंवेतिविकल्पः॥मंत्रावेयुः॥स्योनाष्टथिवीत्यारभ्यस्वस्त्ययनपर्यंतान्मंत्रान्मंत्रविदः
सर्वेऽपिसुप्तास्याः॥संहाऽत्रिः॥संहायेत्सुप्ताःयेत्यर्थःप्राङ्मुखास्त्रिर्ब्रूयुः॥एतांतुर्थं॥एतान्नि
तिक्वनंयोगविभागार्थंइतरथात्रिरिदंमुखाःत्रिर्ब्रूयुःचतुर्थंवारंत्रिरिदंमुखाःसकृदि
त्ययमर्थःस्यात्तद्योगविभागेसतिप्राङ्मुखास्त्रिस्त्रिरिदंमुखाःसकृदित्ययमर्थोलभ्य

तेत्रिदिष्वनुस्वाश्वत्रीनपादानन्यथासंख्येनऋयुःचतुर्थवचनंत्रिरधिकारनिवृत्यर्थंसर्वत्रा
यश्चित्तादिसमापयेत्ततोयथाश्रद्धंशेरते॥संहा॥यीत॥संहायसंगम्येत्यर्थः॥इदानींसंगति
विधानायवैयथाश्रद्धंशेरतइतिगम्यतेसमागम्योदितआदित्येसौर्याग्निंस्वस्वस्थानानिचेज
येयुः॥सूर्यनोदिवःउदुत्यंजातवेदसमितिनवर्चेत्रदेवानांनयोमित्रस्येषांसौर्यसंज्ञाकृता
स्वस्तिराद्वंतिस्वस्त्ययनान्यानोभद्राःस्वस्तिनोमिमीतांपरावतोयेदिधिषंतआप्यमित्येतानि
अन्नसंस्कारवचनंचरुश्रोषाआह्वालनोजननिवृत्यर्थंतिनानुवचनीयेचरुश्रोषादितिसि
द्धं॥हेमं॥एकाः॥हेमंतशिशिरावृतूअपरपक्षाःकृष्णपक्षाःअष्टकाइतिकर्मनामएतदुक्तंभ
वतिमार्गशीर्षादिषुचतुर्षुमासेषुयेकृष्णपक्षाश्चत्वारःतेषुयाश्चतस्रोरात्रयःताश्चाष्टकाःका ६५
र्याइतियदाऋतुद्वयमध्येमलमासआगच्छतितस्मिन्मासेनकर्तव्यमित्येवमर्थंचतुर्यग्रहणं

पिवनजन्यचरुस्य. त्रिषेवचरितार्थंचात्रशास्त्रांतरदर्शनाच्चऊर्ध्वमाग्रहायण्या
स्तिस्रोष्टकाइतितिस्रएवस्युस्तन्निवृत्यर्थंचतुर्यग्रहणंएकस्यामेवाष्टम्यामष्टकार्यांचतस्रषुवै
तिविकल्पः॥पूर्वेद्युरित्यादि॥सप्तम्यामित्यर्थः॥पित्र्याहेनपितामहप्रपितामहाउच्यंतेअन्वष्ट पित्र
क्येपित्र्योदध्यादित्यस्यांचोदनायांपिंडदानंदृष्टमतःचोदनासामान्यादिहापिपरिगृह्य
तेआह्वालेनोजनंचकार्यमितिवक्ष्यमाणःतेनपूर्वेद्युःपित्र्यःपिंडान्नोजनंचदध्यादित्ये
र्थःपिंडदानेइतिकर्मतापेक्षास्तिइहचतस्याअनाम्नातत्रकरणांतरविहितो पि।
पिंडपित्र्ययज्ञकल्पःपरिगृह्यतेशक्यतेवासौग्रहीतुंशास्त्रसंबंधकरणात्अपिचआच
ष्टक्येपिंडपित्र्ययज्ञकल्पोदृष्टःसचोदनासामान्यादिहापिभवतिअत्रैवतर्हिपिंडपित्र्य
यज्ञकल्पेनेतिकस्मान्नोक्तंस्त्रीभ्यश्चेत्सत्राधिकारार्थंतत्रोक्तंसचकल्पोनोकरणेपा

कयज्ञतंत्रस्यबाधकोभवतिएककार्यत्वात्नोजनेतुपार्वणवज्जवतिनोजनेपितंत्रस्यापेक्षि
तत्वात्तत्रनोजनंपैत्रकमितिकृत्वापार्वणमेवतंत्रंपरिगृह्यतेतस्यपैत्रकत्वात्तत्रविशेषमाह
।औदायसं॥पिंडपित्रयज्ञकल्पोभवतीत्युक्तंतत्रवन्निरूपोवरुण्यपलाशमस्तितस्यस्थानेएता
न्निर्लिनित्येनौन्नपयेत्औदनस्तुघसिद्धःस्यात्सायसःपयसाप्लुतःओदनस्तिलमिश्रस्तु
कृसरःपरिकीर्त्यतेतिलकल्कान्विनिक्षिप्यप्लुतोवाकृसरोभवेत्।चतुः॥पात्र॥चतुःशरावप
रिमितस्यैवाधान्यस्यपेषणंकृत्वाअपूपान्नपयेत्अपूपाःपिष्टभवाःअपूपानांबहुत्वसाध
नसाध्यत्वात्स्त्रीकरणेचात्रनित्येनौन्नपलंनसंभवतीतिगृह्यसिद्धानामेवोपादानमिच्छंतिवा
ग्रह्येविकल्पार्थःपूर्वोक्तस्त्रीलिङ्गदर्शनेकंद्रव्यमितिनोजनेतुनायंद्रव्यनियमःअपितुहोमएव ६६
अष्टकाहिचत्वारःस्युःपूर्वाह्णेतिथैवद्रव्यत्रयत्वाद्येकत्वान्नयथासंख्यसंभवःप्रत्यक्ष

कंहिपूर्वेद्युस्त्रीलिङ्गिभाव्यंथापिवाअपूपपदमात्रेवैकंनाम्नामास्थानकल्पना॥उदीच्यांतावा
वतीमिर्वाअधिकाभिःएवंजातीयकाभिःपित्रलिंगकाभिःकामयीतकामयेततावतीभिर्जु
ह्वयात्एतदुक्तंभवतिपिंडपित्रयज्ञविधानेनेध्माधानांतंकृत्वाचरुस्थालीविशेषउक्तः
ततोआसादनपक्षेचाद्याद्यादनप्रदानपर्यंतंपार्वणवत्कृत्वाओदनादिभ्यस्त्रिभ्योन्नमस्कृत्य
घृताक्तंकृत्वानुसाप्याग्नौकरणमंत्रयोःस्थानेउदीरतामवरइत्यृष्टाभिश्चतुर्दशभिर्वाजुहो
मेक्षणमनुप्रहृत्यआसनेभ्योन्नदानादिशेषनिवेदनांतंपार्वणवत्कृत्वानुक्रमवत्पिंडपित्र
यज्ञवन्निनयनादिपात्रोत्सर्गंतंकृत्वाततःश्राद्धशेषंसमापयेदितिअथ॥नव॥अथेत्यानं
तर्यार्थेःश्वोभूतेष्टम्यामित्यर्थःयाअष्टकाःकार्यास्तुक्ताःताःश्वोभूतेपशुनास्थालीपाके
नकार्याइत्यर्थःअथाष्टकाइत्येतावत्सुच्यमानेअथशब्दसंबंधात्पूर्वेद्युश्चाष्टकाःकार्या

इत्याश्वलायनाः तस्मात्पक्वेऽन्नेतयज्ञक्रमंपरिसमूहनं तस्यस्थालीपाकस्यविधेयत्वात्स्थालीपाकांतरमिदमितिगम्यतेचशब्दोयंवाशब्दस्यस्थानेद्रष्टव्यः तेनपक्षेनावास्थालीपाकेनवेत्यर्थः शास्त्रांतरेस्पष्टंवचनमस्तिपक्षेरुद्रायवेस्थालीपाकः श्रपयतीति॥अप्यारण्येऽपिशब्दोविकल्पार्थः एतदुक्तंभवतिपशुः कार्यःतस्यासंभवेस्थालीपाकः तस्याप्यसंभवेअग्नौहोत्रवयसंप्रयच्छेदितिशाकटायनवदनसमर्थेबिल्ववदेनिर्वाग्नौ॥षेत्॥त्रयस्याप्यसंभवेअग्निनाकृत्वादहेत्॥एषा॥केति॥यवसदानेकक्षदहनेचएवंमनसाध्यायेदित्यर्थः॥नचे॥स्यात्॥इदमस्यप्रयोजनंवक्तारःपक्षाउक्ताः तत्रपूर्वस्मिन्नुत्तरोनरोऽवस्तृतिरितिएवमप्यष्टकाः कार्यानत्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः अथवाशास्त्रांतरेयानिपक्षांतराण्युक्तानिअपिवानूत्वानेम्पउदकुंभमाहरेदपिवाग्नाद्यमंत्रानधीयीतेतितथावा

कुर्यान्नत्वेवानष्टकाःस्यादित्यर्थः॥तांस्त्रै॥मेके॥एतेष्टोदेवताविकल्पाःतत्रयदाग्नेयीअष्टाकाक्रियतेतदावपापक्वस्थालीपाकावदानिन्नीत्यप्यग्नयेस्वाहेतिजुहुयात्केवलस्थालीपाकमप्यनेनैवजुहुयात्एवमुत्तरेष्वपिनेयंतत्रानाघानोपक्षाणामयुक्तत्वात्तापनार्थमाधेरुक्तंपठितवानमंत्रास्तावदष्टकार्थेनगृह्यस्मृतिपारंपर्येणस्मर्यंतेस्मृतिश्चप्रमाणंएवमष्टकार्थेनप्रमाणावगतेषुमंत्रेषुतान्परित्यज्याग्न्यादिनामधेयेनहोमइत्येतदयुक्तंवक्तुमितिहिरुक्तारुशब्दंपठितवानतस्मात्सर्वदामंत्रैरेवहोमः कार्यःनकदाचिदग्निनामधेयेनेतिसिद्धंएतन्नेवपक्षमुत्तरत्रापिसमर्थयिष्यतिवैश्वदेवंह्युवतइतिबहुदेवम्भाह्युवतइत्यर्थःयायामंत्रैःहुलिंगितासास्तास्वत्रिदेवतानवतिनेवाम्नायएकैकैवदेवतानवतीत्यर्थःबहुदेवत्येपिहिवैश्वदेवशब्दःश्रूयतेयथाप्रश्नक्रैतुदेवीमनीषेतिवैश्वदेवमितिउक्थ्यनेरुक्तैःयच्चकिंचिद्बहुजा

देवतंतत्रैश्वदेवामंस्थानेयुज्यतइतिप्रकारांतरेणास्मान्निर्भिष्कारमतमेवानुस्तमितिनि
रवद्यंअपिचैवंव्याख्याआग्नेयीमेकेतेषामयमभिप्रायःसत्यप्रकृत्यर्थंचैनमंत्राणांस्मरणस
र्वदामंत्रैरेवहोमःकार्यःतथापिआग्नेयीभवतिअग्निरेवसर्वेषुमंत्रेषुदेवतायोभवतीत्यर्थःयानि
तेषुदेवतांतरवाचीनिपदानितानिकथंचिन्नीत्यालक्षणयाधायोगेनवाग्निवाचीनिभवंतिय
थाऽयाजानामाग्नेयश्चेसन्निदादिग्राह्यास्तस्यैवकथंचिद्भावकाःएवमत्रापीतिएवमुत्तरेष
पिपक्षेषुयोज्यंएवंदेवताविप्रतिपत्तौसत्यांरुद्रांशंप्रयुक्तवान्बलदेवस्त्वयमेवपक्षोयु
क्तःलक्षणाद्याग्नेयलोकारणान्नावादिनिन्यायेतुऽयाजेषुतुकारणंनिरुक्तादिनेयं॥प
ञ्च॥हेति॥पञ्चकपालेनेतिवचनंओदनेप्रतिषेधःपाञ्चकपालस्यैवओदनस्य॥भवतिनपञ्चगृ॰ ६८
हीतस्थालीपाकओदनस्येत्येवमर्थंसंज्ञयेत्ययमनुवादःउक्तविधेतिवचनमुक्तविधसर्वदान

यैववपांजुह्वयादित्येवमर्थेनेष्टादीनामधर्मेनहोमस्याधःपक्षानिरस्तानभवंति॥अथा
न्यः॥स्थालीपाकश्चेन्नात्रद्वयंगृह्यतेएकवचनंजात्यभिप्रायंतेनायमर्थःपञ्चगृहीतस्थाली
पाकस्यावदानानांचस्थालीपाकांतरस्यचैतेसप्तहोममंत्राभवंतीति॥सोविष्टकृ॥अष्ट
मीयत्रलंसर्वदात्रिष्वपीयमाज्यतिरष्टमीभवतीत्येवमर्थंतेनमंत्रैरेवहोमोनकदाचिन्नामधे
येनेतिसिद्धंअपिचयदापञ्चगृहीतःस्थालीपाकःस्थविष्टकृद्यतेतदास्विष्टकृदपिस्थविष्टकार्य
श्चैतत्स्वदृष्टिंभवतिसर्वत्रैवस्थविष्टकृहोमेस्विष्टकृदपिस्थविष्टकार्यःस्थविष्टकृहोमेहिअवदानानां
सप्तस्थालीपाकस्यचसप्तततःसोविष्टकृतीपंचदशीस्यात्सप्तपक्षेचाष्टमीभवतिएवंच
स्थविष्टकृहोमनिर्वृत्यर्थमष्टमीयत्रलंवेदितव्यं॥आत्मा॥त्युक्तं॥ब्राह्मणान्भोजयित्वास्वस्त्य
यनंवाचयीतेतियदुक्तंतदिहापिकार्यमित्यर्थःएतदुक्तंभवतिहोमंसमाप्यब्राह्मणपक्षेद्यावा

दनांतंकृत्वाभोजयेत्यर्थादन्नाऽऽहुतेरूर्ध्वंघृतांकृत्वापाणौसंकृत्वादुरुंवस्वेतिवेष्टयन्नदत्वा स्वस्त्ययनंवाचयित्वाभ्रात्रेवंसमाचयेदितिअथवाब्राह्मणान्भोजयेत्तदन्नंतरेक र्मलिङ्गमुक्तंयच्चोक्तंपूर्वेद्युःकर्मतत्रत्वंभोजयेदित्युक्तंऽद्यश्राद्धमित्यर्थःइतिश्राद्धेत्रभोज नपरामर्शःइदमप्यम्भोभोजनंश्राद्धमित्युपदेशःशास्त्रांतरेवदृश्यतेतस्माच्छ्राद्धमि तिसिद्धं॥४॥अपरेद्युः॥अपरस्मिन्नहनिनवम्यामन्वष्टक्यंनामकर्मेत्यर्थः॥तस्यैथा श्च॥योऽभ्यापन्नःकृतःतस्यैवमांसंब्राह्मणभोजनार्थंपाकस्यसंस्कृत्येत्यर्थःभोजना र्थत्वंतुशास्त्रांतरादवगंतव्यंदक्षिणाप्रवणइतिप्राक्प्रवणनिहत्यर्थंउपसमाधायेतिया ख्यातंअग्निंतिरस्करण्यादिनिःपरिस्तीर्योत्तरतोद्वारंकृत्वेतिपुनःपरिस्तीर्यस्येतिवचनं परिस्तरणस्यानित्य[redacted]त्यत्रकल्पोस्तितत्रविशेषमाह॥ ५ ६९

नोपरिस्तीर्यतस्मिन्कालेसमूलंबर्हिर्हित्वाअपसलैरप्रदक्षिणमाविध्यन्नग्निंपर्य स्त्रिःपरिस्तरणीयात्आसादयेदग्निंघार्यस्थालीपाकमित्यस्मिन्काले एतानिपंचासादये त्एषानित्येश्राद्धेकार्यंगृह्यकर्मलिंगंसर्वत्रस्वरूपाणिनित्येश्रावेवश्राद्धेकार्यंनैमित्तिके अन्यत्रप्रतिषेधात्श्राद्धेपचेत्यैककपालंचेत्यत्रश्राद्धेचेतिवचनस्यस्वरुवर्जितानांधानादी नांनित्याग्निश्राद्धेप्रतिषेधपरत्वेनाधिसंभवात्सक्तवोदधिमिश्रास्तुदधिमंथाःउक्ता। निताःमधुमंथाःउक्तास्तेमधुमिश्रास्तुसक्तवःउत्तरेवनकालेहेलेरेवेलिरेवत्तउत्ते चसक्तदाछिन्नैरवस्तरणीयात्॥पिंडान्वाहार्यमन॥इदंकर्मपिंडपित्रयज्ञविधानेनकार्यमि त्यर्थः॥ऊर्ध्वा॥धात्॥इध्माधानांतंकृत्वाब्राह्मणेपक्षोचायाज्यादानांतंकृत्वाओदना। दिश्रश्रतुर्भोजनमुक्त्वामधुमंथवर्जंघृतांकृत्वाभुक्तवतामनुज्ञाप्याग्नावाकृतिद्वयंजुहोमीक्ष।

णमनुप्रहृत्यशेषनिवेदनांतंकृत्वापिंडान्निष्टलीयादित्यर्थः पिंडदानेमधुमंथाअ
पियाघाःस्त्रीभ्योधिकंमात्रेपितामह्यैपितामह्यै चपिंडान्निष्टलीयात्ततश्चौदनादिपं
चभ्यःसुरायाश्चामंत्र्याधिकंभवतीत्यर्थः पित्रादित्रयाणामेवपिंडपिंडयज्ञस्यदृष्टत्वात्ततद्वि
धानंस्त्रीणांनप्राप्नोतीतिकृत्वापिंडपितृयज्ञकल्पेनेत्येतदत्रानुवर्तनीयंओदनायश्चवा
जराय्वामंहिमनाविणःगौडीमाध्वीचपैष्टीचसुरातुस्त्रिविधास्मृताअधिकत्वंचनामबो
धनार्थं॥ कथं॥ ह्युवा॥ द्वयोर्द्वयोरुभयेषांपिंडनिष्पत्तेरुक्तंकथंनोभावः कथंचिदर्थ
श्चकथंःतास्वेकेइच्छंतियदाद्येकधेतिदाआयतेभवतःयदाषट्तदापरिमंडलाःद्वयोरि
तिवचनात्कथंवि स्येकत्रोपोलब्धः॥ पूर्वा॥ घात॥ पूर्वस्मिंल्लेखाःपूर्वस्मिंकथंः पूर्वस्मिंकथंः
ताःपूर्वाःएतउक्तंभवतिद्वितीयेलेखाद्विकर्षंषड्भ्यःपक्षेषुपूर्वस्यांलेखायांपूर्वस्यांकथंस्त्रि

सुकर्षंषुपित्र्येभ्योनिष्टलीयादिति॥ अपःस्त्रीभ्यः॥ पूर्ववदेकशेषः॥ अत्रकिंचिदुक्तंयमस्तिद्वे
लेखेइत्युक्तंपित्र्येषुचस्त्रीषुचषथकृथकृनवावराःयुजोवाब्राह्मणाभवंतिप्रकृतौसमर्थनि
गमेषुयजुर्लिंगदर्शनाच्चोक्तः तेनस्त्रीपात्रेषुतिलावपनेतिलोसीतिमंत्रेपित्र्यशब्दस्यो
होनकार्यःप्रकृतावसमर्थत्वात्पार्वणंहितस्यप्रकृतिः तत्रचपित्र्यशब्दस्यसंनिधानात्पि
त्र्याःनचपित्र्यस्त्रीत्वंकुसमर्थः अथोभयंतत्रापिपित्र्यपात्रमेवास्यप्रकृतिःउभयविकृती
पित्र्यपात्रेचपित्र्यशब्दःसमर्थःविनाक्लिन्नमात्रंचसमर्थंतेनोभयोःपात्रयोःपित्र्यशब्दस्यस्थाने
पितामह्यपितामह्यौब्रूयात्वचनंतौवक्ष्यामीतिएतदयुक्तंसमानप्रकरणेप्रकृतिवि
कृतिभावोनास्तीतिज्ञापितमेतज्ज्ञाप्यकारेणराज्ञायदेनइतितुप्रणयेदित्यत्रतेनत्रिषु पिपि
त्र्यशब्दएवप्रयोज्यइतिसिद्धंयथातत्रकथंचिद्गौण्यालक्षणयाबाह्मण्यावाक्षीणाहतथैवात्रा

पितामहस्यान्नेनोहेनकार्यः अथतत्रोत्तरयोः पात्रयोरुहोन्मुग्गम्पतेतद्दिशुंधंतां
पितरइत्यत्रत्रयाणांक्वनमपार्थकंस्यात्तत्स्मात्पितरइत्येवसर्वदाप्रयोज्यइतिसिद्धं
शुंधंतांपितरइत्यत्रतुविभक्तिमात्रप्रसमर्थंविकृतिस्तुसमर्थंवृतेनतस्याऽहः कार्यः शुं
धंतांमातरः शुंधंतांपितामह्यः शुंधंतांप्रपितामह्यइतिएतत्तेसोयेचेत्यत्रयदिदंमाता
रौस्यातांपितामह्यौप्रपितामह्यौवातदाअसावित्यत्रद्वयोरपिनामनीक्रियातयदाबह्वः
तदाबहूनांनामनिक्रियातत्रोहस्यस्थानेदंमातरौचेद्यामित्यूहः बह्वपेत्वं
इत्यूहः येत्राहस्यकेविदूहेनस्त्रीलिंगंकुर्वंतितद्विधेयंएतेतत्येवचोमंत्रान्वित्यस्या
यमर्थः हेततएतिंडरूपमन्नंतुभ्यंये चान्येत्यत्रत्वामनुयंतितेभ्यश्चेत्यर्थः अनुया॥ ७१
यिनश्चेयदिस्त्रियएवस्युः तदोहोयुज्यतेयदिपुमांसश्चस्त्रियश्चवातदानयुज्यतेउभा

पुमांसएव

न स्त्रियेतिपुंसएकशेषात्तज्ज्ञाचार्यैरुक्तं॥ पुंवत्मिथुनइतिअनुयाश्चेश्चपुमांसश्चस्त्रि
यश्चेतिश्रुतिर्नातिबोधायनकल्पन्यायतइहोहितेनपिंडदानेपठितोमंत्रः एतत्तेतत्तासोये
चेतेमाहामहायेतआचार्याःयेतेसत्वायोयेतेगुरवोयेतेज्ञातयोयेतेमात्रायेतेतेवा।
सिनस्तेभ्यश्चेतन्नाभ्यश्चेतन्नाभ्यश्चस्वधानमइतितेनोहेनकार्यः आपस्तंबेनतुएतत्ते
मातरसोयाश्चत्वामंत्रान्वितिमंत्रः पठितइतिकृत्वाकेविदूकुर्वंतितच्चित्यस्माद्विधे
यंवामंत्रान्वितिबहुत्वेयुष्मानंत्रान्वितिअत्रपितरःअमीमदंतपितरइत्यत्रवपिंड
प्राहस्योहेनकार्यःप्रकृतावसमर्थत्वात्पिंडपिंडपितृयज्ञोहितयोः प्रकृतिः तत्रचत्रयो
निधोतुमन्निप्रेताःतस्मादनूहःउभयपिंडानांचसकृदेवातुमंत्रेणकार्यंकृत्वा
ह्यनर्थकंअसावभ्यक्ष्यासावभ्यक्ष्येत्यत्रचस्त्रीद्विवेबहुत्वेचअसौप्राहस्योहःअभ्य

जायांअभ्यङ्ध्वंअंजायांअङ्ध्वमितिवयथार्थस्त्रीणांहथम्वासोदयात्तअसंसर्गित्वा
त्एतद्धःपितरइत्यत्रोहोनकार्यःअसमर्थत्वादेवमत्राहनिरस्तेनपिण्डपिंडान्
स्त्रीपिंडांश्चसकृदेवोपतिष्टेतन्नाकृतान्नष्टथकअनूहश्चश्रवीवत्मनोन्वाजवामहइत्या
देश्चान्नूहःश्रवीवत्तस्माद्यंनोहेदितिप्रतिषेधाच्चश्रवाहलंवोनयापिंडानांसकृदेवत्रा
कृत्वातअनूहश्चश्रवीवत्ऋक्काश्चवीरंमेदत्तपितरइतिपिण्डेनमध्यमंपिंडमादायानेनैव
स्त्रीणामपिमध्यमपिंडमादायैतअनूहश्चश्रवीवत्आदत्तपितरइतिपिंडद्वयंत्रायेद
नूहश्चश्रवीवत्स्वऋक्काश्चयन्नत्रविऊहमिच्छंतितत्रविद्धातिआत्मनिमंत्रान्सन्न
मयेदितिइतिनन्नेइतिचएवंनिनयनवर्जंपिण्डश्राद्धस्योहोनास्तीत्युक्तंतत्रयद्युच्य ७२
तेपिण्डश्राद्धोबहुवचनांतःपित्रादीस्त्रीनेववक्ष्यिसाहचर्यंतद्यथामित्राविंतिवरुणावि

त्तिवोक्तेमित्रावरुणौप्रतीयेतेसाहचर्यान्नहदत्रापिमाहस्तुवंकुनश्चक्रोतितस्माहचर्य
स्यक्वचिदप्यप्रतीतत्वात्ततस्माद्यूहःकार्यइतितत्रब्रूमोसमर्थत्वाद्धोनास्तीत्युक्तमेवके
वलमभिधानंसंपादनीयंसपिंडीकरणेनहिप्रेतत्वंनिवर्त्यपिण्डत्वंनामसंस्कार
विशेषःशास्त्रगम्यःप्राप्यतेतच्चमानवेप्यविशिष्टमितिमाहरप्यभिधत्तेपिण्डश्रा
द्धःएवंचकृत्वैकोद्दिष्टेशास्त्रातरदृष्टःपिण्डश्राद्धप्रतिषेधोपपन्नःऊहवादिनोतिप्र
संगश्चास्तिमात्रादयस्त्रयोपिश्राद्धाःप्रसज्यंतेतेनाप्येवंनेष्यतेतुनरपिबहुविद्धि।
र्विचार्यकार्यमित्यलमतिविस्तरेण॥एतेपक्षे॥एतेनेतिश्रवैश्वदेवःअन्नतिकृत्तत्कर्म
तिदेशाःएतदूर्ध्वंभवतिप्रौष्ठपद्याःसमीपेयोपरपक्षःतत्रोष्ट्रंमाघावर्षंनामक
कर्मकर्तव्यंतच्चैतेनाष्टकाकर्मणाव्याख्यातमितिअत्रापित्रिधहस्तुकार्यमित्य

र्थः॥मासि॥येत्॥अपरपक्षइत्यत्रापिसंबध्यतेमध्यगतस्यप्रविश्रेषानावात्र।
योजनवत्त्वाच्चतत्पूर्वपक्षनिष्ठत्वमित्यकृत्स्नोपदेशार्थः तेनान्वष्टक्यमि
त्यतिदिश्यतेअनंतरत्वात्पिष्टमयइतिमासनिष्ठत्वमतिक्रामयेत्कुर्यादित्यर्थः
एतदुक्तंभवतिप्रतिमासमपरपक्षेअयुग्मासुतिथिषुअन्वष्टक्यवत्पिष्टमए
वंश्राद्धंकुर्यादितिसमानकालत्वात्समानकार्यत्वाच्चपार्वणस्यास्यचविकल्पः एवंवा
सूत्रच्छेदः॥मासि॥इमः॥प्रतिमासमपरपक्षेअन्वष्टक्यवत्पित्र्यएवकुर्यादित्यर्थः
॥अयु॥येत्॥श्राद्धकर्मसिसर्वमयुग्मासुसंख्यासुप्रतिक्रामयेद्यथाल्पादिवसद्व
ईयंत्रिःपंचकृत्वोवेत्यादि॥नवा॥येत्॥नवसंगः पक्षंतंनिवर्तयतितेनान्वष्टक्येन ७२
वावरान्भोजयेन्नियमेन॥अयुजोवा॥अश्राद्धोभागप्यसुजोभोजयेत्सप्तपंच

त्रीनेकंवासप्तपक्षेएकस्मैकइतरयोस्त्रयस्त्रयःत्रयःपंचपक्षेएकस्यत्रयइतरयो
रेकैकःइदंचान्वष्टक्यएवयुग्मान्॥नेषु॥संसर्वनसीमंतोन्नयन्मौलकर्मउपनयना
दिवाहइतिपंचाग्न्याधेयादीनिचश्रौतानिहद्विश्राद्धस्यविषयइत्येकेअन्येषोडश
संस्काराःश्रवणाकर्मादियश्चश्रौतानिचेत्याजः अनिष्टातुपित्र्यश्राद्धेवैदिककर्म
नारभेदितिस्मृतेःवापीकूपतडागारामाद्युद्यापनादिपूर्तंश्राद्धस्यविषयः उन्नय
त्रयुग्मान्भोजयेत्॥अयु॥रेषु॥सर्वेधुरष्टम्याकाम्यएकोद्दिष्टइतिचतुर्थंवि
धिःमासिमासिचेत्यत्रान्वष्टक्यवत्पार्वणेतुवक्ष्यतिएवमष्टविधेष्वपिश्राद्धेभुजा
सलपरिमाणमुक्तं॥यद्॥तार्थः॥वृद्धिपूर्तेषितिशेषः अत्रयदक्षिलमितिवचना
दितरश्राद्धेषुघसमनुपचारइतिगम्यतेतिलकार्थंयवान्कुर्यान्नयज्ञोपवीतयु

ग्मकर्मादीनामुपलक्षणमिदं॥५॥रथ॥चक्रे॥इतिकारोध्याहार्यःत्रयाणांवर्णानामिदंसमानंभवतिरथोनामवर्जयुगोमंडलाकृतिःयदारथमारोहतिगमनार्थंतदाक्षेचक्रेपाणिभ्यांनानाअग्निमथेमंत्रेणनानाग्रहणंयुगपदेवदक्षिणेनदक्षिणंसव्येनसव्यमग्निमथ्नोन्यथायेलेत्येवमर्थंइतरदेशगमनेत्वाद्यएवारोहणेयंविधिरित्यर्थआसेधारोहणेष्वाप्न॥ज्ञाने॥अग्निमथ्नोदितिवर्ततेपाणिभ्यांयुगपच्चक्रेनानीअग्निमथ्नोमंत्रेणा॥दक्षि॥नेति॥दक्षिणःपादःश्वेथियोःपादयोस्तौतथोक्तौएवंभूतावाभ्यामारोहेमंत्रेण॥रश्मीन्॥मीति॥रश्मयःश्रयहाःतानस्यश्रोत्॥ अथयद्यश्वाअरश्मिकाःस्युःतानेवदंडेनस्यश्रोतमंत्रस्तूभयत्रबजवर्त्मनाऽ॥ ७४
जसुगोरथोत्राग्निश्रेतइतिगम्यते॥अग्नि॥इति॥चत्रा॥ध्याहार्यःसारथिनावो॥

दिताअश्वायदाइक्षंदिशमग्निगच्छंतितदासहस्रसंमितंवनस्पतइत्स्वंचजपेत्एतावदथारोहणं॥एत॥स्मानि॥अग्निमथ्नोदितिश्रेषःअस्मान्यविष्ठकटप्रभृतीनिवानस्पत्यानिअरोक्ष्यन्नेतयातान्यग्निमथ्नोत्एतयेत्यस्मिन्नसतिअस्मान्पीत्वा(युक्तरश्मत्रस्पेवश्रेषःस्यात्तस्माद्योगविभागार्थमेतयेतिक्वनं॥स्थिरो॥श्रोत्॥यद्यदंगमस्यामचिदक्षंतनरग्निमथ्नोत्गवोअक्षंईंधांयुगंवेत्यर्थःइदंचाग्निमथ्नेनिश्राकटादिषुनरथेगावाविनियोगलिंगात्नहिरथस्यगोयुक्तंवद्गोयुक्तंवसंभवतिबजयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च॥सुत्रा॥नावं॥आरोहेदितिश्रेषःआरुहेमेतिमंत्रलिंगात्यदाचयदावनावमारोहतिउदकतरणार्थंतदातदेतयारोहेत्॥नवारेत्॥नवरथेनयदागच्छतितदायंविश्रेषःवानस्पत्यजघांतंकृत्वाइदमपिकुर्यात्नवोनु

पशुकः यशस्वीयज्ञसायुक्तः अविदाग्नीअग्नेष्यः आग्नेयाद्यादिग्वा आहरेत्।।अस
।हुंबं।।अन्यद्वाकुटुंबोपयोगिद्रव्यमाहरेत्आहृत्यततः।।संस्था।।यायात्।।गृहसमीपमाग
च्छेदित्यर्थः।।अस्मा।।हेत्।।जपित्वानवरथादवरोहेत्।।ऋषभवत्।।एतत्सूक्तंगृहंप्रति प
द्यमानोजपेत्।।वय।।ज्यादिस्ये।।जपेदितिशेषः।तस्मिन्नेवाहनि।।तद्दृष्टायै।।जपे
तत्रोक्तेतानिप्रतीकानिमंत्रसंज्ञकानितस्माद्ध्रुवांस्थुः एतावान्नरवैथेविशेषः।।अ
था।।रीक्षा।।उच्यतइतिशेषः।।उक्तोथ।।अतः।।द्वोहेत्यर्थः।यस्माद्गृहनिमित्तेसन्।
द्विपदोभवतः।तस्माद्वास्तुपरीक्षोअतइतियद्येवंकाम्यकर्मण्यनर्थकानिनैतदेवं
न्यायविदःपरिहरंतितच्चैवहिकारणंश्रद्दधतिएवंलक्षणयुक्तेदेशेवास्तुकार्यमि ७५
त्याह।।अनु।।नू।।नूमा।।नूमराड्नूमिवाचकः।यंवंनहृष्टिर्मुनिर्नूमेतियत्रविवादो

नास्तिदंतदविवदिस्नु।।ओष।।वत्।।मतुपोवकारःछांदसःएवंविधंयद्भूमतत्रवास्तुकार्यं।
यस्मिन्।।भूतं।।तत्रकार्यं।।कंट।।येत्।।अपा।।तानि।।सप्तलानियरिखायोद्वासयेदितिव
र्तंतेअपाभागादीनांपुंस्त्वंगत्वादेतानितिवक्तव्येएतानीतिनपुंसकवचनमन्यान्यप्येवं
प्रकाराणिवास्तुविघायांनिविद्धा न्युद्वास्यानीत्येवमर्थं।।यत्र।।भूद्वं।।यस्मिन्दे
शेआपःसर्वास्वादिग्भ्यःआगत्यमध्यंप्राप्यततःप्रदक्षिणंश्रयनीयंपरीत्यप्राङ्मुखा
गच्छेयुरुदङ्मुखःनजोपुःछांदसःअश्राक्वत्सइत्यर्थःएतल्लक्षणयुक्तंवास्तुविधा
इत्यधनधान्यादिनिःसर्वैःसप्तभूंभवतिएवंभूवतेतत्प्रदक्षिणंभवतिसर्वतउच्छ्रा
मध्यतोनिम्नामीषच्चाकप्रवणंभूमिंकृत्वागृहंकुर्यात्ततत्रप्राच्यादिशिगृहिणःश्र
यनीयंगृहंकुर्यात्श्रयनीयगृहस्योत्तरतोपांशनैःप्रदक्षिणंनिर्गमनार्थंस्यंदनि

कांकुर्यादिति॥सप्तायेत॥येनथाआपोनिगच्छंतिसदेशःसमचस्रवःप्राच्यादिरीत्यर्थः
तत्रमहानसंकारयेत्शयनीयस्योत्तरतःननुशास्त्रांतरेप्राग्दक्षिणस्यांदिशिनक्तंशरणं
दृष्टमतःकथंप्राच्यादिरीत्याशंक्यप्रकृतस्यस्तुतिमाह॥बक॥वति॥ऋद्धिमज्जवतीत्यर्थः
तस्मादत्रैवकार्यं॥दक्षिणवति॥यत्रगृहीस्वैरमास्तेस्वजनैरागंतुभिश्चसहसासनातं
दक्षिणाप्रवलेकुर्यद्दिदीप्यादिरीत्यर्थःतत्रकृताद्यूताद्यनवर्जितंभवतिदोषाश्चसंती
त्याह॥युवा॥व्रंति॥अत्रकृताचेद्युवानएवसंतःप्रमायुकाभवंतिअल्पायुषोम्रियंतइ
त्यर्थःकज्जलध्वियाश्चंकितवाश्चभवंतिननुद्यूतवर्जितत्वात्कथंकितवाइतिउच्यतेकि
तवाइतिदंभिनइत्यर्थःतस्मात्तत्रनकार्याशास्त्रांतरेविहितत्वादनुद्यतइतिचेद्वान् ७६
कतर्हिकार्येत्याह॥यत्रातावायस्मिन्नदेशेसर्वस्मिंदिग्भ्यःआपआगच्छंतितत्रका॥

र्यासभागरुमध्यइत्यर्थःसाभ्रमकरीजयूतावभवति॥७॥अथै॥क्षेत॥पूर्वलक्षे
णसंभवेकथमुत्तरेषांबलीयस्त्वंस्यादित्यत्रमथैथिराहुःअथविशिष्टान्येतानीति
वास्तुप्रकृतंसभाधिकारनिहत्यर्थं॥जानु॥येत॥गर्तेनाभावेटःतेरेवततउद्धरेरेव॥
अधि॥हितं॥पूरितेगर्तादधिकेषांसुराद्योप्रशस्तंवास्तुभवतितेनसमेहस्तिमज्जव
तितस्मात्तन्यूनेगर्हितंकुत्सितंभवतितस्मात्तत्रनकार्यं॥अस्त॥येत॥अस्तमितेतमे
वगर्तमिज्ञैःपूरयित्वातांरात्रिंपरिवासयेत्ततोसुष्ठ्वांनिरीक्षेत॥सादहितं॥पूर्वे
णतुल्यं॥श्वेतं॥एतस्या॥सिकतोत्तरंसिकताबहुलमित्यर्थः॥लोहि॥यस्य॥मधुरा
स्वादंसिकतोत्तरमितिवर्त्तते॥पीतं॥श्यस्य॥अत्रापिश्यंवर्त्ततेश्वेतंलोहितंपीत
मितित्रयोवर्णास्त्रयाणांवर्णानांविशेषा॥अन्यत्सर्वंसमानं॥तत्र॥येत॥एवंपरी

क्षितेवास्तुबजसीतंकुर्यात्बजश्रःसीतयाकर्षेदित्यर्थःततःसर्वासुदिक्षुसमचतुरस्रंखे
ष्टिलंकुर्यात्चतुरस्रंचतुःकोलंमापयेत्कुर्यात्सहस्रश्रोबजवावी॥आय॥स्रवा॥आ
गायत्चतुरस्रंवाकुर्यात्आयतंदीर्घतत्रैवऋमःपरिआधश्रत्मिनेतानीत्यंतावास्त्व
स्तुपरीक्षाकृत्वातताऽतरीपरीक्षामथैतेवस्तुपरीक्षेतेत्यादिआयतचतुरस्रंवेत्संतां
कृत्वायत्रसर्वतआपोमध्यंसमेतेत्यादिविज्ञेयंततोवक्ष्यमाणेऽष्टलंकुर्यात्॥तछा॥
क्षति॥त्रंनरंद्राग्नीश्रतिसृक्रंत्रंतातीयमितिषसिंहमक्रेनत्रिःपरिव्रजन्नोक्षतिस।
वंत्रमंत्रांतेकर्मारंभःसिद्धिकरलंभवतिनासिद्धंपरश्रुनाछिनत्तीतिपरश्रुवत्मंत्रा
हुतिसक्तामंत्रांतेव्रजन्नारंभःआवीमारभ्यपर्येति।अविःवेत॥त्रिःप्रदक्षिलंपरि ७७
व्रजतिअत्रापिधारहुतिस्तत्वाहुतिश्चव्रजनगुलत्वात्॥वंश॥वंशशब्दःपरिमाण

येत्

वाची॥येत्॥यावंतस्तत्रवंशाःसंभवंतितत्रहयोर्द्वयोर्वंशयोरंतरेषुकुड्यादिनिष्टथ।
कृत्स्नंअपवरकादिरचणानिकारयेत्तत्रारलान्यवांतरगृहाणि॥गर्ते॥यते॥सर्व
सांस्तूणानांगर्तेधवकोश्रीपालंवंअवदध्यात्एवंकृतेनास्याग्निर्दहिकोभवतीतिभूय
ते॥मध्य॥स्वाहेति॥अस्यागर्तेअयंविशेषःअवकोश्रीपालंवावधायकुशानास्तीर्य
पश्चादासिंचेन्मंत्रेणअवधायक्वनभवकाश्रीपालयोरबाधनार्थं॥अधे॥निति॥म
ध्यमस्तूणंगर्तेवधीयमानामनुमंत्रयेतमंत्रांत्यं॥वंश॥मानं॥अनुमंत्रयेतेतिवर्त
ते॥ऋते॥इति॥अनेनमध्यमस्तूणायाउपर्यधीयमानंवंशमनुमंत्रयेतअन्येतुध
तिवंशमाहुस्तेमिछंति॥सइ॥वेति॥श्वेतस्रःशिलास्थापयित्वातासुइवानिधायततो
मणिकंअतिष्ठापयेन्मंत्रेणोंअधे॥यति॥एतछास्तुशांतंकरोति॥कथमित्थमित्या

मणिकोनामजलधारणार्थोभांडविशेषः।अरं०मितिअनयावाप्रतिष्ठापयेत्॥अथ०त्रिति।अथमणिकेअपोनि
षिंचेत्सूरणार्थंमंत्रेण॥१

हाऽब्रीहि।।क्षति।।अस्मुहिरण्यमवधायतानिःक्षेति।।अवि।।वेन।।उक्तार्थेहेमन्त्रे।।मधे
।।पीत।।अपयित्वेतिवचनमस्मात्स्थालीपाकात्पूर्वागस्मिन्गृहेपाकांतरंनअपयितव्यमित्ये
वमर्थं।।सुक्षेत्रतोऽआलभानश्रिवंवास्तुश्रिवंवास्तितिनवंतोऽनुवंस्तितिवावयीततेक्षेत्रं
श्रिवंवास्तुश्रिवंवास्तितिप्रसूचनं।।उक्तार्थमिमन्त्र।।९।।उक्तं।।दनोयऽऊर्गृहप्रपदन
प्रपद्येतगृहानहंसुमनसश्चादितदिदानिमिहापिकार्यमित्यर्थःअन्येतुआजःयऽ
ऊर्मलिकप्रतिष्ठापनादिश्रिवंवास्तिसंतंतऊहप्रपदनसंज्ञंनवतिकिंसिद्धंभवति
मलिकस्थापनात्पूर्वंबीजानिस्थापयित्वाऽग्नीध्रविरोदितिजपित्वाऽन्तरे
णसंस्कृतंविधीलंवाऽपुराणंगृहंसंस्कृत्यप्रविशतोमलिकप्रतिष्ठापनादिसिध्य ७८
तिबीजा।।घेत्।।गृहानितिबजंक्वनमापऽइतिवत्बीजवतःअपघेतेसेतावतैवसि

तिमलिकादि २

तर

द्धेगृहानितिवचनंयत्रगृहंप्रविशतिशास्त्रांतरसंस्कृतंविधीलंवासंस्कृत्यतत्राप्येवंप्र
विशेदितिबीजवत्प्रपदनांतंत्रापिकुर्यादित्यर्थःतेनपूर्वव्याख्यापिसाध्वी।।क्षेत्रे।।एषावा
।।फल्गुनीनिरित्यत्राप्युत्तरान्निरित्येवंसंबध्यतेतेनत्रीलिंगनक्षत्रालिंगित्यकर्मणोऽङ्ग
साध्यत्वात्ऽङ्गार्थंक्षेत्रंप्रकर्षयेत्तल्लिंगयोगःस्वयंकृषिनिहत्यर्थःतथावानापदि
गौतमःकृषिवालिंग्येवाऽस्वयंकृतेऽतिमनुरपिऋतामृताभ्यांजीवेतमृतेनप्रमृतेन
वृत्यानृताभ्यांमपिवानश्चहृत्याकदाचना।।ऋतंउंछशिलं अमृतंअयाचितं।।सत्या
नृताभ्यांवालिंग्यं।।मृतंयाचितंप्रमृतंकृषिः प्रमृतंकर्षणंस्मृतमितिअक्षस्मृत्योर्वे
यमेवहन्निरुक्ताऽक्षैर्मादीव्यःकृषिमित्कृषतेतिप्रतिप्रहादयश्चापत्कल्पाःत्रिषुना
क्षत्रेषुकृषिंधारयेतेदंवप्रारंभदिवसेकुर्यादित्याह।।क्षेत्र।।येह।।क्षेत्रस्यानुवातंदे

ङ्गगत्वातत्रोपलेपनादिकृत्वाजुह्वयात्तज्येहेदंसूक्तंतत्रस्थएवपादयहणेपिसामर्थ्या
सूक्तयहणंप्रत्यक्षमितिव्याख्यातं॥गाः॥ह्वोम्यं॥नक्षणार्थमिरण्येपतिगच्छंतीर्गामनुमं
त्रयेताहरहरागमीयाअभावानायंनियमः॥आयं॥शेषं॥नक्षयित्वायामंप्रत्यागच्छंती
गामिनुमंत्रयेताहरहर्यासाग्निष्टम्यांसूक्तशेषेणच॥आगा॥मेके॥आयतीनामनु
मंत्रणेआगावोअग्मन्नितिएतसूक्तमेकेइच्छंतिपूर्वसांबाध्यं॥गणं॥नीध्वं॥आसांगवां
गुरुगवीनांसंधानुपतिष्ठेताहरहः॥नस्तोऽस्तेति॥गुरुगावस्तासुतिष्ठंतिचेन्नोपतिष्ठेत
सर्वत्रस्थित्वैवोपस्थेयंनोपविश्यतथाचोक्तंउपस्थानंतदेवस्यास्तमनंतिस्थानसंयुतमिति
ग्रामयिजानीध्वमितिसकृदेववक्तव्यंअध्यायोतल्लक्षणार्थंहिद्विर्विनं॥ इत्याश्वला ७९
यनगृह्यनारायणीयहौद्वितीयोध्यायः॥२॥ अथा॥यज्ञाः॥उक्तोथःअतःश्रोत्रे

त्वर्थःयस्मादेतैर्मंत्रैरुतोनिष्पेयस्यावाप्तिस्तस्मात्संवयज्ञानामयज्ञावक्ष्यंतइत्यर्थःइमेत
इत्याह॥देव॥इति॥तेषांस्वरूपमाहतद्य॥इति॥वैश्वदेवेत्रयोयज्ञाउक्ताःतत्रयदग्नौ
जुहोतिदर्शजतीःसदेवयज्ञःयद्बलिंकरोत्यथबलिहरणमितिसत्रंयज्ञःयत्पिंड
पितृदातिस्वधापितृभ्यइतिसपिंडयज्ञःयत्स्वाध्यायमधीतेअथस्वाध्यायविधि
रित्यनेनविधानेनसत्रंयज्ञःयन्मनुष्येभ्योदातितोतिथीन्भोजयेदितिस्मृ
तिविधानेनसमनुष्ययज्ञःअपूर्वाणांविधानेसतितद्यदग्नौजुहोतीतिसिद्धवदुपदे
शोनोपपद्येतअग्नौजुहुयादित्येवंत्ववक्ष्यंतअथशास्त्रांतरसिद्धानामनुवादःन
र्थकस्वाध्यायविधिरितिब्रह्मयज्ञविधानमनर्थकंस्यात्ततस्यापितत्रसिद्धत्वात्अ
थेष्टंतत्रपरिग्रहार्थोब्रह्मयज्ञस्योपदेशःनतत्रुक्तंतत्रनेदमस्तिसिद्धत्वात्पंचयज्ञा

नोक्तैस्तिरीयारण्यकंमूलंपंक्तिवाएतेमहायज्ञाइत्यादितन्मूलत्वेचसतिकथंतंत्रेनेद
संभवःतस्माद्वैश्वदेवादयएवपंचयज्ञाइतिसिद्धंमनुनाप्येवमेवोक्तंपितृयज्ञवर्जंपि
तृयज्ञंत्वन्यथोक्तवान्।।एकमप्याग्नेयेद्विजंपित्र्यर्थंपंक्तयेजिके।।नचैवात्राग्नेयेकंविद्वैश्व
देवंप्रतिद्विजं।।दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा।।पयोमूलफलाद्येर्वापितॄन्प्रीति
माहरन्निति मनुः।।तानेवीत।।अस्मैदंद्रव्योजनंन्नोजनार्थीमाकालंहन्निर्वैश्वदेवस्येसुक्तं
यस्मान्नोनक्रियतेनतन्नोक्तव्यमितिनिषेधात्।अतएवान्नसंस्कारार्थंतत्रयदापरान्नंतुक्तं
उपवसतिवादोतसंस्कार्यस्यपाकस्याभावात्संस्कारकर्मलोप्यभावःस्यात्तन्निहत्यर्थमिदं
तेनपंक्तयज्ञार्थंसर्वथापाकासंभवेपुष्पैःफलैरग्नौवावैश्वदेवंकुर्यादित्येवमर्थंउक्तं ६०
वआपन्नमपिदातव्यमाकालमपिजुह्वयादाकृत्वमपिब्रह्मयज्ञंकुर्यादितिनचेदस्य

+पक्तव्यमेवेतिसिद्धं।अनेनाभ्युपायेनवैश्वदेवमपूर्वार्थमपीतिसाधितंभवति।अपिचसर्वथा२

यतेन्नंतुअग्नौरेतान्समापयेदितिचअकरणेप्रायश्चित्तार्थंचउक्तंचबौधायनेनएतेभ्यः
पंक्तयज्ञेभ्योयद्येकोपितुह्रीयतेतेनस्वप्राजापत्यस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयते।।ब्रह्मंवापि
अहंवापिब्रह्मादादुरुतेषुतु।।तिस्रस्तंतुमतीर्जित्वावतस्तोवारुलीर्जपेत्।।दशाहंह्रादु।
शाहंवाविनिहन्नेषुसर्वतः।।

वतस्तोवारुलीर्जित्वाकार्यस्तोतुमतश्चरुरिति।।केचिदाग्नेयादिवसेषुपिवैश्वदे
वंकार्यमित्येवमर्थमिदमितिमत्वस्मृत्यंतरमुक्तं।।पंक्तयज्ञविधानंतुनकार्यंप्रत्युजन्म
नोरितिप्रतिषेधात्।।१।।अर्थविधिः।।उक्तोर्थः।।विधिंफलंविधिरेववक्ष्यतेनक्रमइ।
त्येवमर्थंतेनवैश्वदेवस्यपुरस्ताद्यदिष्टाद्याधेतव्यंनक्रमनियमइतिसिद्धं।।ब्राह्मो।
ध्यायं।।वाग्राह्यहृदयमन्यस्यवाअनिंदितायांदिशिकार्यमित्येवमर्थंबहिरसंभवे।

ग्नेध्येतव्यमित्येवमर्थंवातथाचश्रुतिः।ग्नेमनसास्वाध्यायमधीयीतेतिआह
त्येतिस्तात्पर्यः।अयङितिवचनमयोवगाद्यस्तादित्येवमर्थंश्चौदेश्इतिवचनंश्च।
चौदेशोयत्रक्वाप्यधीयीतनतीरनियमइत्येवमर्थंयज्ञोपवीतियुक्तंनियमेनात्रय
ज्ञोपवीतीत्यादित्येवमर्थं।।तेनदक्षिनकर्णलम्बीनाा।।वीतिवंसिद्धंआचम्येतिवचनंक
र्मांगाचमनविधानार्थंअक्रिन्नवासाइत्यनाईवासाभवेदित्येवमर्थंततःआकूलानां
दक्षिनंजानुपस्तीर्यतेषुआज्यवउपविश्योपस्पृश्यदक्षिणोत्तरौपाणीपवित्रवंतौसं
धायेतिमन्त्रेतिबद्धिस्त्यर्थःआकूलानामितिआगयाणामित्यर्थःआज्यवचनंनिय
मनात्रआज्यवःस्यादित्येवमर्थंतेनान्यत्रकविउदज्यवताविसिद्धादक्षिणोत्तरेलोप ८१
स्लुप्तर्यदेतत्कृतात्तदक्षिणउत्तरोयथोःपाण्योस्तौदक्षिणोत्तरौपाणीपवित्रेव्याख्या

तेसवंपाणिंआगंगुलिमुन्नामंनिधायतस्मिन्नागयेपवित्रेनिधायदक्षिणंपाणिंन्यंच
आगंगुलिंतेनसंदध्यादित्यर्थःविज्ञायतेश्रूयतइत्यर्थःश्रुत्याकर्षःसर्वमिदंगृह्यशा
स्त्रंश्रुतिमूलमितिदर्शयितुंधावाहथिमोःसंधिमीक्षमाणःनोर्ध्वमधस्तियन्विक्षे
तइत्यर्थःसंमील्यवाक्षिणीअन्येनवायेनप्रकारेणात्मानंसमाहितमन्येततथायु
क्तोधीयीतनसंधीक्षणंसंमीलननियमःस्वाध्यायवचनंसावित्राअपिस्वाध्याय
धर्मसिध्यर्थंतेनसावित्रीमन्वाहेतिसावित्राअनुवचनंवेसत्यपिसामिधेनीधर्म
एकश्रुत्यगंतेवप्रणवोनभवतीतिसिद्धं।ओम्भूःतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि
धियोयोनःप्रचोदयात्।इतिसप्तव्याहृतीःसमस्ताव्यस्ताश्चयातप्रतिप्रणवंश्रीकानेवकार्यीसकृदुक्तेनैवप्रणवे
नोपसंवंसिद्धेःयथाध्वर्युमुखाइत्यत्रएकेनैवाध्वर्युणासर्वेध्वर्युमुखाभवंतितद्व

दत्रापिष्टथक्कल्पनायोंऽप्राप्तभावात्त्व॥ननुचतस्रणांसत्रेव्याहृतिसंज्ञाकृतास
त्संकृताहोमेतुसानसर्वत्रतेनात्रतिस्रएवेतिसिद्धं॥नन्वेवस्वरित्येतावावव्याहृतय
इतिचश्रुतेःअक्षिवतैत्तिरीयश्रुतिरेषामूलमित्युक्तंतत्रचैवंश्रूयतेऽग्निरितिप्रतिप
द्यन्नुवःस्वरित्याहुसावित्रीगायत्रीत्रिरन्वाहयछोऽर्चश्रोऽनवानंस्वाध्यायमधी
यीतनमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहेतितस्मात्त्रयउक्तंतत्सम्यक्॥सर्वोऽतीयं॥
सर्वोग्नित्यनवानमित्यर्थःतृतीयक्वचनमुपाकरणेपिपछोऽर्चश्रोऽनवानमितिएवंत्रि
र्ज्ञेयादित्येवमर्थो॥अथऽनीति॥अथशब्दःपूर्वेणसंबंधार्थःतेनप्रणवादित्रयंस्वाध्या
यस्यांगमितिसिद्धं॥स्वाध्यायक्वचनमगादिरेवस्वाध्यायोनप्रणवादित्रयमित्येवम ८२
र्थंतेनऋक्वमपिब्रह्मयज्ञंकुर्यादित्यस्मिन्पक्षेसावित्रीपर्यंतमुक्काऋक्वमधीयीतत

नोनमइत्येतयापरिदध्यात्तेनप्रणवादित्रयस्यपरिधानीयायाश्चनित्यत्वंसाधि
तंभवतिअधीयीतेतिवचनमत्वाहाधिकारनिहत्यर्थंतेनानुवचनधर्मेनित्यंभवतिस्त्र
त्राप्येवकल्पाश्रुत्युक्तेनत्वनित्यानास्त्रांगानित्यश्रुत्योपदेशोनघटतेनत्वनि
त्यस्यपशोःपशुनायजेतेतिविधिर्नघटतेअथतत्राऽऽतेनित्यत्वाऽउपपद्यतेतदत्रा
प्यविश्विष्टंसर्वकल्पेषुकल्पत्वंनामानुवृत्तंनित्यमस्तिगाथानामऋग्विशेषाइऽ
गाथादयःयदिऽदोदुराराज्ञइतीऽगाथाःपंचर्चःनाराशंस्यश्चऋचएवइदंजना
उपश्रुत्यादयःऋक्कादेवसिद्धेपुनर्वचनंफलविशेषसिध्यर्थमितिहासपुराणाभ्यां
यत्रस्तिस्तुत्यग्निप्रत्ययाःकथ्यंतेतत्पुराणंब्राह्मणंनित्यंवोयंपूर्ववत्इहहिऽव्योऽग्नि
र्नित्यंफलंदृष्टमतःस्वाध्यायमात्रेणापिफलमस्तीतिश्रुतिरुपन्यस्यति॥यद्ऽति

म्निः॥अलयज्ञाध्ययनेनदेवतास्तर्पयंतीस्रुक्पितरश्चतर्पयंतीत्याह॥यद्०कुल्याः॥स्व
धेतिपितृलाभन्नउच्यतेपयसोनद्यःस्वधान्नताःपितृनुपतिष्ठंतीत्यर्थःएवमुत्तरत्रा
पिदेयं॥सया०मीति॥ऋगादिदृक्कमध्येतव्यमित्युक्तंतत्रनियमेनदृक्कामध्यय
नेप्राप्तइदमुच्यतेसयावत्कालमेकायमनसमात्मानंमन्येततावत्कालमेवाधीयीत
नदृक्षाध्येतव्यानीतिनियमःसर्वथासमाहितमनसैवाध्येतव्यमेनेयत्तानियमइ
त्यर्थःएतयेतिवचनंसदाएतयैवपरिदध्यादित्येवमर्थंतेनास्याजपिनित्यत्वंसिद्धंएषा
चत्रिवच्छिष्यथमायांदृष्ट्वात्श्रुतिदर्शनाच्च॥३॥देव०तानिपरिधानादनंतरमेतादे
वतास्तर्पयित्सुदकेनतर्पणेनस्पृसिद्धत्वात्प्रजापतिमारभ्यएकोनत्रिंशद्वाक्येषुत्त ८३
प्यतुत्पत्येतांस्तर्पयंतितियथार्थमुस्कातर्पयेत्एवमंतानीतिरथप्रभृत्येव॥अथ०र्षति॥

अनंतरंस्नातश्चिन्नतीन्नदृक्षाऋषीस्तर्पयतिप्रत्यृषिवाक्यभेदःपूर्ववत्ऋषिग्रहणं
निवीतप्राप्त्यर्थंनियमोपवीतप्राप्त्यर्थंयज्ञोपवीतश्चोचेत्यनेनैवसिद्धेस्तीर्थविशे नि२
षस्तुस्मृतितएवसिद्धः॥प्राचीनावीति॥प्राचीनावीतीन्नृत्वावक्ष्यमाणांस्तर्पयतिअय
मपिप्रतिप्रसवः॥सुमं०प्यंतु॥त्रयोविंशतिवाक्यानितत्रैकहोलादिश्चर्थान्तर्पयामि।
दृक्षकार्यःसर्वत्रप्रतिवाक्यंतर्पणंकुर्यात्एकमंत्रावृत्तिकर्मलीतिन्यायात्॥इति॥
क्षिणा॥पितरंपितामहंचतर्पयित्वाग्रहानेत्यादिदद्यात्प्रतिथिभोजनान्निक्षादानादि
साङ्गलयज्ञस्यदक्षिणानवतियद्दातीतिसिद्धवदुपदेशात्नापूर्वंविधीयतइति
गम्पतेऽपूर्वविधानेसतिग्रहानेत्यादित्यवक्ष्यत्सदक्षिणंब्रुवतासोमया
गसाम्यमस्यदक्षिणंप्रशंसार्थउन्नरत्रचमेधाहविर्द्धानमित्यादिप्रशंसाश्रूयते

अतिशुरुषवचनेऽर्थक्रियतर्पयेत्तनपितॄंस्तर्पयामीतिसकृत्तर्पयेदित्येवमर्थंपूर्वेक्तो
पवेत्राभासंभवेप्येवंवाब्रह्मयज्ञंकुर्यादितिश्रुतिर्नेवाह॥अथातीति॥नत्रायानोधी
यीतनाष्टम्यामधीयीतेत्यादिनिषेधोनित्यस्वाध्यायस्येवनब्रह्मयज्ञस्येतिश्रुतिर्नेवा
ह॥विज्ञा०देत्रा॥तस्यब्रह्मयज्ञस्यधावेवानध्यायोयदात्माअशुचिःसूतकेनमृतके
वायरा नमलादिनावादेशोशुचिरग्निध्यादिनातत्रोभयत्रैवेत्यर्थः॥कालश्रुतोश्रूयते॥म
ध्यंदिनेब्रह्मलमधीयीतयएवंविद्वान्महारात्रउषस्युदितइतिवे३॥अथाग्रणं॥अध्य
यनमध्यायस्तस्योपाकरणंग्रहोयेनकर्मणातदध्योपाकरणं॥उक्तोर्थः॥अतःग्रा॥ ८४
ह्योरेत्वर्थःयस्मात्ब्रह्मयज्ञोनित्यस्तोध्यायोपाकरणंऋग्रहितस्यकालमाह॥ओ
षःलस्य॥ओषधीनांग्राउन्नीवेसतिश्रावणस्यमासस्यश्रवलेनकर्मवंओषधीनांग्रा

उन्नीवइतिवचनंयदाश्रावणेग्राउन्नीवेनस्यात्तदानाऽपदेश्रवणेनकर्तव्यमित्येवमर्थं
दृश्युपकर्षेकर्मापकर्षंकेवनास्तियदानाऽपदाऽउत्कर्षोनवतितदापिकर्मोत्किर्ष
ग्रोकानेवकार्यावार्षिकमितिसमाख्याबलात्तवर्षासुक्रियतइतिवार्षिकंश्रावणभा
ऽपदौनासौवर्षाकृतुःश्रावणेग्राउन्नीवेनाकेनाकरणंग्रोकाप्यनेनैवनिरस्ताश्रव
णेनेतिश्रवणेनयुक्तेकालइत्यर्थःनक्षत्रेणयुक्तःकालइत्यर्थोलाघवविशेषइतित
स्मलुप्तनक्षत्रेचलुपीतिसप्तम्यर्थेतृतीयानक्षत्रग्रहेषुसर्वत्रैवंयोज्यं॥एवं॥नवा॥
अत्रापिश्रावणस्येतिसंबध्यतेमध्यगतस्यविशेषानावात्प्रयोजनत्वाच्छ्रावणे
नासस्यपंचमीयदाहस्तेनयुज्यतेतदावेत्यर्थइतिकालत्रयमुक्तं॥आज्य०श्वेति॥आज्य
भागवचनंनित्यार्थंदर्शादेशादेवाज्येसिद्धेआज्याऽतिवचनमुत्सर्गेणेष्येतानवआ॥

ज्येनैवजुहुयान्नान्नेनेत्येवमर्थंपरिस्तरणविकल्पस्यासंभवात्॥अथ॰होति॥दधिमि
श्रान्सक्तूनित्यर्थः॥मंत्रानाह॥अग्नि॰त्येका॥एकायहलंकुशुनकादिवत्कृत्वनिहत्य
र्थं॥कुशु॰कृत्वा॥एतेनबद्धवाःसमा॰त्येका॥एकायहलंकृत्वानंतरमियमेवैकानव
क्ष्यमालेत्येवमर्थं॥तच्छं॰त्येका॥अत्रैकायलंकृत्वानंतरमियमेवैकानइत्येवमर्थं
एवमनयोर्विकल्पःशाकलसमाम्नायस्यबाष्कलसमाम्नायस्यवइदमेवसूत्रंग
ह्यंत्रित्यध्येतव्यमसिद्धंतत्रशाकलानांसमानीवइत्येषानवतिसंहितान्यत्वात्बा
ष्कलानांतुतच्छंयोरित्येषानवतिसंहितान्यत्वादित्येवंविनिवेशोयुक्तः॥अध्ये॰
जनं॥अध्यापयितव्यैरित्यर्थःअध्याप्येरन्वारब्धइत्येतावतैवसिद्धेअध्येष्यमाण
इतिवचनमध्याप्यानांवैविअध्येष्यमाणःस्वयमेवकुर्यादित्येवमर्थंविधिसिद्धंदो ८५

स्युपाकृत्साधीयीतेतिश्रुतेः॥एवम्पाकृत्तेनवाध्येष्यमाणोध्याप्येरन्वारब्धआज्यभा
गोजत्वाज्याजतीर्जुहुयादित्येवंवक्ष्यमेएताःसोदेवताःसोजत्वेतिवचनंसावित्रा
दिनवानामग्निमीलादिविंशतीनांस्वदेवतायहणेनयहणार्थंकृएताःसोदेवता
सोन्नेनहुत्वाएताएवदेवताइत्यत्रचस्विष्टकृद्वचनंव्याख्यातंशाकदधिसक्तुकृष्ण
नमाज्यनिहत्यर्थंपरिस्तरणेरंजलिमंतरुपोपआसेचयतेतन्मार्जनंशाकलानादिवेदा
रंभणंतंत्रिष्याणामपिकार्यं॥अप॰येत॥पक्षादग्नेःआगयेभ्युपविशतिततःशरावो पुरस्ता
दासुदकमासिंचतत्रदर्भान्निदधातततोऽञ्जलिहुतोजपेत्स्वयंत्रिष्येःसह
संस्त्वेतजपतिवोदनायांगह्यकर्मण्यनिस्मुपांशुत्वमितिज्ञापयिष्यामःतस्माउ
च्चैरेवजपेत्अध्यापनविरोधाच्च॥ॐभूःइत्येत॥पूर्वमोंकारंततस्त्रिराव्याहृतीःसम

स्त्रास्ततः सावित्रीमेवमेतत्त्रयंत्रिरभ्यस्यवेदादिमग्निमीळइत्यारभ्यस्वस्तिनइन्द्रो
वाजारभेतत्वशब्दःप्रणवव्याहृतीनामप्यभ्यासार्थःअथसर्वत्रायश्चित्तादिसा
मापयेत्ततोत्सर्गेअत्रैतेनेत्यभावान्नकुर्वन्तीतिदेशःवेदारंभणमात्रमति
दिश्यतेएताभ्योदेवताभ्योनेनेतित्वप्रधानहोमःतेनाशनमाजनेनभवतइतिसि
द्धं॥षण्मा॰यीत॥इदंवचनमुपाकृत्यनियमेनषण्मासानधीयीतनोपरमेदित्येव
मर्थं॥सम्मा॰ल्येन॥ब्रह्मचारिधर्मैरित्यर्थःस्वाध्यायकालेयेविहिताधर्माःमधुमां
सस्त्रीगमनस्वप्नादिवाश्रयनादिवर्जनादयःतैर्युक्तोधीयीतसम्माहन्नमेखलाद
यस्तुनभवंतिअस्वाध्यायधर्मत्वात्॥यथा॰तरे॥ब्रह्मचारिणइत्यर्थःअस्मिन्न ८६
ध्ययनेब्रह्मचारिणमपिप्रहस्यर्थमिदमितरथासम्माहन्नानामेवेतिश्लोकास्यात्॥

जाये॰सेके॥समाहर्तोजायांगच्छेदित्येकेआजःऋतावेवगच्छेन्नान्यतावित्याह॥
प्राजा॥तत्॥तऊमनंप्रजापतित्वसिध्यर्थंकार्यंप्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थःतदर्थंका
र्यंनान्यतावित्यर्थःऋतुगमनंसर्वथाकार्यमेवेतितेषामभिप्रायःअकरणेदोषश्र
वणात्ऋतुस्नातांतुयाभार्यांसन्निधौनोपगच्छतिःघोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्य
तेनात्रसंशयइति॥वार्षि॰क्षते॥एतदुपाकरणमित्यर्थःआचक्षतइतिब्रुवन्वै
दिकायसंज्ञानपारिभाषिकीतिदर्शयतिअन्वर्थसंज्ञेयमितिदर्शितंप्राक्॥मध्य॰
यंति॥मध्यमाष्टकायुक्तंषण्मासांतलक्षणार्थंतेनत्वस्याःसमीपेमाघ्यांपौर्णमा
स्यामित्यर्थःशास्त्रांतरेचैवंदृश्यते॥एताभ्योजत्वासाविआदिभ्याज्यमित्युक्तं।
अग्निमीळइत्यादिभ्योनेनजत्वास्थालीपाकयुक्तंकृत्वान्नेनेतियत्तेनब्रुव

नग्रहसिद्धमनंगृह्यग्निमितिदर्शयतितत:स्विष्टकृततोवेदारंभणंततोहोमश्रोषंसमा
प्यापोवगाहंतइत्यर्थः॥एतान्यंतिःस्नात्वासाविआधानवअग्निमीलइत्याधाय्यवि
शंतिंतर्पयंतीत्यर्थःऋग्देवताआदित्यंतर्पयेयुःद्वितीयांतंकृत्वातर्पयाग्नीतिएकोन
त्रिंशद्वाक्यानिकृत्वातावत्कृत्वस्तर्पयेयुः॥आवा०त्वश्व॥यच्चअस्तयंतांगंतर्पणेषु
कृतदेतदंगत्वेनेदानीमपिकार्यमित्यर्थःचत्रोह्योदेवतातर्पणेसमुच्चयार्थःतेनआ
जापत्याद्याअपितर्प्याःदेवतास्तर्पयतीसत्रदेवताग्रहणमत्रापितर्पणार्थंक्रमश्च
तत्रोक्तएव॥एतन्जनं॥अस्मेयंसंसा॥ततःषण्मासानषडंगान्यधीयीतषण्मासा
नधीयीतेसारस्यएवमेतावधर्मोयद्गृह्याध्ययनएवेत्याजरेकेअन्येत्वविशेषेलासा ८७
जः॥अथकाम्याः॥त्रेतायांयाइष्टयःपशवश्चआयुष्कामेध्यग्निसाध्याःवाय।

यंश्चेतमालभेतनूतिकामइत्याधाय्यतेषांस्थानेकाम्याःपाकयज्ञाःकार्याइत्यर्थः
काम्यसोमस्थानेसोमोनकार्यःसोमतंत्रस्यगृह्येअविधानात्ततत्रद्रव्यमाह॥चरवः॥
त्रेतायांयेषुरोडाशास्तेषांस्थानेचरवःकार्याःपशुस्थानेतुपशुरेवकार्यःसमानजा
तीयस्यैवहिबाधोभवतिऔषधसामान्यात्तनपशोःउक्तंचबौधायनेनायत्रषुरो
डाशास्तत्रचरवइतिनामधेयेनहोमइत्युक्तं॥तानेनेति॥अन्येपाकयज्ञाआ
हिताग्नेरनाहिताग्नेश्चसाधारणइत्युक्तंकाम्यास्त्वनाहिताग्नेरेवभवंतीत्येवमर्थ
मिदंवचनं॥नैमित्तिकान्याह॥अथश्वनुः॥व्याधितोज्वरादिगृहीतःआतुरस्तस्य
गतःयक्ष्मगृहीतःयक्ष्मव्याध्यादिगृहीतःत्रिषुनिमित्तेषुषलाजतिर्नाम्नवरुःकार्यः
षलाजतिरितिकर्मनामवरुग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थं॥मुंचा०तेन॥यत्स्वंपंवाजती

ऊर्त्वास्विष्टकृतंषष्ठंकुर्यात्अत्रहीनपादग्रहणमेवकथंनक्तंएतेनेतिवचनंकृत्स्नं
भवतिउच्यते॥एतेनेत्यन्यसूक्तनिवृत्त्यर्थं॥कं॥स्रोतनकेनोक्तंरक्षोघ्नःषडाज्यतिरिक्तं
त्राप्यनेनैवसूक्तेनहोतव्यमित्येवमर्थमितरेयिनिस्तुआलभणाग्निरित्यनेनषडाज्यतिरा
न्नातःतच्चसूक्तंरक्षोलिंगंतस्मात्त्वानुयात्तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेतिवचनंपत्यवमेव
पंचआज्यास्विष्टकृतंषष्ठंकुर्यात्सूक्तमेवावत्यषडाज्यतयोनान्यवन्नित्येवमर्थंपादग्र
हणं॥स्वन्नंष्टेताअग्नेस्वन्नंदृष्ट्वाद्व्यांपंचभिश्चोपतिष्ठेत॥योनेंतिवा॥अनयै
वयाग्रेनिवसन्नग्निरितिविकल्पः॥क्षुत्वाप्येत॥अमनोज्ञमप्रियंप्रत्यक्षंदृष्ट्वेत्यर्थः
षड्भिर्निमित्तैरेतंजपेत्॥अगन्यात्॥अगमनीयांगत्वेतिस्वप्नायंरिजस्वंगतां ८८
षष्ठ्यादिषुवाप्रतिषिद्धरात्रिंयुगत्वाअयाज्योन्यस्तमार्त्विज्यमितिनिषिद्धःअनोन्यंज

ञुनादिगणिकान्नाद्यंचाग्रतियाचंत्राक्षविघसिसाधाग्रतिग्राचंयुरुषद्भ्यंवज
ग्न्यंवयनंछंयूपंस्पृष्ट्वाएतेषुपंचसुनिमित्तेषुएताभ्याज्याज्यातआज्याज्यातिवचनं
तंत्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते॥समिधौवा॥आदध्यादितिशेषःआज्येद्वा॥जपन्क्षेस्वाहाका
रंत्यजेत्प्रदानान्तावात्॥४॥अभ्याधेनाअभ्याधितस्वपंतंसंतयघस्तमियात्ततोवा
ग्यतोनुपविश्याभ्रात्रिशेषंस्थित्वातत्प्रदितेपंचभिरुपतिष्ठेत॥अन्युल्कानं॥अ
भ्याधितंस्वपंतंविहितकर्मणाअश्रांतंअकर्मश्रांतमभ्युदियाच्चेत्॥विहितकर्मणा
श्रांतेतुनभवतिआयच्छेतंअनग्निरुपेणाविहितेनकर्मणानित्यादिनाकर्मणाश्रांत
मभ्युदियाच्चेत्तवाग्यतोनुपविश्याहःशेषंस्थित्वाअपरेयुरुदितेयस्यतेविष्वेत्यि
तत्रग्निरुपतिष्ठेत॥अथनित्यकर्मभ्यते॥यस्योन्यतः॥यज्ञोपवीतीवाख्यातं

नित्योदकस्मृत्युक्तोदककर्मेत्यर्थः अतोभोजनादिकार्यसंध्यामुपासीतेत्याह्यतः एता
वत्संध्याद्वयेसमानेतिसंध्यमिच्छन्नासीतेत्याह॥सायं०नात्॥सायंकालेउत्तरापरा
मग्निमुखः वायव्याग्निमुखइत्यर्थः तत्रापिनोजस्साग्निमुखः अपितुअन्वष्टमदेशाग्नि
मिमुखः प्रतीच्यादिदिग्भियउत्तरोभागस्तदग्निमुखइत्यर्थः सावित्रीपितृकालादार
भ्यआदृतःकालात्॥एवंजातः॥एवमेवजातःकालेउपासीततत्रविशेषमाह॥आ॥
आसुखंनात्॥आआसुखइतिवायव्याग्निमुखनिहत्यर्थंतिष्ठन्नितिसूपवेशननिहत्यर्थं
अतएवसायंतेअविशेषेणोपवेशनंभवतीतिपूर्वविधिस्तुअर्द्धास्तमितेनुनक्षत्रे
शुक्लतःपूर्वस्माद्विपरीतत्वात्उत्तरावधिस्त्वत्रैवोक्तः॥कपो०पेह्या॥कपोतोरक्त ४९
पादःशुक्लेवलेरिएवान्ययद्यगारमुपहन्यान्निषीदेत्तदंकुर्यादित्यर्थः आगार

सन्नीयंवागछेत्ततोनेनजुह्वयात्जयेद्देवंसत्रंप्रसरंचमितिव्याख्यातंवय०ष्यन्॥
अथार्थंगछन्नेनप्रसरंजुह्वयाज्जयेद्देवंसत्रंअत्रपादयहणेपिसामर्थ्यात्तु
क्रयहणं॥संपू०क्षोवा॥नक्षत्रमिक्षन्प्रज्ञाहीनोवाजुह्वयाज्जयेद्देवं॥संपू०य
वा॥महांतमध्वानंगमिष्यन्नत्रापिप्रतिनयंनयानकमध्वानमेष्यन्नेनेनजुह्व
याज्जयेद्देवंसत्रं।इ॥अथै०यव॥उक्तोथःउपकल्प्यतेतिश्राब्लोपःछांदसःसमा
वर्त्तनंनामसंस्कारःतेनसंस्क्रियमाणइत्यर्थः अथदेवोपकल्पनेसिद्धेउपक
ल्पनवचनमात्मनेनाचार्यायचैतान्येकादशाज्यानुपकल्पयेदितिविधानार्थं॥
यद्युन्यैवा॥यद्युनयोनजनेततदाआचार्यायैवकेवलायोपकल्पयेत्॥समि०
क्षस्य॥यज्ञियस्यदक्षस्याअपराजिता।दिक्ततोगृहीत्वाआहरेत्यज्ञिय

स्येतिवचनंहोमार्थंसमिदितिज्ञापयितुंतेनतिष्ठत्समिधमादध्यादित्यत्रेमामा
दध्यादितिसिद्धं॥आर्द्रो०मोवा॥ब्रह्म०वातं॥शुष्कामित्यर्थःउभयीमुभयकामः
आर्द्रशुष्कामित्यर्थःएकोनागआर्द्रःअपरःशुष्कः॥उप०वीति॥आहृतांसमिधमुप
रिनिदध्यात्तन्नभ्नोन्नतोब्राह्मणेस्रोमादक्षिणोदघातकर्मांगत्वेनवंभोजनंवदेयत
तोमोदानोक्तंकर्महापिकुर्यात्कर्मणिहलंकर्मवंकुर्यात्नाकुर्यात्वाग्यतइत्यादिनिय
माःकार्यइत्येवमर्थं॥इदंकर्मस्वयमेवकरोतिसमावर्त्तमानइत्यधिकारात्ऊहद
र्शनाच्च॥आत्म०येत॥मंत्रानात्मवत्वंकान्कुर्यादित्यर्थः॥ऊर्ध्वानिऋमः॥ओषधेत्रा
यस्वमांस्वधितेमानाहिंसीःवपतेदंममायुष्मान्यथासंतेनमआयुषइतिउभयत्र ९०
शिरेमुखंमानआयुःप्रमोषीरिति॥एक०केन॥उन्मर्दनंकुर्वीतेतिशेषःकरंजफल

स्यत्रैकंबीजंतदेकक्लीतकंतत्पेषयित्वातेनोन्मर्दनंकारयेत्॥श्रीतो०यीत॥घृति
रस्त्रंमंत्राहुतिःद्विवचनस्यदेवतापरत्वात्सर्वंश्वभ्रंजयित्वातोदक्षिणंभ्रंजयी॥
तिः तसर्वंमनुष्याअंजंतेप्रथमंतिष्णुतःघृतिरक्षुमंत्राहुतिः॥अश्म०भीत॥अनेनकुंड
लेआबध्नीतसुवर्णकुंडलेइत्यर्थःअत्रपूर्वंदक्षिणंपश्चात्सर्वंमंत्राहुतिरुक्ताअ
नु०पेत॥पश्चान्नात्राणिकुतःअयंवैनात्अनुलेपनंकुंकुमादिवाऽरुराजन्यःअग्ने
नुलिंपेत्तउदरंवैश्यःअग्नेनुलिंपेत्तउपस्तस्त्रीअग्नेनुलिंपेत्तऊरूसरणजीविनः
अग्नेनुलिंपेयुःअयंविधिःसार्वत्रिकःकुतः॥स्त्रीविधानात्॥अना॥भीते॥नमा
लोक्तंमालेत्युक्तंसजनपिनबध्नीतमालेःयीत॥यद्रक्षानान्मालेतिश्रुतेःततःस्त्र
ग्नित्यनिधाप्यबध्नीत॥देवा०दृते॥उपानहोवर्ममर्प्णीतेआतिष्ठेत्सकृन्मंत्रःद्विव

नात्ततः छत्रमादत्ते॥वेणु॰दंडं॥आदत्ते॥आयु॰हेति॥स्रुक्ग्रहणमायुष्यमित्ये
तावान्मंत्रइतिशंकानिहत्यर्थंकृतःशंकावाक्यस्यसंपूर्णत्वात्आयुष्यमित्यायुष्क
रमित्यर्थःतेननेजनेषेत्यस्यखिलत्वेपिस्रुग्ग्रहणंसिद्धंभवति॥सुवलिप्तयःउल्ली
खंकृत्वाअहतेनवाससाशिरोवेष्टयित्वेत्यर्थःतिष्ठन्गृह्णात्यन्यत्रासीनस्यकर्म
लिप्तवंतीतिज्ञापनार्थं॥स्मृतंत्वग्नेअस्मृतंत्वग्नेतन्मऽआयुरित्यादशाप्येवग्ने
वोक्रातोयद्ग्नेइत्यादियथास्त्रग्नित्येवमुपदिशंतिउपानहौविसृज्यसमिदा
नंकार्यंतथाचगौतमःसोपानत्कआसनान्निवादननमस्कारात्वर्जयेदितिदेवता
नमस्कारस्यापितावत्प्रतिषेधःकिंपुनर्होमादीनां॥नमाध्यात्॥अत्रखिलस्या ९१
प्यग्रहणंभवति॥अथैतस्यसमाम्नायस्येत्यत्रसमाम्नायग्रहणस्यविताननविता

नविरोधात्तत्समाम्नायस्यविताइतिकृतएतत्सूत्रेखिलानांपाठादित्यत्व
तीकंग्रहणात्तत्समुदायोग्निर्होमइतिसिद्धंभवत्यत्रेतिब्राह्मणेआदध्यादिति
प्रकृतेपुनरादध्यादितिवचनंपूर्वस्याधिकारनिवृत्यर्थंतेनोपविश्यादध्यान्नतिष्ठ
न्॥स्विष्टकृदादिसमापयेत्॥यत्रैवंसेत्॥यत्रात्मानंमधुपर्केनपूजयंतितत्रैतांरात्रि
वसेत्वसतिंकुर्यादितिकुतएतत्स्नातकायोपस्थितायेतिवचनात्मधुपर्केनपूजनमि
तिचब्रुवंअस्यकालमाह॥विधो॰स्नाने॥विधीयतेयुक्तमर्थेनेतिमंत्रयतिकमर्थमिहं
तेकरवाणीतियुक्तंयमर्थमाहेतंकृत्वास्नानंकरोतिअथवानुज्ञातःस्नायात्तस्मा
नंसमावर्तनमित्यर्थःविधीतइतिमाख्यातंशाक्॥तस्यैवंविति॥उपदेशादेवव्रतं
त्वसिद्धेरदंवचनंननक्तंस्नायादित्येवंसंकल्पयेदित्येवमर्थंननक्तंस्नायात्वि

ज्ञायतेनधावेदितिद्रुतगमनप्रतिषेधःनसंश्रायंअप्पाञ्चप्राणसंश्रायान्नाप्यापद्ये
तयस्मादिछंन्नयतइत्यर्थःवर्षतिनधावेदित्यादिप्रतिषेधोस्यप्राणसंश्रायाप्यापदन
प्रतिषेधत्वज्ञापनार्थःअर्थसंश्रायाप्यापदनेनदोषःस्नातकोहिमहद्भूतमितिश्रूय
तेकथंपुनःस्नातकस्यमहत्वंउच्यतेदेवैश्चापिमनुष्येश्चतिर्यग्योनिभिरेवच॥गृह
स्थःसेव्यतेयस्मात्तस्माच्छ्रेयोगृहाश्रमीतिस्मृतेः॥७॥गुरु०वीत॥समाहितःसन्वि
स्रब्धप्राणःशिष्यःगुरोर्नामश्रयात्देवदत्तेतिगुरवइतिवतुथ्यर्थेयथाअथा
स्यैइतिइदंनोइतितत्एवंब्रुवीतइदंराह्यस्यस्थानेआप्रमंनिर्दिशेत्देवदत्त
गार्ह्यंवत्स्यामोनोइतिवत्स्यावइतिद्विवचनयोरेथनुपपन्नः॥उच्चै०नान्नः॥ना ९२
म्नऊर्ध्वमुच्चैरुच्यात्गुरुनामतुउपाञ्चेवेश्रयादित्यर्थः॥प्राणे०पांशु॥ततःप्राणे

पानयोरुरुक्त्वाइत्येवमंतंमंत्रमुपांशुश्रयाच्छिष्यइत्यर्थःननूत्तरत्रवक्ष्यत्यतोह
ज्ञोजपतीतितस्मादाचार्यस्योपांशुदृष्टाविद्यास्योपांशुरेवभविष्यतःउपांशुरितिन।
वाक्यंउच्यतेजपतिर्वादनायाउपांशुधर्मस्तस्मिन्स्वप्नमित्यमितिज्ञापनार्थमिदंव
चनंतेनवेदारंभलेउच्चैःप्रयोगःसिद्धःअथवाउच्चैरितिअधिकारनिर्देशार्थमिदंव
चनंवेदारंभलेउच्चैस्त्वकारेणमन्त्रदृष्टमेव॥आप्न०तिच॥एतांवोपांशुश्रया
त्शिष्यः॥अतो०तंच॥अतोहस्मआचार्येजिपत्येतौमंत्रौअतोहस्मोजपतीतिच्च
नात्रश्रुतंशिष्योप्येतौजपतीतिज्ञायते॥ऋचंचेत्यामंत्रैरित्येतामित्यर्थः॥सप्ता०मं
त्र॥आतिस्रजेदितिशेषःसमापनंचैवनमाचार्यएवोजागितिमंत्रंजपेदित्येवम
र्थंजपिलाभहित्रीणामितिसूत्रेनशिष्यमनुमंत्रयतेत्यतिस्रजेत्॥एवा०य

ते॥अत्रांसेयंश्रुतिमूलत्वदर्शनार्थी॥वृ॥यंतित्र॥वयांसिपक्षिणः अमनोज्ञाअप्रिया॥
सुहि०गस्य॥मगस्यामनोज्ञावाक्‌:श्रुत्वाएतांजपेत्॥यस्या०रोमि॥यस्यादिरोबिभीया
यस्माद्बिभीयात्सुरुषाद्याद्यादन्यतोवातादिरोअत्सुअयतःप्रदीप्तमुल्मुकंअत्स्ये
दग्नयग्निंतिअनेनमंथंवाअसव्यमालोड्यतांदिरग्निमुत्पंन्वंकुर्यात्संसृष्टमित्य
नेनमंथंम्वंनेवकुर्यान्नअत्स्यदित्येवमर्थंछिनमंथयरुणं॥ढ॥सर्वंहेतियद्धिस
र्वतोदिग्भ्योनयमुत्पद्यतेनवज्ञायतेअस्मात्सुरुषादितित्सर्वतोनयमज्ञातंतस्मा
द्यदिबिभीयात्ततोलौकिकाग्नावष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्दृष्टिबीहतेत्याद्येः॥अष्टौ
क्वनमाज्यभागस्विष्टकृन्निहत्यर्थंआज्याहुतिक्वनंपरिस्तरणविकल्पार्थं॥अथा०
रोबं॥स्वस्त्यात्रेयमितिस्वस्तिनोमिमीतामितिस्रुक्संस्रवंततःसर्वंशयग्नितादिसमा

यथेत्नएवमतिसृष्टस्यनकुतश्चिद्भयंभवतीत्सुरुंतत्रयद्यमनोज्ञावाक्‌ःस्रवेयाङ्
यंवाउत्पद्यतेततएवंकुर्यादितिसर्वमिदमतिसृष्टविषयं॥ए॥संया०येत्॥संयामेसमु
पोटेसमुपस्थितेराजानंसंनाह्येत्पुरोहितःवक्ष्यमाणविधिना॥आत्वा०स्थाय॥जपेदि
तिशेषःअत्रवरुणमासमानामितत्रवपादयत्लोपिसुरुयरुणंभवतिज्ञापितंवत्रा
क्‌॥जीमू०क्षेत्॥अस्यसुरुंस्याद्यायाकवचंप्रयच्छेज्ञाज्ञे॥उत्त०धनुः॥प्रयच्छेत्उत्त०
येत्॥राजानंवाचयेत्॥स्वयं॥पंच०क्षेत्॥इषवोयत्रधीयंतेसइषुधिः॥अभि०षष्ठी॥
यथेष्टादिरामभिप्रवर्तमानेरथेषष्ठीजपेत्एवंविधोमंत्रोमंत्रसंज्ञकः॥सप्त०ध्यान॥
अनुमंत्रयेतेतिशेषः॥अष्ट०यति॥इक्ष्वाकुरामाणंराजानमष्टमीवाचयेत्॥अहि॥
मानं॥ज्याघातपरित्राणंतत्रमुच्यतेतेनघमानंराजानमेतांवाचयेत्॥अथै०चद्वे

सारथिनासारयमाणंराजानंरथेउपाकृत्यअग्नावग्नेनेतिसूक्तंवावयेत्त्रयोवाग्नि
स्त्वैव॥अथै०पर्णे॥एनंराजानमन्वीक्षेतएतैःसूक्तैःआप्नुःश्रीरानश्नुतेति
रथमूत्रासइत्थे तिसूक्तंत्रासः॥सोपर्णेसूक्तानांबहुत्वाद्विरोधमाह॥अथा०प
र्णे॥एतत्सूक्तंसोपर्णेनिवर्तिनान्यत्रःसर्वान्यात्॥अथराजासद्यादिशोरथेनक
मेणगच्छेत्॥आदि०येत्त॥यस्यांदिशिआदित्यःतांदिशंप्रास्तायाहुतिंजुहो
त्येयस्यांदिशिभूक्रूरःतांदिशंपरिगृह्ययोधयेत्तराजा॥नत्रस्यादित्यंनापिप्रतिभु
क्रमित्यर्थः॥उप०त्येत्॥राजा०अव०येत्०राजा०यत्र०पेत्०पुरोहितः॥संशि
ष्याद्य॥अथवाराज्ञेपुरोधाआवक्षीतएतस्मिन्कालेइयन्नऊवेतियथाआ
साहार्षीन्नितिसूक्तंपञ्चाऽथस्यावस्तायऋहिजीमूतस्येतिकवंगहालेत्येव

मादिअथाध्यायंतलक्षणंधृष्टिर्व्वचनं॥ इत्याश्वलायनगृह्येनारायणीयायांहवौ
त्तरीयोध्यायः॥२॥ आहि०स्येत्॥आहिताग्निंवेतव्याध्यादिरुपतपेत्पीड्येतथा
सतिआहिताग्निरग्निभिःसहयामान्निःक्रम्यअन्यामुदीच्यामपराजितायांवा॥
गच्छेत्दिश्युदवस्येत्तंगत्वातत्रैवतिष्ठेद्यावदगदोभवति॥यामरंतिअग्नयोयामका
माइतिब्रह्मवादिनःवदंतःतस्माउदवस्येत्यामकामत्वेसत्यपिकिमित्युदवस्ये
दित्याश्वाक्याह॥आशं०यते॥यामगंतुमिच्छतोग्नयएनमाहिताग्निमाशंसंते॥
अयमगदोभवेदितिआशंसंतश्चागदमरोगंकुर्युःएवंश्रूयतेश्रुत्याकर्षेत्यक
र्मसर्वमुत्सन्नश्रुतिमूलमितिदर्शनार्थःसर्वत्र॥अग०स्येत्॥अगदःअरोगःसन्
सोमादिभिरिष्ट्वाग्रामंप्रविशेत्अथकृःसोमःकार्यः॥अग्निष्टोमः॥कुतःसर्वसो

मानांप्रकृतित्वात्उक्तंचसएवहोतुःप्रकृतिभावइतिकःपशुःकार्यःऐंद्राग्नःनि
रूढानांप्रकृतित्वात्इष्टीनांपौर्णमासातिदेशोस्तिदेवतागमेनित्यानामपायइ
तिब्रुवताअनागमेनित्यानामनपायइत्यपिदृश्यतेभवतितेनेष्टीपशोश्चाक्र
त्यैवदेवताइतिसिद्धंतइष्टीतिस्रःप्रसज्येरन्नअग्नीषोमयोःस्थानइंद्राग्नी
इतिब्रुवताअग्नेःस्थिरत्वंदृश्यतेनाग्निरेवकेवलोभवतिनान्येइअत्रपूर्वपू
र्वानुत्तरोत्तरंकर्मेत्युपदिश्यते॥अनिष्ट्वा॥आग्नेअविरीत॥संस्थि०वा॥अ
गदेसत्युक्तेअथसंस्थितेमृतेसत्युक्तेमृत्पैकदेशंखानयेत्आग्नेय्यानेऋ
त्यांवादक्षि०त्येके॥खातंदक्षिणेश्रवणेखानयेदाग्नेयीश्रवणेवा॥यावा०या
मा०यावत्परिमाणेऊर्ध्वबाहुकःपुरुषस्तावत्परिमाणंदीर्घंभवतिखातंआ

ग्नेय्यायतंकुर्यात्॥आग्न०र्यक्॥पंचारत्निमात्रंव्यामंभवतितिर्यक्चन्मात्रंभवेत्
॥विता०चाक्॥द्वादशांगुलोवितस्तिस्तावन्मात्रमधस्तःकुर्यात्खातलक्षणमुक्ता
तस्यदेशमाह॥अनि०शानं॥श्मशानंश्मशानशब्देनात्रश्मशानद्वयंगृह्यतेकुतःउत्तर
त्रविशेषणाद्दहनस्यलक्षणंश्मशानस्येतिदहनदेशश्चश्मशानंसंविंस्थयत्र
चास्थीनिविधीयंतेतच्चश्मशानंतदुभयंसर्वतआकाशंभवेत्अग्नितआकाशं
मितिब्रुवतामध्येतदनाकाशंभवेदितिज्ञाप्यते॥ब्रह्म०धिकं॥उभयंब्रह्मौषधि
कंभवेत्॥कंद०स्तात्॥कंटकिक्षीरिणस्तितियथोक्तंवासुपरीक्षायंतथेहापिकु
र्यात्कंटक्यादीनिषड्डासयेत्उभयश्मशानेपीत्यर्थः॥यत्र०नस्याःयस्मिन्दे
शेसर्वतआपोगच्छंतितदादहनश्मशानस्यलक्षणंनास्तिनिधानश्मशानंस

पूर्वालितूनयस्येत्सुक्रंसर्वतोनिम्नोमध्यतउच्छ्रितोयोदेशःपूर्वोक्तलक्षणसुक्रश्च
तत्रस्वानयेदित्यर्थः॥केशाःस्तात्॥केशश्मश्रुलोमनखानीतियऽक्रंधुरस्तात्तत्र
स्थषश्चाध्यायेदीक्षितमरणेतदिहापिकुर्यादित्यर्थः॥तत्रैवसुक्रं॥संस्थितेतीर्थनिधि
र्हस्तत्रेतालंकारान्कुर्वंतिकेशश्मश्रुलोमनखानिवापयंतिनलदेनानुलिंपंति
नलँमालांप्रतिमुंचंतिनलदमभिषुक्तेभोविज्ञेयंनिःधुरीषमेषेकृत्वाषष्टदाज्यस्य
पूरयंतिअरुतस्यवाससःपादमात्रमवछिद्यार्पयंतिप्रत्यग्दशोनाविःपादं॥मूलं॰
पाशःअथंदशाआकृत्तिरसंप्रेतंशाययित्वाआर्पयुःवासोयंपादंतोयथाभवेदि
त्यर्थःअवशेषमस्यसुत्राजमाकुर्वंरन्नितिसंगलीरन्नित्यर्थः॥विगुल्फंच॥विगु
ल्फंप्रन्नंतंबर्हिराज्यंचोपकल्पयेदितिशेषः॥दध॰ज्यं॥अत्रप्रेतकर्मणिदधनि

सर्पिरानयंत्येतत्सर्पिराज्यंभवतितच्चबर्हिकल्पयेत्आसेचनवति घृषदाज्यं
स्येत्सत्रेतन्नलीयात्अत्रयद्गृणंप्रेतकर्मणिसर्वत्रैतदेवघृषदाज्यंभवतीत्येव
मर्थंतेनानिःधुरीषमेकेकृत्वाघृषदाज्यस्यपूरयंतीत्यत्रापेतस्यैवघृषदाज्यंयद्गृणं।
सिद्धंआनयंतीतिबर्हिरवचनंकर्तुरनियमार्थंपित्र्यमितिपित्र्यकर्मसंबंध्येतत्सर्पिरा
ज्यमित्यर्थःएवंब्रुवताप्रेतकर्मीपिपित्र्यकर्मेत्युक्तंभवतितेनास्मिन्कर्मणिप्राचीदक्षि
णाग्निमुखत्वंकर्मणांकर्तृणांसिद्धंप्राचीनावीतित्वंचभगवताबौधायनेनाप्युक्तंकि
मुखलुप्राचीनावीतिनापित्र्यमेधःकार्यःयज्ञोपवीतिनावेतिप्राचीनावीतिनेत्येवम्
यात्पित्र्यंवाएषमेधोदेवानांवाअन्यमेधाभवंतिनिवीतिनस्त्वेवनंवहेत्युशिजो
मेयीदिशंप्रस्तुत्यएषाहिपित्र्यंप्राचीदिगितिविज्ञायतइतिच॥अथै॰णिच॥

यस्यांदिशिभूमिभागःस्वानितांदिशंप्रत्यग्नीन्नयंतिबोधवाःततोयज्ञपात्रा
लिस्वनयंतिबोधवाः॥अन्वंव०त्रयसःयज्ञपात्राणामन्वंवंष्टतःप्रेतंनयंतिअ
युजोविषमाःअमिथुनाःस्त्रियःपुरुषाश्चनमिश्राःस्युरित्यर्थःत्रयसःभगतव
र्यःहृद्इत्यर्थःउपदेशादेवष्टतोभावेसिद्धेअन्वंवयस्त्रंत्रवचनंनियम ज्ञापना
र्थंतेनाग्नयोवाऽथमंनीयेरन्यज्ञपात्राणिवेत्यनियमः॥सिद्धःपीठ०त्येके०एके
गोयुक्तेनथास्वक्रेणशकटादिनाप्रेतनयनंकार्यमित्याजः॥अनुष्टरणी॥अत्रा
प्येकयष्टरंसंबध्यतेमध्यगतस्यविशेषाभावात्प्रयोजनत्वाच्चतेनानुस्तरणी
अनित्याकात्स्न्यायनेनाप्युक्तनवास्थिसंदेहादितिअनुस्तरणीकृतावेदस्थिसंचयन
कालेकानियजमानस्यास्थीनिकानिवाअनुस्तरण्याइतिसंदेहःस्यात्तत्सामान्यन

वतीत्यर्थःप्रेतमनुस्तीर्यतेयास्त्रीपशुःसानुस्तरणीतामेकेऽछंतिपशुविशेषमाह
गांतामनुस्तरणींगांकुर्यात्॥अजांवलीं॥अजांवायेनकेनविदेकेनवलेनियुक्तां
तांकुर्यात्॥कृष्णामेके॥इछंति॥सप्तेत्यंति॥पशोःसप्तबाहोरज्जुबध्वाअनुप्रेत
स्पष्टष्टतःसंवालयंतिनयंतिबोधवाः॥अत्वंत्याः॥गछेत्सुरितिशेषःप्रेतस्यष्ट
ष्टतोभात्याबोधवाःअधोनिवीतंयेषांतेअधोनिवीताःअनुपरिक्रतवाससःय
ज्ञोपवीतानिवाधःकृत्वेत्यर्थःप्रहृत्यशिरवाःविमुक्तकेशाःज्येष्ठप्रथमाइत्युभ्य
त्रानेसर्वेषांयोज्येष्ठःसप्रथमःस्यादितरेषामनियमःस्यात्ततस्माद्योयोज्येष्ठःस
सप्रथमोगछेत्तयोर्यःकनिष्ठःससष्टष्टोगछेतइत्यानुपूर्व्यसिध्यर्थमुभयत्र
नंएवंभूताःगछेयुःआद्येतइति॥एवंसर्वेभूमिभागंआप्यततोदहनस्थकर्तृ

दकेनेत्याभीक्ष्ण्यात्त्रिरप्रदक्षिणमायतनंपरिव्रजन्प्रोक्षतिअपेतवीतेत्यनया
मंत्रावृत्तिरुक्ताआयतनंखातमित्यर्थःअन्येगर्त्तोदकेनेतिपठंतिअयमर्थःखात
खननकालेउत्तरकुरस्तादाहवनीयस्यजानुमात्रंगर्तंखात्वातत्रापोनिषिंच्यावं
कांक्षीयालंखावधायतउदकेनेतिकर्त्तास्मृतिगम्यः॥दक्षि॰धाति॥दक्षिणपूर्वं
देशेखातस्यातेएकदेशेआहवनीयंनिदध्यात्॥खाताद्धिरण्येकेउत्तरत्राप्ये
वंनेयं॥उत्त॰पत्यं॥उद्धृतातेनिदधातीतिवर्त्तते॥दक्षि॰क्षिणोद्यंवर्त्तते।अथे॰
नाति॥अथशब्दःकर्मांतरारंभत्वज्ञापनार्थःतेनप्रलीतायस्मिन्कालेचमसेनप्र
णयेनजानुमात्रेणदर्भानास्तृणातिमंत्रेणेतिवक्ष्यामः॥अग्निंवास्मिन्कालेखाते ९८
हिरण्यंवाकालेनिधा यतिलानवकीर्यततश्चध्मवितिं विनुयादिष्टिखात्॥

अग्नीनांमध्येखातेश्चध्मभृतांवितिंदहनसमर्थंविनोतिकुशलःयोजानातीतिकर्तृ
रनियमःएनमितिवचनमिदानीमेनंविनुयादुपरिष्टाद्धोमार्थंआहवनीयमपिकुशलएव
विनुयादित्येवमर्थंतस्मि॰रंम॥अथकर्तीकस्मिंश्चितौबर्हिरास्तृणातितत्तः
कृष्णाजिनंचोर्ध्वलोमास्तरणातिकर्त्तविस्कापत्ययेसर्वकालतामात्रमेवविवक्षि
तंनसमानकर्तृकत्वमितिसाधितं॥आहृ॰अथ॥तस्मिन्कृष्णाजिनेउत्तरेणगा
र्हपत्यंप्रेतंनीत्वाततआहवनीयमग्निमुखेशिरसंप्रेतंसंवेशयंतिबांधवाः॥उ
त्त॰पत्नी॥ततःप्रेतस्योत्तरतःप्रेतस्यपत्नीसंवेशयंतिशाययंतीत्यर्थःचितावेव।
उपशेषइतिलिंगात्एतावद्धिस्त्रियस्यापिसमानं॥धनु॰याय्य॥प्रेतःक्षत्रियःचे
द्धनुरप्युत्तरतःसंवेशयंति॥तानु॰मिति॥अथपत्नीमुत्थापयेत्कःदेवरःप

तिस्थानीयःसपतिस्थानीयश्चस्तुच्यतेअनेननायतेपतिकर्तृकंकर्मेतुंसवनादिपत्य
संजनवेदेवरःकुर्यादितिअंतेवासीशिष्यःसवायोबजकालेदास्यक्तवाहहोनत्स
वा॥कर्त्री०येत॥जरद्वासेउज्ञापयितरिकर्तरिनिंत्रज्यात्अस्मदोछापयितैवंत्र
यात॥धनुः॥धनुः॥धनुरित्स्त्वाधनुरुज्ञापयेदयनयेदित्यर्थःकःदेवरादिःउक्तंह
षलेकेनहिषलेनजयेदित्यर्थः॥अधि०रेत॥अर्थआहरेयस्तेतस्योपरिसंचयनंतस्मि
न्कालेसंविते:आगधिज्यंकृत्वासंशीर्यनिंका क्षिपेत्प्रेतस्यो त्तरतश्चितावेवउ
परिसंवितिस्तुउरसिहोमानंतरंकार्या धनुःसंवेशनंधनुरुपनयनं
धनुंप्रहरणमितिस्त्रियस्त्विशेषःअन्यत्सर्वंत्रियाणांसमानं॥अथै०येत॥अथ॥ ९९
शब्दोस्मिन्कालेकर्मतिरास्तित्वज्ञापनार्थःतेनहिरण्यशकलैःप्रेतस्यसप्तच्छिद्रालि

धनुरुपरिन्यंसूत्रं४

र्षण्यान्यपिधत्तेआस्यंनासिकाद्वयंअक्षिद्वयंकर्णद्वयमितिघृतसिक्तोभ्रमि
ज्ञानप्रेतेअवकिरेत्ततःपात्रयोजनंएतानीतिविद्यमानानिनिर्दिश्यंतेप्राकृतानि
वैकृतानिवतत्रप्राकृतानांपात्राणांयावज्जीवंधारणमस्तिअग्निवत्सर्वकर्मशेष
त्वात्अग्न्याधेयेउत्पन्नानिप्राकृतानिविकृतौतुवरुणप्रघासादावुत्पन्नानांक
र्मतिउत्सर्गःविकृतिमध्येप्रतिप्रेषांमपियोजनंकार्यंविनियोगविधानसाम
र्थ्यादेववैकृतानामपियावदुनोधारणंकार्यमित्याश्रीकानकार्यविधानस्यकर्म
मध्येकृतार्थत्वात्प्राकृतानांधारणेकारणमन्यदुक्तंतेनयावंतिपात्राणिविद्यंते
प्राकृतानिवैकृतानिवातावंतासर्वेषामेवप्रयोजनंकार्यंनपुनर्विनियोगविधा
नसामर्थ्यद्धारणंकार्यंजन्यतोधतानांयोजनमेवविधीयतेइतिसिद्धं॥दक्षि०

जुङ्क्ष्व॥योजयेदितिसर्वत्रसंबंधनीयंवरुणप्रघासादौमतप्नेतजुङ्क्ष्वयमपियोज॰
नीयंएकवचनंतुदर्शापविशेषणयुक्तंसंप्रदानंतिवदविवक्षितं॥सम्भ॰रतं॥एकवच
नंश्रुवंवत्॥दक्षि॰श्वेस्थिय॥सव्ये॰वलिं॥यथाग्निहोत्रंहूयतेसाग्निहोत्रहवणी॥उ
र॰ध्रुवा॥शिर॰क्षानि॰दस्तु॰श्रावाणः॥दंतेशुग्वो॥योजयेतसोमनधेमतप्नेतअ
न्यत्रत्ववनथेत्यज्यतेअतएवज्ञायतेसोमयाजिनोग्निचितश्चैतदेवसंचयनांतंवि
धानंनाधिकमितियतुपरैरुक्तंजोषणांतंसोमयाजिनःचित्यंतमग्निचितइतित
दाचार्यस्यनेष्टंअतएवनऽदृष्टिंकात्यायनादिनिरपितन्नविहितंनवनवंबहु
वैवजिसनेयिग्निवछिनद्रुनलोष्टविति॥वस्वयमावर्यतेबहुत्वंवास्वगृह्यो॰ १००
क्तमितिवचनान्नन्नकार्यं॥नासि॰स्रुवौ॥द्विवचनंविकृत्यपेक्षंअध्वर्युवचाद्

ग्निहोत्रार्थंवाद्वितीयं॥नित्वा॰वैकं॥एकश्चेत्स्रुवस्तथासतितंस्रुवंनित्वानासि॰
काद्वयेयोजयेत्॥कर्ण॰रलो॥द्विवचनंश्रुवंवत्॥नित्वावैकंश्रुवंवदिति॥उद॰पा
त्री॥यस्याहवींष्यासाद्यंतेसापात्री॥सम॰मसं॥यस्मिन्नुपक्षीनार्थंमवताऽडाधी
यतेसवमसःसमवत्तधानःतंवोदरेयोजयेत्॥उप॰त्राम्या॥ऊर्वीरूर्ध्वप्रदेशउ
पस्थः॥अर॰उर्वी॥उल्ल॰घयोः॥यथासंख्यं॥पाद॰श्चर्वी॥इदमपिद्विवचनंविकृ
त्यपेक्षं॥त्वित्वा॰वैकं॥एकंचेल्लुप्तंत्वित्वापादयोर्येजियेतअनिर्दिष्टानितुपात्राण्य
नियतकालानिअनियतदेशानिभवंति॥आसे॰यंति॥यानिपात्राण्यासेचनवंति
बिलवंतिषदाज्यधारणेसमर्थानीत्यर्थः तानिषदाज्यस्यपूरयंतिबहुत्वंच
कर्तुरनियमार्थंपूरयित्वापूरयित्वाततोयोजयेत्कुतएतन्नघभेत्तिसादनेतथा

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF GREAT BRITAIN & IRELAND LIBRARY BOMBAY BRANCH

दृष्ट्वात्॥अमा०वेति॥दर्शऽपत्ये पुत्रःअमाकुर्वीतआत्मनउपयोगार्थंसंगृह्णीया
दित्यर्थःतेनगृहान्नानयेति।लौ०।लालं॥संगृह्णीयात्अन्यानिसर्वाण्यायुधा
नियोजयेत्॥अनु०स्वेति॥वपामुत्खिद्यजेतस्यशिरोनुरक्वप्रच्छादयेत्॥अग्नेरिस
वाऽउत्खिद्यक्वचनलुठेदनमेवकार्यंनान्यत्वाश्वकंतंत्रमित्येवमर्थंसंज्ञपनंत्वर्थत्रा
सं॥हक्का०सर्वं॥ततोहक्कायुद्दस्यैतस्यपाल्योरादध्यादतीस्त्वादक्षिलेपालौदक्षि
णंहक्कंसव्येसव्यंसक्थन्नंत्रः॥हृद०दयंहृदयमुद्दस्यहृदयआदध्यात्लौ॥पिंड्यो०
वै०के॥एकेपिंड्योवपाएयोरादध्यादितिसाजः।एवंहक्कयोःपिंड्योश्चसमुच्चयःहक्का०ये
केएकेहक्कानांवेपिंड्यावादध्या दितिसाजःअनुस्तरणीनित्यावेतद्धक्का १०१
एवारोनोपपद्यतेतस्मादनिस्थेतिमन्यामहेअनुस्तरण्यएवारइतिवक्ष्यतेहक्काएवा

रइतिवचनंपिंड्योहक्काधानस्थानेआधानसिध्यर्थंतेनपाल्योरितिसिद्धं।अथकिंद्वे
पिंड्यौअन्नपिंड्यावित्येकेसक्तुपिंड्यावित्यपरेउक्तंचकात्यायनेनअथयदानुस्तर
णीनास्तितदासक्तुरुदीक्षितस्थानेकुर्यादितिपिंडीग्रहणमुपलक्षणंतेनवपादिस
र्वंपिण्डकार्यंसक्तुभिरेवनिवर्त्तयेदित्येकेअत्रपक्षेवपास्थानेअध्वर्युःहक्कस्थानेपिं
ड्यौअन्नपिंड्यापितत्तदंगसदृशानिसक्तुभिरेवकार्याणि।।सर्वं०व्यतै।अनुस्तरण्या
श्चर्मेष्टथकक्षसंसर्वमितिवचनादखंडितानेवयथांगमितिजैतस्ययद्यदंगंपादा
दितस्मिंस्तस्मिन्नंगेपशोरविद्यद्यदंगंयथानवेत्तथानिक्षिप्यतस्याएकत्वमर्पणाय
ज्ञायतेतदग्नाविस्त्वाघ्राणेचमसमनुमंत्रयेतयःपूर्वंनिहितः॥सव्यं०इति॥दक्षिण
मितिसव्यनिहस्थंतज्जानुनिपात्यदक्षिणंन्यायाज्याऽतोजुजयाच्चतुर्निःजानु

निपातनसमुच्चयोत्तानत्वाविरोधेनकर्त्तव्यंसर्वत्रन्यग्भावेवनादिग्रहणकारेण
दोषस्योक्तत्वात्आज्याजतिवचनंतत्रनिहस्यर्थमिष्यतेहोमार्थमन्यःस्रुवःकार्यः
पूर्वस्ययोजितत्वात्॥पंच०हेति॥अेतस्यहृदयेपंचभ्योजुहूयात्अस्मादि
तिमंत्रेणपंचभ्योमितिवचनमिमामपिजान्वाद्यजुहूयादित्येवमर्थंअेतयहणम
नर्थकंपश्यामःयथाहुःक्षीरेदस्तेजुहूमिसुरेअेतस्येतिगम्यतेअेताधिकारादेव
मिहापिगम्यतेवउच्यतेअेतयहणंसर्वस्यापिअेतस्येमांपंचभ्योजुहूयान्नाहिताग्ने
रेवंसेवमर्थंएतदुक्तंभवतियस्मयस्यअेतस्यस्मृतौदहनंविहितंतंअेतमनेनवि
धिनादहेदितिविशेषंतूत्तरत्रवक्ष्यामःअसावित्यस्यस्थानेअेतस्यनामसंबुध्या १०२
निर्दिशेत्॥२॥अेष्य०अेति॥अथपरिकर्मिणःकर्त्तअेष्यतियुगपदेवसर्वनिम्नान्

ये

प्रज्वालयतेतितेचतथाकुर्युअत्रविज्ञानमाह॥आहु०पुत्रः॥आहवनीयश्चेदाहि
ताग्निःशरीरंप्रथमंप्राप्नुयात्स्वर्गलोकएनमाहिताग्निंप्रापदितिजानीयात्राऽस्यति
ऋद्धिंनाऽस्यतिअसावाहिताग्निरमुत्रस्वर्गएवमयंपुत्रःअस्मिन्मनुष्यलोकेऋद्धिं
प्राप्स्यतीतिविद्यात्एवमुत्तरत्रापियोज्यंअनेनानुष्ठितस्यकर्मणःफलविज्ञानमु
क्तंनतुपूर्वप्राप्तेरिदंफलं॥गार्हपुत्रः॥गार्हपत्यस्यपूर्वप्राप्तावाहिताग्निरंतरिक्ष
लोकंप्राप्यतत्रास्तेतिपुत्रस्तस्मिन्नितिविद्यात्॥दक्षि०पुत्रः॥दक्षिणाग्नेःपूर्वप्रा
प्तौक्षिप्रमेवोत्पद्यब्रह्मलोकंप्राप्नोतिमनुष्यलोकेप्राहिताग्निःपुत्रश्चास्मिन्लोके
ब्रह्मलोकवतीतिविद्यात्॥युग०दंति॥यदिसर्वेअग्नयोयुगपच्छरीरंप्राप्नुयुस्तदा
हिताग्नेर्विशिष्टेस्थानेअस्मुत्क्रष्टमद्धिंवदंतिब्रह्मवादिनःपुत्राणांचास्मिन्लोके

ग०स्त्र०१० परामर्शिवदंति॥तंदु०मानं॥तंयज्ञेतंप्रतिकर्मतिरप्यस्तीतिज्ञापनार्थंतिनजैषंद्
त्वासिग्वातादिलौकिकंकुर्यादित्यमानंजेतमनुमंत्रयतेत्रिर्जेत्रिर्पथिनिःपूर्वं॥
न्निरितिसमानंप्रागुक्तेनानुवर्णेनजेत्रिर्जेत्रिर्पथिनिःपूर्वंन्निरितिपंचानांतत्तीया
मुद्धरत्तमेनमग्नेविदहोमानिश्रोवश्तिषूश्षात्वेतश्चावयंतुप्रविश्यनित्वंतस्त्रउ
पसर्पमातरंभूमिमेतानित्वंतस्त्रःसोमएकेभ्यःअनुमंत्रयेतेत्यर्थः॥सए०यते॥अ
ग्नेसेयं॥सावविडुषाकर्मकर्त्तुमिनितिज्ञापयितुंन्यायविदभ्रंज्ञात्वावानुष्ठानमि
त्याऽऽ॥उन्०यते॥जानुमात्रेगर्त्तेएतावत्कालमातिवाहिकंशरीरमास्थायाहिता॥
न्निःसंस्कारंप्रतीक्षतेततोस्मिन्कालेदग्धःसन्नवयन्निक्रम्यधूमेनसहस्वर्गमि १०२
तीतिश्रुयतेऽग्नेऽ॥अथऽग्नऽस्वंकर्त्तारंजिघ्रंतःसर्वेसमाहरंतोन्त्वा

गच्छेयुःषष्ठतोनाक्षमाणाः॥यत्रोन्नात्॥ततोयत्रोदकमवक्लिद्यंनवतितत्प्रतिगच्छंति
तत्रापसकृन्निमज्जंतिसकृदवगाहंतइत्यर्थःततएकांजलिमुत्सृजंतिसमानोदकाःस
र्वेएकैकमंजलिमुत्सृजेयुरित्यर्थःपुरुषाःस्त्रियश्चतस्यगोत्रंनामगृह्णीयुरेतस्यगोत्रंना
मगृह्णीमोगार्ग्यपगोत्रदेवदत्तएतत्तउदकमित्येवमुत्कासिंवंतिदक्षिणामुखाःअथ
म्मादक्षिणामुखाऽतिस्मृतेःनिनयनदेशास्मृतितोवगंतव्यःततउदकाऽऽर्द्रीर्यान्या
निवासांसिपरिदधुःततःसकृदार्द्रीलिपीऽयंतिआम्नासोनकार्यःततःउदगयाणि
वासांसिविसृजंतिशोषणार्थंततस्तत्रैवासतेआनक्षत्रदर्शनात्ततोनक्षत्रेषुदृश्यमा
नेषुगृहंऽविशेयुःसर्वेमासाःआदित्यस्यवादृश्यमानेकस्मिंश्चिन्मंडलेरश्मिवर्जिते
प्रविशेरन्ऽअस्मिन्पक्षेआमंडलदर्शनादासते॥कनि०घ्मा॥प्रविशेयुःउन्नयवचन

मानुपूर्व्यसिध्यर्थं॥आप्यंशांति॥गृहंआप्यात्रमादीनुपस्पृशंतितताःप्रविशेरन्॥नैत०
रन्॥एतस्यांरात्रामन्नंनपचेरन्नभात्याः॥क्रीते॥रन्॥क्रीतेनवोत्पन्नेनवावर्तेरन्
केचिदेतत्सूत्रंनपठंति॥त्रिरा०नस्युः॥सर्वेभात्याः॥ह्रादरन्॥मातापितरौयज्ञो
पनीयकृत्स्नंवेदमध्यापयतिएतेमहागुरवःएतेषुह्रादरात्रंमादानाध्ययनेवर्ज मृतेषु
येरन्दशाहंवेतिवस्यमालेनसहविकल्पःनात्रशौचंविधीयतेअपितुदानाध्यय
नवर्जनमात्रंआशौचंतुस्मृत्युक्तंद्रष्टव्यंदशाहंवात्रशौचमित्यादि॥दशा०डेषु॥
मृतेषुदानाध्ययनेवर्जयेरन्निति॥सर्वत्रसंबध्यते॥गुरौ०पिंडे॥उपनीयकृत्स्नवेदा
ध्यापकेगुरावसपिंडेपिदशाहंह्रादशाहंवेतिपूर्वेसहविकल्पःमातापित्रोस्तुसपि ण १०४
उत्वादशाहंह्रादशाहंवाविकल्पः॥अप०स्त्रीषु॥दशाहमेव॥त्रिरा०र्येषु॥एकरे

अपातेच॥

शाध्यापकेष्वित्यर्थः॥ज्ञातौ०पिंडे॥त्रिरात्रमेवसमानोदकइत्यर्थः सपिंडतातुपुरुषे
सप्तमेविनिवर्तते॥समानोदकभावस्तुजन्मनाम्नोरवेदने॥प्रेता०स्त्रीषु॥त्रिरात्रमेवअदंतजाते
त्रिरात्रमेव॥अपरिजातेनामासंश्रयोगमस्तित्रैवत्रिरात्रमेव॥एका०रिणि॥सहाध्यायीस
ब्रह्मचारीतस्मिन्मृतेएकाहंवर्जयेत्॥समा०त्रिये॥समानग्रामवासिन्यश्चस्त्रि
योमृतेएकाहं
वर्जयेत्अनाशौचनिमित्तेषुगुर्वादिषुश्रोत्रियपर्यंतेषुमृतेष्वध्ययनमात्रंवर्जयि
त्वेनदानमित्युपदेशःअत्रान्येव्याचक्षुःत्रिरात्रमक्षारलवणाशिनःस्युःमहागु
रुषुतुह्रादशरात्रंवाऽक्षारलवणाशिनःस्युःविकल्पःदानाध्ययनेवर्जयेरन्दशा
हंसपिंडेष्वित्यनेनप्रकरणेनाशौचंविधीयतेआशौचादिकंचेयंतेनस्मृतेराशौच

विस्तारोविज्ञेयइति॥४॥धर्मशास्त्रेषुदारुश्चविहितावोदकुम्भिका।येषांतेषांतुसर्वे
षांदारुकर्मेतिसाधितं॥तत्रत्वनाहिताग्न्यादेर्विशेषावक्ष्यतेधुना।विशुल्कंबर्हिराज्यं
चेत्येवमंतंसमंभवेत्॥नास्यानुस्तरणीकार्यापात्राणांयोजनंतथा॥घृषदाज्यंतथास्वा
थौदितिर्दृश्यविदोमतं॥नानाहिताग्नेःपात्रैर्योविद्यतेऽग्निर्बौधायनःतादृङ्नातुनयेद चप्रा
ग्निंप्रेतंत्वापितृपरं॥अयुजोग्निर्युनाहृद्याःपीठचक्रेणवानयेत्॥प्रेतस्यदक्षतोना
स्याईयुःश्रुवविदेवच॥नग्निनागंततःप्राथकर्तव्योक्षतिश्रुवत्॥दर्शेष्टेनाहिताग्नि
स्तुरहेत्यत्रोक्तश्रुवत्॥कपालाग्निर्दहेदग्न्युपनीतंतथानरं॥प्राकृतंपनयनात्प्रेतं १०५
लौकिकाग्निर्दहेन्नरं॥अग्निर्वलंकपालंतुतस्यातत्रविनिक्षिपेत्॥करीषादिततो
योग्निर्जीतःसतुकपालजः॥उद्धृतान्नेविधेयोग्निर्दर्शेतत्तरपञ्चिमे॥तथाशास्त्रा

तरेदृष्टोघलीताःप्रणयेत्ततः॥स्रुवातेहिरण्यशकलेतिलाज्यंविनिक्षिपेत्॥तंतंत्रेने
तिहुरेवोक्तमिध्मचित्तादिश्रुवत्॥पत्न्युछापनपर्यंतंधनुरंतमथापिवा॥ततोहिरण्य
शकलैःछिद्राण्यपिदधातिवै॥घृतसिक्तंतिलाज्यंविक्षिरेत्तेतकलेवरे॥अथेमम
त्रेचमसंश्रुवंपात्रानुमंत्रणं॥सम्मृजानुनिपात्याथचतस्रोजुहोतिवै॥तथाभ्रृतभृ
ज्जुह्यात्पंचमीहृदयेततः॥सिञ्चातादितताःकुर्यात्तीर्थप्राप्तसंविधिं॥ततःप्रज्वल
येदग्निंप्रेषानात्रनवेदिति॥तंदग्धानमित्यादिसर्वंश्रुवविदेवतु॥अस्थिसंचयना
देस्तुसर्वंसाम्यान्नकथ्यते॥संव०क्षत्रे॥संचीयंतेस्थीनियेनकर्मणातत्संचयनंक्रु
म्लपक्षस्पदशाम्याऊर्ध्वंनयुजासुतिथिषुएकादशीत्रयोदशीपंचदशीत्यासुएक
नक्षत्रेयेननाम्नाएकमेवनक्षत्रमभिधीयतेतन्नामकेनक्षत्रेऽस्यर्थःआषाढद्वयं

फाल्गुनीहृयंत्रेणपदाहृयमितिषड्भ्योन्यत्रनक्षत्रेकर्त्तव्यमित्यर्थः अंतर्दशाहेअतीते
वादशाहेकृत्वपक्षागमनमात्रइदंकार्यंनातीतएवदशाहइतिनियमः अतीतेदशा
हइत्ययंपक्षःसंवत्सरेसपिंडीकरणपक्षएवोपपद्यतेद्वादशाहेसपिंडीकरणपक्षेतुनो
पपद्यतेसपिंडीकृतस्यप्रेतस्यपृथक्पिंडेनियोजनस्यप्रतिषेधात्॥यःसपिंडीकृ
तंप्रेतंपृथक्पिंडेनियोजयेत्।विधिघ्नस्तेनभवतिपितृत्वंचोपजायतइतिशातात
पःसंचिंत्यचैकोद्दिष्टंविधीयतेप्राहुरस्मेदद्युरितितस्मात्तस्मिन्पक्षेद्वितीयेहनि
चतुर्थेहनीत्यादिकालोद्रष्टव्यः॥अत्रान्यसः॥अमंगलेकुंभेपुमांसंसंचिनुयुःस्त अभ्रूषिते
नरहितःकुंभःअंजलेर्लोपायांकुंभ्यास्त्रियंसंचिनुयुःस्तनवतीकुंभीअयुजइत्यादि १०६
अभ्रूषितायां
श्रवत्॥क्षीरेत्तीति।क्षीरमिश्रोदकेनकलशोक्षतिमंत्राहुतिरुक्तौषधारवा

तं॥अंगुष्ठांतरं॥कलशोक्षितेसंचेतारोंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्तिगृहीत्वा
असंह्रादयंतःशनैर्यथानस्यात्तथाकुंभेवदध्युःपादौपूर्वंनवदध्युःशिरउत्तरंनव
दध्युःउत्तरवदनमनुपूर्वंसिध्यर्थंसुसंमितिशिरःपर्यंतंकुंभेवधाय ततोन।
स्मश्रूवेणि संशोध्यसूक्ष्माण्यस्थीनिशिरसउपरिसंचित्यततोन्नेतआकाशमित्यादि
जक्षणयुक्तेदेशेगर्तंखात्वायत्रगर्तेसर्वतोपिदिग्भ्योधस्तिर्यक्चापोननिष्पदेर
न्वर्षाभ्योस्तस्मिन्नार्तेकुंभमवदध्युःउपेत्यचामंत्रंकर्तॄन्यात्उत्तरांश्चमंत्रा
न्कर्तैवब्रूयात्॥उत्तरेत॥उच्छुंचस्वेत्यतयापांसूनप्रक्षिपेद्वटेयथाकुंभआन
नपर्यंतंनिमग्नोभवति॥अवशेषं॥अवकीर्णेतेकुंभानानपर्यंतेततउच्छुंचमाने
त्येतांजपेत्अवकीर्यवचनंपांसुप्रक्षेपोनधर्मत्वात्कार्योपितुकुंभानानपर्यंतंगर्त्त

पूरणायालंकर्तव्यइत्येवमर्थंउत्त०दद्युः॥ततउत्तरेत्यस्वाघरादिकपालेनकुंभमपिधा
यततोगन्तेस्यार्थआप्तंपूरणंकरोतियथाकुंभोनदृश्येतकर्मतिरास्तिवज्ञापनार्थादथ
राष्ट्रादयमर्थोलिङ्गः ततोनवेक्षंष्टष्टतोनीक्षमाणाःप्रत्याव्रजंतितोपउपस्पृश्यस्नात्वेस त
र्थः ततोस्मिन्नहनिभ्राड्नमस्मेप्रेतायकेवलायदद्युरेकोद्दिष्टविधानेन॥५॥गुरु०रन्न॥
गुरुलाअग्निमंतागुरुयेषांमतः अन्यतोवाप्युत्रपश्वहिरण्यादिरपक्षीयमाणाः संतो
मावास्यायांश्राद्धातिकर्मनामकुर्युः तत्रमंत्रवंतीक्रियांज्येष्ठः करोतिइतरेत्पासते॥छुरो०
त्तेनि॥आगादित्योदयादग्निंसहनस्मानमायतनेनसहदक्षिणस्यांदिशिहरेयुः दक्षि
णादिशंप्रतिनयेयुरित्यर्थः ऋत्वादग्निंसर्वत्रैनंपवनाग्नेरेवायमुत्सर्गः गृह्यस्येत्यनुप १०७
गम्यमानेतिप्रसंगः त्रेताग्नेरामपिप्रसज्येतअथतेषांयावज्जीवंधार्यत्वाउत्सर्गोनोप

पद्यतेतदत्रापिसमानंऔपासनोपियावज्जीवंधार्यतएवपालियहणादि गृह्यं
पस्त्वरेदितिवचनात्तस्मात्वचनस्येतिसिद्धंआयतनराष्ट्रेनाधिभ्रपणार्थानेस्वलादे
यज्यंतेतंत्र०घ्राणाः॥अथतमग्निंचतुष्पथेप्रक्षिप्ययत्रवाअदक्षिणस्यांवाअचतु
ष्पथेवान्युप्यअथतमग्निमप्रदक्षिणंत्रिःपरियंतिसव्येःपालिभिःसव्यान्नूनाघ्रा
नाःताउयमानाः॥अथा०लानि॥अथानवेक्षंष्टष्टतोनीक्षमाणाःप्रत्याव्रजंतिअ
थराष्ट्रऊर्वहननस्यप्रत्याव्रजनंगत्वाश्रांकानिवृत्यर्थः ततःस्नातिसर्वेततःसर्वेके
शादीन्निवापयंतिपुनरपिस्नातिआप्तंस्नानंकुर्युः ततोवस्त्रमालान्युपकल्पयीरन्
राष्ट्रजोपःछांदसःउपकल्पनविधानात्पुराणानामुत्सर्गः अनुक्तोपयोगानांयथा
र्थमुपयोगःकार्यःमणिकोनामजलधारणार्थोनाउविशेषः कुंभाउक्ताःआवम

नीयानामआवपनसाधनाःउदंचनकमंडलुप्रभृतयःश्रामीसुमनोमालिनःश्रामी
ष्यमालिनःमलिकादीस्त्रीन्नवानुपकल्पयेयुःश्रामीसुमनोमालिनइतिमलिकादि
विशेषणमित्यैककरणविशेषणमित्यन्येश्रामीमयमिध्मनुपकल्पयेयुःआकृतस्या
यंविकारःश्रामीमय्यावरलीवोपकल्पयेतअरलीइत्येतावत्सुव्यमानेएकेन वाक्येन
इध्मवेदनागुणवेदनंचविधातुंनशक्यतेइतिकृत्वाश्रामीमययज्ञलंकृतंपरिधीन्नोपकल्पये
रन्किमर्थमिदमितिनविद्मःइध्मवेदनातावन्नकार्यादध्मावहिषोब्रह्मसन्नहन
मितिस्तालीपाकेइध्मसन्नहनस्यदर्शपूर्णमासातिदेशोस्तिइतरेषांचस्तालीपा
कातिदेशोस्तिपाकयज्ञानामेतन्नत्रमितिदर्शपूर्णमासयोब्रपरिधयोविहिताः ए १०८

कविंशतिमिध्मदारूणिभवंतीतिमंत्रलिंगाच्चएकविंशतिधासंनश्रामीतिअथप
रिधीन्परिदधातिरक्षसामपहत्याइत्यर्थवादाच्चतस्मादतिदेशादेवसिध्येयुःश्रामी
मयत्वसिध्यर्थमितित्वेतदपिनइध्मस्तावच्छ्रामीमयोत्रविहितःदर्शपूर्णमासयो
ब्रेध्मपरिधीनामेकइत्येतद्दृष्टपालाशःखादिरोवेध्मइतिबौधायनःतत्रवेध्म
यज्ञलोनैकविंशतेर्यज्ञलंएकविंशतिमिध्मदारूणीतिविधिवाक्येब्रवणात्तद्दृष्टा
तरानुक्तेब्रतत्रवेध्मयज्ञलेनपरिधीनांयज्ञलेसतिपरिधयोपिश्रामीमयाएवभ
वंतिइध्मसंख्याब्रवण्यमतिदेष्टव्यैवइतरथासंभ्रहनमात्रातिदेशेनारलिमा
त्रत्वपालाशत्वादयोपिगुणानस्युरिष्मंत्वेवतर्हिसर्वसामभ्याधानंआहोनीतिश्रु
तानकार्यपिंचदर्शेध्मदारूण्यभ्यादधातीतिश्रुतेःइतरेषांचत्रेतावद्विनियोगःका

र्यः तत्रकेचित्परिहरंतिगुणचोदनैवेयंसावज्ञापनार्थंअन्यत्रेध्मपरिधीनांनानाह
क्षत्वंकार्यमितिरक्षोहननार्थंवावश्यंपरिधातव्याएवेतिचत्राहश्रुतीनामयत्वस
मुच्चयार्थःउपकल्पनसमुच्चयार्थत्वेसतिसर्वत्रचत्राहंकुर्यात्एवंतेपरिहृतवंतः
तदयुक्तामित्यन्येअस्मच्छास्त्रेऽध्मग्रहणेनपंचदशादारुकस्यग्रहणंदृष्टप्राचीना
वीतीध्मनुपसमाधायऽध्मसन्निधायेतिचएकविंशतिवादिनाप्युभयत्रपंचदशा
त्मभ्युपगम्यतएवतत्रस्वशास्त्रदृशेनसामान्यादिध्मावहिर्बोध्यसन्नहनमित्यत्रापि
पंचदशादारुकस्यैवग्रहणंपंचदशादारुकस्यसतःसन्नहनाद्यतिदेशेनप्राप्तेय
थाशास्त्रेषवहोत्रकाणामनिहिंकारऽस्यत्रशास्त्रांतरेहोत्रकशब्दस्यसप्तसुत्रिषुवा १०९
दृष्टत्वेप्यस्मच्छास्त्रेमुख्यावज्ञितेषुदृष्टइतिकृत्वाहदशापिगृह्यंतेस्वशास्त्रदर्शनि

सामान्यात्पंचदशादारुकस्यग्रहणंएवंकृत्वाग्रहणतौपावलेपरिधयोनैवसंनह्यंतितः
दतिदेशादितरेषुपिपाकयज्ञेषुनैवसंनह्यंतिग्रहणतौपरिध्यादीनामाधार्यणविनियो
गानुरूप्यंपंचदशादारुकस्यैवग्रहणं॰अथोच्यते॰एकविंशतिधासंनह्यामीतिसंन
हनमंत्रेसंख्याश्रूयतेमंत्रश्चातिदेशात्पाकयज्ञेषिभवतिपंचदशकाष्ठत्वेलिंगानु
पपत्तिःनचोहःकर्तुंशक्यतेनग्रहतावूहोविद्यतइतिन्यायादितिदयुक्तंनह्यस्यमंत्र
स्यलक्षणापाकःप्रकृतिःकिंतर्हिदर्शपूर्णमासौतस्मादत्रास्योहएवकार्यःअन्येतुमंत्रं
नैवेच्छंतिअपिचेध्मपरिधीनांनानाहक्षत्वमपिदर्शपूर्णमासयोर्नभवतापसंबंधो
रूंयत्तूक्तंरक्षोहननार्थंपरिधातव्याइतितदप्ययुक्तंपूर्णपात्रेणैवरक्षोहननस्यकृ
तत्वात्नचात्रग्रहणयनस्यकृविःप्रयोजनत्वमुपपद्यतेआज्यहोमत्वेपिदहनकर्म

णिप्रणयनदर्शनात्अपः प्रणयतिआपोवैरक्षोघ्नीःरक्षसामवहत्याइतिश्रुतेरक्षो
हननार्थत्वंयत्कार्यार्थंयदुपादीयतेतच्चेत्कार्यान्तरेनकृतंकिमितिउपादीयेतरक्षोहन
नंचपरिधिकार्यंपूर्णपात्रेणैवकृतमितिनपरिधयउपादेयाःअतःसर्वत्रपंचदशादारु
कएवेध्मइतिसिद्धेअनेनैवान्याधेयेपिपार्वणेपरिध्यादीनांविनियोगमनु
क्रुवन्बर्हिषांसमन्वारब्धेसर्वत्रैवमेवपारंपर्येपिदेवाग्नेवमेवअनेनतुवचनेन
परिधयोहवीःसगुणाविधीयंतेतेनात्रापूर्वसन्निधौअनूयाजसमिच्च
नकार्याविध्यभावात्तन्नवतिदेवाग्नेतूर्णपात्रेणैवात्ररक्षोहननस्यकृतत्वात्परि
धिविधानंनोपपद्यतइत्यारंकानकार्यान्तरेपरिधिविधानस्यतेनैवकार्येणान्याग्नि १११०
सत्रेकिंचनत्रप्राणमस्तिविधिनेदात्तस्यकार्यस्येहान्येनकृतत्वाच्चकार्यंतिरंकल्प्यं नीय

न्नित्यलमतिविस्तरेणआनडुहंगोमयंचर्मवोपकल्पयेयुःनवनीतंचअज्यमानंचयाव
त्योसुवतयःस्वगृहेतावंतिकुशपिंजूलान्वोपकल्पयेयुः॥अग्निर्न्वेन्नि॥अथाग्निहो
त्रविहरणकालेअपराह्णेशम्योमय्योःशमरणीर्यामग्निंमंथयेत्अधर्वेनिअथंवाग्निः
पवनोभवति॥तंदी०मानाः॥तंप्रहरणंमंत्रस्योत्तरंगत्वात्रोकानिहत्यर्थआयुष्मताकु
लेहव्यानामन्येषांचकथाःकीर्तयंतइतिहासादानिमंगल्यानिब्रुवंतःमथितमग्निंदी
पयमानाःगृहाद्गृहिरेवासतेआरंगातरात्रान्निशियस्मिन्कालेत्वग्नीमासतेजनास्तछा
तरात्रेःउप०रस्मात्॥ततोयदानश्नाःक्वचिद्ब्रह्मरंतिदाउत्तरविवक्षार्थमनुवादोयं
संप्रविष्टेषुवामात्येषुगृहंनिवेशनंवाकिमुक्तंभवतिरात्रात्यागंपियद्यमात्यागृ
हंनिवेशनंवाप्रवेष्टुकामयंतेतदावातेषुप्रविष्टेषुएवंरात्रात्रेणसहविकल्पः नि

वेत्रानग्रे नात्रसंवेत्रानमुच्यतेन्यग्रोधस्थानमित्यर्थः उपसर्गव्यत्ययोऽद्रष्टव्यः उक्तंचनै
रुक्तैः निरित्येषसमित्यस्यस्थानइतितद्वदत्रापिअनयोरन्यतरेकालेकतोदक्षिणात्
द्वारपक्षादारभ्यआउत्तरस्माद्वारपक्षात्संततामुदकधारांसिंचेत्तंतुमित्स्वा॥अ
थाऽग्निः अथरात्रौअस्मिन्काले अंतरमौपासनमुपसमादध्यादितिज्ञापनार्थंततः प
श्चादस्यानडुहंचर्मलोमभिर्युक्तंत्यादिव्याख्यातंततश्चर्मण्यमात्यानंरोहतेस्वाकर्त्रेवजंगि रोहयेदा
त्याःसर्वेभिमांसःस्त्रियश्चामात्याइत्युच्यंते॥इध्मंध्यात्॥आज्यसंस्कारांतंकृत्वाऽग्नं
मित्स्वाग्नेःपश्चात्परिधिंपरिदध्यात्ततोदक्षिणतस्तल्लीततउत्तरतस्तल्लीमेवपरि
धिमित्येकवचनादाद्यस्यैवसमंत्रकत्वमितरौतल्लौ॥अंतरेत्ना॥अथअंतर्न्यग्निमि १११
तिपादेनअग्नानमुत्तरतोग्निनिदधातिऋचंपादमग्रहणइत्यत्रपादग्रहोमूलवत्वी

यथापादपूरितेनात्रपादमात्रस्यग्रहणंनऋचःततआज्यभागांतंकृत्वापरंमसो
इतिवत्तस्मिन्नित्स्वेत्यारभ्यांतंतथाजुत्वायथेस्वामात्यानीक्षेत॥युवंजेषु॥अ
मात्येषुयाःयुवतयःस्त्रियस्तादृगंतरूपंकैनविनीतंगृहीत्वातेनांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां
पार्ष्णिभ्यामक्षिणीअंजंतेऽथक्यालिभ्यामितिवचनंऽथस्थूरुभयपदेवा
जीरमनपयथिलेत्येवमर्थंतेनहित्वंकुरुपिंजलानांनास्त्येवततोनवेक्षमाणाः ऽ
थतोविसृजेयुःकुरुपिंजलानिरमाऽक्षेत॥इमाःस्त्रीःकर्त्रंजानायुवतीरी
क्षेताअरमन्नीत्॥ततएतयाऽग्नानंकर्त्रेदमग्निमरोत्रथमवचनात्पश्चादि
तरेग्निमरोयुक्तस्तल्लौ॥अथाऽग्नेत्र॥अग्निनावानडुहेनगोमयेनवाविछिन्नया
वोदकधारयापोहिष्ठेतित्रिभिनास्मिन्मानयाग्नेयोपासनाग्निंपरियंस्तुतसमि

न्कालेऽपराजितायांदिशिस्थित्वाकर्त्तरीमङ्गुष्ठंजपेत्॥यिंग०रंति॥एवंगुणयुक्तो
नड्वान्परिणेतव्यः॥अथस्विष्टकृदादिसमापयेत्उत्तरतोथश्राद्धात्॥अथोच्छाद्य॥
अथोपविशंतियत्राग्निरस्यमानानवंतियोदेशोग्नीष्टत्रअकृतेनवाससाच्छाद्यो
पविशंति॥आसन्यात्॥तत्रैवआउदयादस्वंतआसते॥उदि०क्षिणा॥ततउदि
तेआदित्येआदित्येसौर्यालिंगस्तस्यनामिवव्याख्यातानिजपित्वाअन्नंसंस्कृत्येति
वचनमाज्यभागांतंकृत्वाततएवान्नादयनःशोभवदग्नमितिहोमःकार्यइत्येवम
र्थंअस्यवाख्यातंतथाजित्वाअन्नस्यतुधानावत्संस्कारःततोहोमशेषंसमाप्यत
तएवान्नात्ब्राह्मणान्भोजयित्वास्वस्त्ययनंवाचयीतततोगोःकंसोहतंवासइति ११२
त्रीलिंगुक्तवद्भोदक्षिणोदद्यात्औदयादित्येवसिद्धेउदितआदित्यइतिवचनंअ

ध्यापनकालेपिसौर्यालिंदिवावैबाध्येतव्यानिनकानिचिद्ब्राह्मैरेवउक्तव्यानीत्येवम
र्थंतेनप्रत्यनड्वन्वरोहणेस्वंतमभ्युदियाद्धेदित्यत्रवाधरेयुरुदितेजपइतिसि
द्धं॥६॥अथाष्टवा॥अथश्राद्धोधिकारार्थःइतउत्तरंवक्ष्यमाणोविधिःश्राद्धेवेदि
तव्यइतिअतःश्राद्धोहेत्वर्थःयस्मात्श्राद्धान्निःश्रेयसप्राप्तिःमनुष्यैरपिचक्रियतेतत
स्माद्दर्शमश्रतिपार्वणमितिश्राद्धनामअन्वर्थसंज्ञावेयंपर्वणिभवं पार्वणमिति
तथाप्येकस्मिन्नेवपर्वणिभवतिअमावास्यायांनोनयोःपर्वणोःकुतःपिंडपितृयज्ञे
नसहव्यतिषंगदर्शनात्तस्मात्तेभ्यविप्रकृष्टंदर्शयेन्निमानितिमनुःअमावास्यायांपि
तृभ्यइतिगौतमःपित्र्यंतुदिवसंयद्वीयतेब्राह्मणेभ्यःश्रद्धयातच्छ्राद्धंकाम्यंश्राद्धंप
वमानंशुचिकामस्येत्यादिहविर्नित्यनिमित्तमाभ्युदयिकंएकैकमेवोद्दिश्ययच्छ्राद्धंश्रा

ऽग्नस्मैदद्युःएकादशाहेएकोद्दिष्टमित्यादितदेकोद्दिष्टंधर्म्मेदास्यतुपदेशःश्राद्धइसे
तावतैवसिद्धेपार्वणादिग्रहणंधर्म्मेदृश्यदर्शेनार्थंकर्त्तव्यताविध्यर्थंचधर्म्मेदृष्टफलेदृष्ट
दृश्यामः॥आला०सर्वेषा॥आलस्यरहितःक्षत्रियवैश्यादिर्नेहस्यर्थश्रुतेस्वाध्यायःशील
स्वभावःशमदमादियुक्तत्वंक्रोधरागादिवर्जितत्वंचहविष्यंहितकरणंनिषिद्धवर्जनंच
एतैस्त्रिभिर्गुणैःयुक्तानेकेनवागुणेनयुक्ता नुपवेश्येत्यनेनसंबंधःकालेत्रा।
पितान्स्मृत्युक्तनिमंत्रणकालेनिमंत्रितानित्यर्थःउक्तंचमनुनाप्रेवंयुर्वीश्राद्धकर्म परेद्यु
ण्युपस्थितेनिमंत्रयीतत्रवरान्सम्यग्विज्ञानयथोदितानितितेषांचैतधर्म्मभवंति
निमंत्रितोद्विजःपित्र्येनियतात्मानवेत्सदानचछंदांस्यधीयीतयस्यश्राद्धंनवेदिति ११२
मनुःस्नातानितिक्वचनंनियमेनस्नातान्भोजयेत्केनचित्कारणेनस्नानाशक्तौ।

मितिया

भोजयेदित्येवमर्थेअन्येस्नातानितिसमाहस्नानितिभाक्तवःअन्येस्नानङ्यैःस्नाता
नितित्वस्नानंस्वेनङ्यैणकारयितव्यंक्तवःप्रक्षाल्यपादौपाणीचेत्यावश्यकत्वेन
विहितंपशौचंतद्धपादस्थानित्यमितिज्ञापनार्थंकृतपशौचवचनंतेनशुद्धपादत्वे
प्यत्रनित्यमेनपशौचंकार्यमित्यर्थःअन्येतुस्वयमेवतेषांपादानप्रक्षालयेदित्येवम
र्थमितिभाक्तवःआचांतानितिकर्मांगभावंनविधीयतेतेनभोजनांगंश्राद्धांगंवहि म
रत्वमेयुःएवंगुणविशिष्टनुदङ्मुखान्सुतनुपवेशयेतउदङ्मुखवचनंप्राङ्मुखत्व
निहत्यर्थंपित्रवदितिक्वचनंनमनेतेपितरइत्येवंमनसाध्यायंनुपवेशयेदित्येवमर्थइ
त्येकेअन्येतुपितुर्हिंपितामहायवृद्धतरंयपितामहायवृद्धतममित्येवंयथावयउ
पवेशनार्थमितिएकैकस्यैकैकमुपवेशयेत्त्रा।द्वौद्वौवात्रीस्त्रीन्वा॥अतोपिश्राद्ध

णअधिकान्नवेयुःसर्वथाब्राह्मणस्यैकोफलाधिक्यमस्त्येवसर्वथात्यक्तर्मणो
मृताकर्मलुप्तंकृविदपिसमानफलतांशंकानकार्यामृताकर्मविध्यानर्थक्य
प्रसंगात्तत्रैवैकंसर्वेषांत्रयाणांभोजयेत्तद्दैवेपित्र्येत्रीन्नैकैकमुभय
त्रवाभोजयेत्तुसमस्तेपिनप्रसज्येतविस्तरेइतिमनुनोक्तस्यैकैकमुभयत्र
वेत्यस्यपक्षस्यायंप्रतिषेधःअस्यप्रतिषेधंकुर्वतामनुक्तमन्यदनुज्ञातंभवति
तेनैतत्सिद्धंभवतिदैवमपिभोजनमत्रकार्यंतस्यविधिःस्मृतितोवगंतव्यः
आचार्यैस्तुपित्र्यस्यैवविधिरुक्तस्तेअस्मद्योक्तिकर्तव्यतामात्रमेवका
र्यंनशास्त्रांतरंदृष्ट्वाविस्तरःकार्यःमनुरपिसक्रियादेशकालौचशौचब्राह्म ११४
णसंपदंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहतिविस्तरमितिबक्तव्यंवास्वग्र

द्योक्तंयस्यकर्मणिकीर्तितंतस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वःकृतोभवेदितिगृह्य
विदः।येस्तेनपतितक्लीबायेचनास्तिकहतायइत्याद्यान्वर्ज्यश्रुतिकामनो
येजाद्यंसपिंडीकरणंत्रीनुद्दिश्यक्रियमाणंश्राद्धमध्येतदेवहिप्रथमंतद्वर्जि
तेषुसर्वेषुश्राद्धेषुकामंत्रयाणामेकंभोजयेतसपिंडीकरणेतुनियमेनत्रयाणां
त्रिभिर्भाव्यंकामभिति।वचनमापत्कल्पोयमितिज्ञापनार्थंअन्येत्वनाद्येपार्वणश्रा
द्धमावश्युःतच्चदत्रप्रथमंनिर्दिष्टंअन्येत्वनाद्येअभोजनेआमहिरण्यश्राद्ध
दावितिआमेवमूलफलेवाप्रदानमात्रंहिरण्येनवाप्रदानमात्रमितिबोधाय
नःअन्येत्वनाद्येउन्निक्षइतिअन्येत्वनाद्येआद्यानावेअन्त्यानावेसपदमावर
तिपिंडैर्व्याख्यातंजीवन्मतानांपिंडनिपरणमधिकृत्ययेपक्षापिंडपित्र्ययज्ञे

उक्तास्तेप्राङ्मेपिविज्ञेयाः॥अपःप्रदायउपवेशनादनंतरंआसनपालिंप्रोद
दातिआग्नेयीमुखःप्राचीनावीतीपितृकर्मकुर्वन्नित्यदर्शनान्हिगुणमुनानासनंप्र
दायततोदर्शनान्हिगुणमुनानासनेषुददातिआसनंप्रदायेतिसप्तम्यर्थेद्वितीं
याउपवेशनस्यप्राक्चोदितत्वात्॥अपःप्रदायततःपुनरपोददातितेजोमइ
ति॥ततस्तेजसमेकंपात्रंअश्ममयमेकंमृन्मयमेकंएतेषु त्रि
ष्वासंभवेएकइत्येषुदात्रिषुपात्रेषुत्रीण्यपितेजसानिवात्रीण्यश्ममया
निवात्रीण्यपिमृन्मयानिवातान्याग्नेयादिक्संस्थानिनिधायतेषुदर्शनंतद्वि
यततस्तेष्वपोनिक्षिपततःशंनोदेवीरितिचापात्रत्रयस्थाआपोनुमंत्रयेतस्मि
न्देवश्राद्धस्त्वान्नाहुतिःततस्त्रिषुपात्रेषुतिलान्नापवतितिलोसीतिमंत्रेण॥

प्रतिपात्रंमंत्रान्नाहुतिःपितृश्राद्धस्योहोनास्तीत्युक्तंश्राद्धतत्पात्रेषुगंधमाल्याद्यावपे
त्॥अप्रसव्येनपित्र्यंकर्मसर्वंप्रसव्येनाप्रदक्षिणेनकार्यमप्रदक्षिणंकार्यमित्यर्थःतती
यातुप्रकृत्यादित्वाद्दृष्टव्यासमेनधावतीतिवत्प्रदक्षिणमुपचारइत्याभ्युदयिकेप
वाददर्शनाद्योगविभागोवगतः॥उत्तरंपवीयेतिविधानात्सर्वमिदंपित्र्यं
प्राचीनावीतिनाकार्यमित्युक्तंअधुनाउपवीतित्वादितिहेतुनिर्देशादत्तआरभ्यावी
गंधमाल्यादिप्रदानाद्यज्ञोपवीतिनाकार्यमितिगम्यविदःइतरस्यसव्यस्यपाणेरं
गुष्ठांतरेणाघ्र्यंदित्यत्रेतउपवीतित्वाद्धेतोःपित्र्येतावत्प्राचीनावीतिनाभाव्यमयं
ज्ञोपवीतीतस्मादित्यर्थः येनपाणिनाकर्मकरोतिदक्षिणेनवासव्येनवातस्मिन्नंसे
यज्ञोपवीतेस्थितेप्राचीनावीतीभवतिततोन्यस्मिन्नंसेस्थितेउपवीतीभवतिअत्रतूप

वीतित्वात्प्राचीनावीतित्वसिध्यर्थंसव्यस्यपाणिपित्र्यतीर्थेनदातव्यमित्यर्थःअथवास
व्यपाणेःशिष्टग्रहीतित्वाद्दक्षिणंपाणिंसव्येनपाणिनागृहीत्वादक्षिणेनवैपाणिनाउप
वीत्येवार्घ्यंप्रियच्छेत्पित्र्यादित्र्याणांत्रिभिर्मंत्रैर्यथाऋक्संप्रयच्छेत्अप्पूर्वंअर्घ्यंप्रदा
नात्पूर्वमप्सुअपोदद्यादित्यर्थः॥ताअ०इति।निवेदयेदितिशेषःताअर्घ्योअपः
प्रतिग्रहिष्यन्प्रतिग्रहात्पूर्वंसकृत्सकृदर्घ्याअपोनिवेदयेत्स्वधाअर्घ्यइतिमं
त्रेणपित्र्यर्थंयावंतोब्राह्मणास्तेभ्यःसर्वेभ्यःप्रथमंएकमेवपात्रंसकृन्निवेदयेत्तत्प्र
तिब्राह्मणंतथापितामहार्थानांद्वितीयंसकृदेवप्रपितामहार्थानां
तृतीयंसकृदेवेत्येवमर्थंसकृत्सकृदित्यत्रनिवेदनस्यसकृन्नियमः॥ ११६
मादन्यासामपांदानंअर्घ्यदानंचअर्घ्यमंत्राश्चप्रतिब्राह्मणमावर्त्तंतेनिवेदनान्पोद

कदानार्घ्यदानेनुपदार्थानुसमयःकांडानुसमयोवाद्रष्टव्यःगंधादिदानेचतथाएवमे
कैकस्यबजपक्षेएकैकपक्षेत्वेकैकंपात्रमेकैकस्यनिवेद्यान्याअपएकैकस्यदत्त्वा
अर्घ्याअपएकैकस्यदद्यात्सर्वेषामेकपक्षेत्रीण्यपिपात्राणितस्यैवनिवेद्यपुनःपु
नरन्याअपोदत्त्वातस्यैवत्रिभिर्मंत्रैस्त्रिरर्घ्यंप्रियच्छेत्॥प्रस०नक्षि॥ब्राह्मणैःप्रस्थि
तानीताअर्घ्याअपोनुमंत्रयेतयादित्याइत्येनमंत्रेणप्रस्थिताइत्यादिकंमणिरूप्र
त्ययःऋतकालत्वमात्रेआनर्थक्यंप्रसंगात्तेनप्रतिब्राह्मणंपृथगनुमंत्रणंअर्घ्य
दत्वा[illegible]निनीतास्तदानीमेवानुमंत्रयेतएवंसर्वेषामर्घ्यदानेसंस्रवानर्घ्यशेषान्
पात्रगतानेकीकरोतिउत्तरेद्वेपात्रेप्रथमपात्रेआसिंचतीत्यर्थःएवंगृह्यविदःतत
स्तान्निरेकीकृतान्निरग्निःहुत्रकामश्चेन्मुखमनक्षिनवेन्नानक्षि॥नोद्व०वीत॥

पित्र्यणामर्घ्यपात्रंपित्र्यणामर्घ्यश्रेषाआपोयस्मिन्पात्रेएकीकृत्यएवंभूतंप्रथमं
पात्रंतस्माद्देशान्नोद्धरेत्समवनयनदेशान्नापनयेदाश्राद्धसमाप्तेःकिमिति।
नोद्धरेत्यस्मात्तस्मिन्पात्रेपितरस्तृप्तीयपात्रेणपिहितास्तिष्ठंतीतिगृह्यन्तरस्तृप्ती
येनपात्रेणप्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छंतिअन्येतुतत्रेतितृप्तीयार्थेसप्तमीतेनाय
मर्थःआहतास्तेनप्रथमेनपात्रेणपितरस्तिष्ठंतीतिएतदुक्तंभवतिअर्घ्यपात्रंप्र
थमंपात्रंन्यञ्चिंकुर्यात्तच्चनोद्धरेदासमाप्तेरितिव्याचक्ष्युःशौनकोब्रूयात्शौ
नकएवमब्रवीदृशौनकग्रहणंतस्यप्रज्ञार्थंनविकल्पार्थं।एतद्दानं।।आच्छादनं
वस्त्रंदद्यान्नीव्यावीतीभवेत्ततोगंधादीनिंदद्यादालभेन्योदद्यादितिएतस्मिन्का॰ ११७
लइतिवचनंएतस्मिन्कालेएतान्येवदद्यादितिश्चैवमर्थंतेनगोहिरण्यादीनांश्राद्धे।

तेजाकंस्वधावाचनात्प्रदानंकार्यमितिसिद्धंदत्वातुदक्षिणांश्राद्धंस्वधाकारमु
दाहरेदितिस्मृतेः।उद्ध॰तिवा।।अनाहिताग्नेःपिंडपित्र्ययज्ञस्यपार्वणस्यचअतिथं
भोजनवतिश्राद्धोपसमाधानंतंपिंडपित्र्ययज्ञंकृत्वाआसनंप्रक्षाल्यदद्यात्तंपार्वणं
कृत्वाततःपिंडपित्र्ययज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्यघृताक्तंकृत्वापित्र्यार्थंब्राह्म
णाननुज्ञापयतिअग्नौकरिष्येइतिअग्नौकरवैइतिवाअग्नौकरवाणीतिवा।।प्रत्यु॰
क्तिति।।आसनंरक्षध्वंनुज्ञादेयाक्रियतामितिकुरुष्वेतिवाकुरुइतिवायथासंख्यं।।
अथा॰।।स्तान्।।ततोन्नंजुहोतिउक्तमात्रेणमेक्षणेनावदायावदानसंयदाजुहो
यात्सोमायपितृमतेस्वधानमोग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइतिन्नेक्षणमनुप्र
हृत्येतिअथश्राद्धेहोमादर्वाचीनंपिंडपित्र्ययज्ञांगपूर्वंकृतमितिज्ञापनार्थंतेनान

योऽग्नितिषंगोत्तङ्कः अग्नौवचनमुत्तरविवक्षार्थं॥ अभ्य०क्वा॥ अभ्यनुज्ञायामिति
यदि ब्राह्मणाः पालिषु होममभ्यनुजानंति अग्निकार्यकरत्वंयदि स्वेषामभ्युपगच्छं
तीत्यर्थः तथासति पालिषु जुहोति अनुज्ञावचनंत्रस्यभ्यनुज्ञावचनंचनैवस्तः क
थंतर्ह्यभ्यनुजानंतिवानवेति ज्ञातुंशक्यउच्यतेयत्रपिंडपित्रयज्ञकल्पस्याग्निरस्ति
तत्राग्निस्याग्निसद्भावात्पालिहोमंनाभ्यनुजानंतियत्रतुपिंडपित्रयज्ञकल्पस्याग्नि र्न
स्तितत्राग्निस्याभ्यनुजावात्पालिहोममभ्यनुजानंतिकथंपुनस्तत्राभ्यनुजावः गृह्या
लिवक्ष्यामइतिहिश्रुतिर्भवतिउक्तंतेपालिमुखाःपितरइतिश्रुत्याकथंदग्निर्निर्वि
र्तितःएवंचकृत्वाविधिवद्भोजनंतेषामभ्यनुज्ञाविज्ञेयानतुप्रतिवचनेनेतिसिद्धंते ११८
नाभ्यनुज्ञायामित्यस्यपिंडपित्रयज्ञकल्पस्याभ्यनुजावेनाभ्यनुजावस्त्ययमर्थः तो

भ्यामेवमंत्राभ्यांपालिषुजुहुयात्तयावंतोब्राह्मणाःपित्रादित्रयार्थमुपविष्टास्तेषां
सर्वेषांपालिषुजुहोतिवचनात्मंत्रावृत्तिर्हीतत्रार्थादेकैकांआज्ञप्तिंविगृह्यविगृह्यस
र्वेषांदक्षिणपालिषुजुहोतिप्रेक्षणानुग्रहरणमर्थमुक्तंअग्नेतुपालिनैवजुह्वतित
त्यक्षेसुतरांनुक्तंअग्नेतुप्रतिब्राह्मणंहहेब्राह्मणेतीत्यग्नेवमंत्राभ्यांजुह्वतिविग्रह
विधानावादारंभस्यार्थवत्त्वेतिएवंपालौहोमःअस्मिन्पक्षेपिंडनिपरणकालेब्रा
ह्मणानांसमीपेपिंडनिर्वपणंभवतिउच्छिष्टसन्निधौपिंडान्दद्याद्वापित्रयज्ञवदि
तिस्मृतेःपालिहोमस्यविषयमुत्तत्रविस्तरेणवक्ष्यामःअनाहिताग्नेःपा
र्वणेअग्नौकरणेवनपालिहोमःपालिहोमंश्रुतिर्दर्शयति॥अग्नि०ब्राह्मणा॥देवाना त्या
मग्निमुखत्वादग्नौहोमःपित्रर्थंपालिमुखत्वात्पाणौहोमोमुखएवेत्यर्थः॥यदि०

शति॥अथद्वियमत्रविधातुमिष्टमितिगम्यतेतत्रान्नोकृत्वान्नाजनेषुनोजनार्थम
न्यदन्नमत्तुदिशतिददातीत्येकोर्थःयदिपालिहोमःकृतःतदावंतेषन्यदन्नंददा
तीत्यपरःआवंतशब्देविप्रतिपन्नाःतत्रकेचिदाजःयदापालिषुहोमस्तदाजतंन
न्नंनाजनेषुनिधायानक्षयिंत्वैवनिष्क्रम्यावमेयुःआवंतेषन्यदन्नंददातिननु
यदिन्नक्षणंनकृतंतर्हिचमनविधिर्नघटतेअप्युक्तित्वानावादितिचेत्वयंष्टा
मःकृतेपिन्नक्षणेकिमित्यावमेयुःअप्युक्तित्वादपिकिमित्या
वमेयुःक्वनादितिचेत्तदप्याविश्लिष्टंअत्रापिहिपालिहोमनिमित्तमावमनंवो
द्यतेनचसर्वमावमनमप्युक्तित्वानिमित्तंकर्मांगनैमित्तिकयोरविद्यमानत्वात्तथा ११९
हिपिंडदानमुत्काहमनुःआचम्योदकपराहस्यत्रिराचम्यशनैरति॥नैमित्तिकं

सूत्रं

वेदमप्युक्तित्वान्नावात्तद्वदिदमपिनैमित्तिकंपूर्वाह्णनिषेधश्चदृश्यतेअ
न्नंपालितलेदत्तंपूर्वमिन्नंत्यङ्मुखःपितरस्तेनतृप्यंतिशेषान्नंनलुंपंतितै॥यच्च
पालितलेदत्तंयच्चान्यदुपकल्पितं॥एकीभावेननोक्तंपृथक्भावोनविद्यतइति
ननुसपिंडीकरणेदृश्यतेजातस्योपवित्रम्यःपालिषुददातीतितस्यैवायंनिषेधःदा
त्रिवोदितत्वात्तस्यश्रद्धंतुहोत्रिवोदितंतस्मान्नास्यनिषेधइतिचेत्तत्रऋमःदृश्य
श्राद्धेनविधितोयस्मालोनिहितंअन्नंतदुच्यतेएवमुदीच्याआजःनाप्यकारस्त्वे
तन्नेच्छंतिचमुन्नक्षणेआवंतेष्वितिन्नक्षितेष्वित्यर्थःपालिषुजातंचेत्तेषन्नेषुआ
श्रितेषन्यदन्नंददातिनतयोर्मिश्रीभावःकार्यःयथानोकरणपक्षेअप्यभावेः
तुविप्रस्यपालावेवोपपादयेत्योग्निःसद्विजोविप्रेमंत्रदर्शिनिरुच्यतेइति

हिमनुनाग्निसाम्यदर्शितंतत्रश्राद्धितेषावघ्रानेनकार्यंअग्निसाम्यदर्शनात्प्रयोगा
तरस्यचतद्विषयस्याविधानात्केचित्वंगुष्ठनिवेशनादिप्रयोगांतरंकुर्वंतितत्पक्षे
आवघ्रानंकार्यंनवेतिचिंत्यंअन्नंपालितलेदत्तमित्ययंनिषेधःसपिंडीकरणएवत
स्यदर्शनात्त्वोदितत्वात्अस्यनभवतिजुहोतित्वोदितत्वाततच्छ्रुत्वोदितस्यैक्वय
रणंयुक्तंतस्यैवप्रथमंसंप्रत्ययादितिअत्रयुक्तंज्ञात्वाकार्यं।।अन्न०मंत्रे।।जतरो
घमन्नंभोजनार्थेषुपात्रेषुनिहितेघन्नेषुददातिअग्निहोमेपालिहोमेचसमान
मिदं।।सृष्ट०मिति।।सृष्टंप्रत्तंदत्तंऋध्नुकंऋद्धिकरणंशीलंइतिशेषोहेत्वर्थःत
स्मात्प्रत्तमन्नंदेयमितिभोजनस्यपर्याप्तमात्रंनदेयंततोप्यधिकंदेयंयथो। १२०
च्छिष्येतत्यर्थःत्रुट्य०त्वे।।मधुवाताइतितिस्रोमधुमत्यइतिप्रसिद्धाःअन्याद्धिः

निष्टनेछान्नज्ञात्वाततोमधुमतीस्तिस्रोक्त्वानित्येकांचश्रावयेत्तत्रेषुश्रावयेदि
त्येववक्तव्येज्ञात्वैताःश्रावयेत्प्रवर्तुभोजनकालेअन्याःश्रावयेदित्येवमर्थंभे
जुनाप्युक्तंस्वाध्यायंश्रावयेत्यिग्नेधर्मशास्त्रालिंगेवहि।।आख्यातानीतिहासा
श्चपुराणानिखिलान्त्वेति।।संप०येत।।अथसंपन्नमित्यनेनवाक्येनज्ञात्वा
णान्नष्टछतित्वेसंपन्नमितिप्रत्यूचुःततोयद्यदन्नमुपलुक्तंतस्मात्तस्मादन्नाउ
द्धरतिपिंडार्थंततःस्थालीपाकेनसहैकीकरोतिअन्नंप्रकिरणार्थंवार्थादस्मि
न्नेवकालेसर्वस्माज्जुक्रोषाउद्धरतिततोलुक्रोद्धृतशेषंनिवेदयेद्ब्राह्मणेभ्यः
इदंशिष्टंकिमनेनकर्तव्यमितिस्थालीपाकेनसहेतिनात्रपूर्वःस्थालीपाकः
श्रोत्यतेसर्वश्राद्धेषुप्रसंगात्अग्निष्टंवैततेनानुवादएवायंतेनयत्रस्थाली

पाकोविहितःतत्रतेनशुक्रशेषेणचपिंडनिपरणंभवतियत्रतुस्थालीपाकविधिर्नास्तितत्रशुक्रशेषेणैवकेवलेननिपरणंभवतिआचार्येणाष्टौश्राद्धान्युक्तानि अन्वष्टक्यंपूर्वेद्युर्मासिश्राद्धंस्यथपार्वणं॥काम्यमभ्युदयेष्टम्याम्नेकोद्दिष्टम्॥ थाष्टमं॥तत्रपूर्वेद्युश्चतुर्भिस्थालीपाकाऽऽहृत्याग्नौकरणंअग्निसमीपेस्थालीपाकेनशुक्रशेषेणचपिंडनिपरणंपिंडपित्रयज्ञकल्पस्यतेषुविद्यमानत्वात्तत्रसाधितमेवश्राकउत्तरेशुचतुर्भिर्भोजनार्थंदत्ताऽऽहृत्यघृताक्तंकृत्वापाणिहोमःब्राह्मणसमीपेशुक्रशेषमात्रेणपिंडनिपरणंतेषुस्थालीपाकविधिनावात्पिंडपित्रयज्ञकल्पाश्रयत्वात्त्वत्रार्थाद्वेत्वाचतदभ्युक्षणंचसक्तदाछिन्नावस्तरणंचलेत्वाद्भिरुदकेनेत्यादिपत्नीप्राश्नांतंभवतिअग्निम्त्येत्यादितिनभवतिअन्यत्रातिपरणयनादिसर्वंनिभवति॥अग्नि०ध्यात॥शेषंनिवेदितंब्राह्मणेर्यद्यग्निमतस्वीकर्तुमिच्छेत्ततदातेभ्योदद्यात्अथयद्यनुमतमनुज्ञातमिष्टैःसहोपभुज्यतामितितदास्वीकृत्यज्ञातिभिर्बंधुवर्गैःसहोपभुंजीत॥मनुरपि॥ज्ञातिभ्यःसत्कृतंदत्वाबांधवानपिपूजयेदितितोनाचांतेषुपिंडान्निदध्यात्सर्वेष्विधिनाअनाचांतेष्वित्येवसिद्धेशुक्रवत्स्वितिकथनंशुक्रवत्त्वेवनिदध्यात्नपूर्वमित्येवमर्थमितिनाभोजनात्सर्वंविहितंनिपरणंनकार्यमितिअतोज्ञायतेअन्यस्यमनुक्तस्याविरुद्धस्यागस्येछातःक्रियेति॥आचा०ष्टेके॥आचांतेषुनिपरणमेकेइच्छंति॥प्रका०जेत्॥अनाचांतेषुपिंडदानपक्षेपिंडानदत्वाऽऽचमनोत्तरकालमुच्छिष्टानांसमीपेघृतंप्रकिरेत्आचांतेषुपिंडदानपक्षेपिंडा

नदत्त्वातत उच्छिष्टोनासनीपेक्षन्नंप्रकिरेत्॥मनुरपि।सार्ववर्णिकमन्नाद्यमानीया
ज्याद्यवाशिष्टा।समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतोविकिरन्नुवीतिअधुनाप्रथमंपात्रेवि।
ह्लुयात्ततउपवीत्ययज्ञोपवीतीभूत्वेत्यर्थः।मनुरपिउच्छेषणेदक्षिणेपाणावुपवीत्यु
च्यतेबुधैः॥सर्वेप्राचीनमावीतीनिवीतीकंठसंजनइतितत्तोदक्षिणंदत्वातुस्वधो
च्यतामितिब्राह्मणान्विसर्जयेत्अतिसृजेत्अनुजानीयाच्छापयेदित्यर्थः।तेचओं
स्वधेतिप्रत्यूचुः॥अस्तु०तिवा॥अस्तुस्वधेतिवाविसृजेत्तथासतितेवास्तुस्वधेति
प्रत्यूचुःविसर्ज्यब्राह्मणांस्तांस्तुनियतोवाग्यतःशुचिः॥दक्षिणंदिशमाकांक्षन्
यावेतेमानवाःपितरः॥दातारोनोभिवर्द्धंतांवेदाःसंततिरेवचश्रद्धाचनोमाव्य
गमद्बहुदेयंचनोस्तितिउच्छेषणंतुतन्निष्टेद्यावद्द्विजाविसर्जिताःततोग्रहबलिंद

द्यादितिधर्म्यंवस्थितइतिमनुः॥अष्टौश्राद्धानीत्युक्तंतत्राष्टकंचपूर्वेद्युश्चत्रा
सिमासिचेतिश्राद्धत्रयंद्वितीयेध्यायेव्याख्यातंपार्वणंचानाहिताग्नेर्व्याख्यातमे
वाग्नाहिताग्निस्तुपिंडपितृयज्ञंसमाप्यततःपार्वणंकरोतिपितृयज्ञंतुनिर्वर्त्तयेतिमनुः
तत्रपाणिहोमः।ब्राह्मणसमीपेभुक्तशेषमात्रेणपिंडदानंचकाम्यंचपाणिहोमःभुक्त।
शेषमात्रेणपिंडदानंचास्यैवमासिश्राद्धस्यपार्वणस्यैवैककार्यत्वादन्यतरेणैवालमि
त्युक्तंतत्रमासिश्राद्धंकृतवांश्चेत्पर्वणिकेवलंपिंडपितृयज्ञःकार्यएवकाम्यश्राद्धं
तंचेत्तेनैवैवालंनपुनर्मासिश्राद्धपार्वणश्राद्धेकार्यंकाम्यश्रुतिस्मृतिषुविशेषमपेक्ष्य
चरितार्थानपुनरावृत्तियिनुंशक्नोतिअग्निहोत्रद्रव्यवत्॥आभ्युदयिकेतुयुग्माब्रा
ह्मणाअमूलादर्भाःप्राङ्मुखोयज्ञोपवीतीस्यात्प्रदक्षिणमुपचारोयवैस्तिलार्थैर्गं

धादिदानंद्विर्द्विरृजुदर्भानासनेघात्ययोसिसोमदेवत्यःप्रत्यवरुद्भिःप्रत्यङ्मुख्यानोदी
मुखान्पितॄन्निमन्त्रयेकाम्यैएभ्यःस्वाहेतियवावपनंनोदीमुखाःपितरःप्रीयंता
मित्यर्घ्यनिवेदनंयथालिंगंनोदीमुखाःपितरःइदंवोअर्घ्यमित्यर्घ्यप्रदानमंत्रोयथा
लिंगपाणौहोमःअग्नयेकव्यवाहनायस्वाहासोमायपितृमतेस्वाहेतिहोममंत्रौम
धुवाताऽइतित्रचस्यस्थानेउपास्मैगायतेतिपंचमधुमतीःप्रावयेत्अक्षन्नमीमदंत
इतिचषष्ठीआवींतेषुनुक्काराद्यानुगोमयेनोपलिप्यतेषुप्राचीनायुनेदर्भानास्तीर्य
तेषुषडाज्याभिघ्नेणनुक्करोषेणैकैकस्यद्वौद्वौपिंडौदद्यान्नैवमंत्रेणमंत्राहन्निरु
क्ताअन्येतुनोदीमुखेभ्यःपितृभ्यःस्वाहेत्येवंयथालिंगंपिंडान्निष्टपंतिसर्पिषिदध्या १२२
नयतिएतदेवंषडाज्यंअनुमंत्रणादिपूर्ववत्अन्येत्वनुमंत्रणादिनेच्छंतिओंस्वधो

मतामित्यस्यस्थानेउपसंपन्नमितिरोषंपूर्ववत्अष्टमीश्राद्धंकाम्यवत्॥एकोद्दिष्टेत्वे
कोविप्रएकमर्घ्यपात्रंतदेवंनधूपोनदीपोनस्वधाराद्धोनपितृराद्धोननमःराद्धःतिलो
सिमंत्रस्योहःतूष्णीवातिलावपनंअर्घ्यनिवेदनंतूष्णीमेवेदंतेतत्सौत्रंनानुज्ञाकरोतिनोत्त
नार्थदत्ताऽऊह्यपघतास्कंदत्वाअमुष्मैस्वाहेतिपालिहोमःअमुष्मैराद्धस्यस्थानेत्रेत
नामवाक्यंनाभिश्रावलंनुक्करोषमात्रैकंपिंडंनिष्टपेत्तत्तस्यगोत्रनामगृहीत्वा।
निनयनमंत्रस्योहःअनुमंत्रणादिसर्वंनमंत्रकंनवतिपत्नीश्राद्धंतुनास्तिअग्निरम्य
तामितिविसर्जनंएवंनवश्राद्धवर्जितेषेकोद्दिष्टेषुनवश्राद्धेषुत्वेकोद्दिष्टेषुसर्वंनमं
त्रकंनवतिनवश्राद्धमंत्रकृन्नितिक्वनातदशाहेषुयानिश्राद्धानितानिनवश्राद्धा
निनवश्राद्धंदशाहानीतिक्वनात्यत्रयत्रास्मान्निःपालिहोमउक्तस्तत्रसर्वत्रभाष्य

कारः पिंडदानंनेच्छंतिस्थालीपाकेनसहशुल्कशेषेणपिंडदानंचोद्यतेतत्रस्थालीपाका
भावादितियेतुपिंडदानमिच्छंतितएवमाजःस्थालीपाकेनसहेतिस्थालीपाकेनसहपिं
डदानंकार्यनिष्ठथकस्थालीपाकेनशुल्कशेषेणेत्ययमर्थःनतुयत्रस्थालीपाकस्तत्रै
वपिंडदानंकार्यमितितेनतेषांपिंडेवलेनशुल्कशेषेणपिंडदानंकार्यमिति॥७॥अथ०
गवः॥उक्तोथःश्रलगवइतिकर्मनामसंवक्ष्यतेश्रलोस्यास्तीतिश्रलः अर्शआदिभ्यो
वाश्रलीत्यर्थःश्रलवतेरुद्यायथोगोपशुनायागःश्रलगवः॥शार०ईया॥शारदिव
संतेवाऋतौआर्द्रनिक्षत्रेणसकार्यः॥अश्वं०थस्य॥स्वस्यपशोरश्वंकायेनआ
लिंगेत्यनेनसंबंधः॥अकु०षत्॥स्वपशोरकुक्षिंषत्कार्यःकुक्षीवष्टषच्चनया १२४
यइत्यर्थःषत्वलोलोहितःशुक्लबिंदुभिःसंयुक्तः॥कल्मा०त्येके॥कल्माषंश्रलं

यादित्येकेआजःकल्माषोनामकश्चलविंदुचितः॥कामं०श्नेत्॥कामंकश्चलंश्रलीया
दालोहवांश्नेज्जवतिजंघासदृशइत्यर्थः॥ह्रीहि०क्ष्यि॥एवंगुणयुक्तंपशुमस्मात्कर्म
णःपूर्वमेवह्रीहियवमतीनिरङ्गिरन्निक्षिंवतिस्नपयतिस्वयमेवाशिर०सतः॥शिरस्त
उपरिष्टात्सन्यआनसतःआशुछत्रदेशात्॥रुद्रा०स्वेति॥रुद्रायेतिमंत्रेणततउत्सृष्टो
वर्द्धतेपशुर्यविष्ठस्सन्नदंतोभवतिसेचनसमर्थोवाभवति॥तंव०नंवा॥तंपशुमेव
मवस्तंवर्द्धयेत्ततोन्यतरस्यामवस्थायांकर्मकुर्योदृश्यमाणंयज्ञि०दिति॥यामा
द्बहिःग्राम्यादुदीच्यांवादिशिकार्यमित्यर्थः॥असं०मात्॥यत्रस्थंयामोनपश्यतियत्र
स्थोवायामेनपश्यतितत्रदेशेकार्यमित्यर्थः॥ऊर्ध्वं०त्रात्॥उद०त्येके॥अनयो
रन्यतरस्मिन्कालेकुर्यात्॥वैद्यं०ज्ञातिः॥श्रलगवंयोवेत्सोवैद्यः यःस्वयंकृत्त

वानसोचरित्रवान्यस्मिन्कर्मण्येवंगुणंब्राह्मणंमुपवेशयेत्राज्यभागांतंकृत्वा।
अथरात्रिमग्नेस्थायेतनंकरोतितत:सपर्णाभार्द्राखांशूर्पंयूपाधंखिरस्तादग्नेर्निख
नतितक्षणंनभवतिरात्रावग्निरितिवचनात्सावयूपयज्ञभागोत्राह्मणस्यैकुशरज्जु
वररात्रेर्भवत:व्रततीवल्लीपलाशविशेष:रात्रेरन्यतरयेतिविहस्यापाठ:कार्य:
प्रगृह्यतांततयोरन्यतरयारात्रियायूपंपरिवीयपरिवेष्यान्यतरयारात्रियाअर्द्ध
शिरसिभंगमध्येदक्षिणंभंगंयथाबद्धंभवतितथापशुंबध्नायूपेतत्परिवीता:
योवारात्रियोनिबध्नातिप्रत्यञ्चुरंवयस्मैनमइतिमंत्रेणयूपादयोविशेषाअ:
स्मिन्नेवपशौभवतिनपश्वंतरेकुत:पशुकल्पेविध्यभावात्।ओक्ष०क्ष्याम:।ओ। १२५
क्षणादिवचनंओक्षणस्याकृतनस्यपशुकल्पविहितस्यनिहत्यर्थंपशुनापशुक

ल्पेनसमानंविशेषमाह्रवक्ष्याम:।पात्रा०यते।पात्रीदारुमयीपलाशंपलंविपाहो
मकालेपात्रापलाशेनवावपांजुजयात्स्रुक्काअपवाद:स्रुत्याकर्षउत्सन्नस्रुतिमूले
त्वदग्निर्थंस्रुकंसर्वत्रस्मर्त्तव्यंत्रयाणामपिप्रदानानांहोममंत्रमाह।हरा।हेति।
द्वादशानामकोयंमंत्र:।षड्भिरृग्भि।उयायेत्यादिषंण्मेकोवामंत्रोनवेदित्यर्थ:।रुद्रा०
तिवा।अयमेकनामकोवानवेदित्यर्थ:।चत०ज्ञानं।वपास्थालीपाकावदानहोम
पर्यंतंकृत्वास्विष्टकृत:प्रागेकैकस्यादिग्लिंवतस्रभ्रतस्र:कुशास्तानिधायता।
सुवस्रुग्वेणमांसग्रहणंचबर्हिरेत्यास्तिस्रऊर्ध्वस्यादिग्रीतिप्रतिदिग्लावदे
शनंकार्यंयास्तिस्रऊदक्षिणस्यादिग्रियास्तिस्रऊध्रुतीम्यादिग्रियास्तिस्रऊदीच्या
दिग्रीतिदर्भस्तंबैस्तत्रैकंकटकवत्यधित्वासर्वेषामग्रंगृहीत्वाएकांस्रुत्यग्रधि

ताःकुञ्जास्तनाउच्यंतेचतु०नदतिचतुर्निर्यथाक्रमेणैवतत्तोदिशाउपतिष्ठेत
सूक्तयहलंकुङ्गायेत्यस्मिन्सूक्तेअस्मेसोमश्रियमधीत्यादीनामरौङ्गणेन
निहत्यर्थःसर्व०स्थानंएतच्चदिशामुपस्थानंसर्वसङ्ग्रामेषुभवतीत्यर्थःए
तमेवदेवंमध्येगोष्ठस्थयजेतेतिरौङ्गावेधुकंनिर्वपेदित्यादिषुचविज्ञेयं।।तुषा०
रेत्।।स्थालीथाकञ्जीहीलायेतुषाःफलीकरणेभ्रफलीकरणानामसूक्ष्म
कणास्तान्भ्रष्टुछादनिवाग्नावनुप्रहरेत्।।नोगावत्यः।।गावत्यस्त्वायश्चि
र्मणानोगमुपानदादिकुर्वीतेतिमन्त्रतोऽन०मिति।।अंगावदानकालेकेनचि
त्पात्रेणशोणितंगृह्णीयात्तत्तदिदानीमुत्तरतोनेदंनवीतास्त्विति१२६दभ्राजिषु
कुञ्जास्तनासुवाशोणितंनिनयेत्रवासिनीरितिमंत्रेण।।अथो०सर्पाः।।अ।

थतत्रस्थएवोदञ्चुखआहृत्ययत्रसंज्ञपनदेशेरुधिरंक्रबध्नंवाक्रबध्नगोहंवाअ
वस्तुतंन्नानिपतितंनवतितत्सर्पन्भ्यउद्धरतिध्वासिनीरितिमंत्रेणतच्चसर्पीहरंति
देवतारूपेणततःस्विष्टकृदादिहृदयश्लोघासनसहितंहोमशेषंसमापयेत्अथा
स्यरुद्रदेवस्ययज्ञस्तोत्रस्त्रियस्यवै।।सवत्सिनोभगवतोमाहात्म्यमधुनाब्रवीत।।स
र्व०यानि।।यावंतिकिललोकेनामधेयान्यभिधानानिसंतितानिसर्वाण्यस्यैवेना
मधेयानियावंतोलोकेक्त्वाद्याःसंतितैःसर्वैरयमेववाक्ष्यत्यर्थःत्रैलोक्येयावंतिःप
दार्थास्तेसर्वेरुद्रएवेत्यर्थःएवंब्रुवतारुद्रस्यसर्वगतत्वंदर्शितं।सर्वा।।सेनाः।।त्रैलो
क्येयावत्यःसेनाःसंतिताःसर्वाअस्यैवसेनाःनह्यन्यस्यात्यन्नाप्यस्यसेनाःसंनद्ध
तीतिअस्यतुनहान्नाग्याऽपपद्यतएवएवंब्रुवताराजादयोदेवादयश्चरुद्रस्युरुं

भवतिस्तुतिषुचनशुनरुक्तादोषः।सर्वा०णानि॥यावंतिचलोकेउच्चैर्यणानिउक्थ
शानिभृतानिविद्वत्तयाध्येत्ततयाध्यात्ततयादात्ततयातपस्तप्ततयाअन्ये
नवातानिसर्वाण्यस्यैवांशभृतानिभवन्त्यस्योत्कृष्टत्वसंभवःअथवासर्वाण्युच्चैर्यणा
निपर्वतादीनितान्यस्यैवतेषुचयंवसतीत्यर्थःएवमनेकधास्तुतवानाचार्यः।इत्ये०णा
नि॥इतिश्रीमद्वरदराजश्रीउक्थेनभागेनियोक्तृब्रह्मवंविदित्वायजतिऋत्विग्भगवेनयजमा
नःतमित्येवंविद्यजमानंश्रीणातिरुद्रदेवःअस्मुत्कृष्टेनसुखेनयजमानंसंसुनक्तीं
त्यर्थःअथवाएवंविक्तर्त्विर्युर्यजमानंश्रीणातियथोक्तेनफलेनसंसुनक्तीत्यर्थः।
नास्य०यते॥अस्यकर्मणःब्रुवाणंवक्तारंचविनेत्यपिशब्दार्थःतेनवक्तारमपिआप्नो १२७
यात्ज्ञातारमपिअध्येतारमपिउपकर्तारमपिनहिनस्तिरुद्रदेवइत्येवं[illegible]श्रूयते॥

नास्य०यात्।अस्यपशोर्जीवतश्चोषंनआप्नीयात्अन्यत्रइज्ञातःआप्नीयाद्वाअयंनि
षेधएकेषामतेनरुतःउत्तरत्रआत्मनविधानात्॥नास्य०न्तीति॥अस्यकर्मणःसंब
धीनिऋत्वाणियामंनाहरेयुःकेचिदपिकुतःअजाअग्निमनुक्रोहएषदेवोनवति
आहरणेसत्याहृतवतीःअजाहिनस्तिरुद्रदेवःइतिश्रुत्यैहेतौतस्मान्नाहरेयुरि
ति॥अमा०येत्॥पुत्रादीनसमीपतःअतिषेधयेतनात्रागंतव्यमिति।नियोनंइति
।जीवतश्चोषंपशोर्नियोगान्नियमेनआप्नीयात्स्वस्त्ययनइतिरुत्वाअतोज्ञायतेनि
षेधएकीयेपक्षइति॥अधुनास्यकर्मणःफलमाह।सए०शास्य।भृतगवेनेष्ट्व
तोधनलोकसुएयसुत्रपशवोयुर्यज्ञांसिभवंतीत्यर्थः।इष्ट्वाजेत्।एवंभृतगवेनें
ष्ट्वाअन्यंपशुंश्रेष्ठस्वस्ययूथस्येत्यादिलक्षणयुक्तमग्निषोमीयंजेत्सुनःभृत

गवकरणार्थो।।नानु०स्यात्।।सर्वथानुत्सृष्टोनैवस्यात्श्रलगवार्थंसकृदुत्सर्गेवि
श्रयकार्यःश्रलगवःसकृदवश्रयकार्यइत्यर्थःएवंचकृत्वानित्यकर्मेदमितिज्ञायते।।
नहा०यते।।नहापशुर्भवतिपशुगुलंकंकमपशुःश्रलगवनामकेनपशुकर्मणा
रहितोनभवेदित्यर्थःयतएवंश्रूयतेतस्मात्सकृदुत्सर्गेविश्रयकार्यःश्रोता०यात्।
श्रलगवंसमाप्ययामंत्रविश्रयतेतःश्रागुक्तंश्रोतातीयंजपन्गृह्यानियात्गच्छेत्स्व।
विश्रोदित्यर्थःअथनैमित्तिकंकर्महिपश्रू०जेत्।।पश्रुनामोत्सीयानोयदाउप
तापोआधिरभ्रत्तदाएतमेवदेवंक्षादश्रानामकंचेत्यर्थःनमध्येगोश्चस्ययजेतत
त्रऽज्यमाहृत्यस्थाली०जतंआज्यभागांतंकृत्वाउपस्तीर्यसर्वंनिधायप्रत्यग्निधा १२८
र्यजुऊयादेवंसर्वंजितंकुर्यात्अत्रप्रधानहविषःशेषाभावात्स्विष्टकृन्नका

षंणामकमेकनामकं

र्यःदिगुपस्थानंकार्यमित्युक्तंततःसर्वंप्रायश्चित्तादिसमापयेत्।।बर्हिर्येत्।।त
तोबर्हिश्चआज्यंचश्रोक्षणेनप्रोक्ष्यकृत्वाग्नावनुप्रहृत्यप्रतिधर्मंगाआ
नयेत्।।श्रोता०मियात्।।ततःश्रोतातीयंजपन्पश्रुनामध्यमियान्मध्येविश्रोदि
त्यर्थःअन्येतुश्रोतातिश्रब्दंतिसकृन्निश्रोतातीयश्रब्देनोच्यतइतिव्याचख्युः।।का
नितानिईजेथावाएथिवीइंदरुन्नमेषामुतदेवाअवेहितामित्येतानिश्रोनइंद्रा
ग्नीइतीदंश्रोतातीयमितिप्रसिद्धमित्युक्तमस्माभिःप्राक्अध्यायांतलक्षणार्थंदि
क्वनंनमःश्रोनकायनमःश्रोनकायश्रोनकनमस्कारस्तत्प्रसादेनेदंशास्त्र
मस्माभिःप्रणीतंतच्चसमाप्तमितिज्ञापनार्थंअथबह्वृचाचार्यंतिरप्रतेनसपिंडीक
रणप्रयोगंवक्ष्यामःसौकर्यार्थंतत्तुसंवत्सरेश्रूर्ध्वंद्वादश्राहेवाकार्यंतत्रनियमेन

द्वौब्राह्मणौदैवेपित्र्येतुत्र्यइतरत्सर्वंपार्वणवत्तिरोषमात्रंवक्ष्यामः तत्रचत्वा
र्यर्घ्यपात्राणिएकंश्वेतस्यत्रीणिपित्रपितामहप्रपितामहानांतत्रचतुर्थेपिदर्भानं
तथर्यित्वचतुर्थेप्यपोनिषिञ्चत्वारिसक्रदनुमंत्र्यश्वेतपात्रेत्रीणितिलान्निक्षिप्यत। ल
तोमंत्रेणपित्रपात्रेषुप्रक्षिपतिमंत्राहुतिरुक्तातोगंधमाल्यैश्चत्वार्यपिपात्राणि
अर्चयित्वाततःप्रथमंश्वेतपात्रमितरेषुपित्रादिपात्रेषुत्रिषुनिनयतिसमानीव
आकृतिरित्युचातत्तोर्घ्यनिवेदनादिपार्वणवत्अत्रस्थालीपाकोनास्तीतिकृत्वा
भोजनार्थादन्नाद्यकृत्यंताकृत्वान्नंकुर्यात्पाणिषुवाप्रवेक्ष्यन्विधिनाजुहु
यात्ततोजलतंत्रोषंपित्रभ्यःपाणिषुददातिअग्निहोमपक्षेपाणिहोमपक्षेचसमान १२९
मिदंअन्नंपाणितलेदत्तमितिश्वश्रूश्राद्धनिषेधोऽत्रद्रष्टव्यःपिंडनिर्वपणकालेश्वेतोद्दे

श्येनएकंपिंडंतूष्णींदत्वापित्रादित्रिभ्यःपार्वणवद्दत्वाश्वेतपिंडंत्रिधाविभज्यत्रिषुपिं
डेषुनिदध्यात्मधुमतीर्मधुमतीर्मधुवाताऋतायतइतितिसृभिःसंगच्छध्वमितिद्वाभ्यांचततोनुमं
त्रणादिसर्वंपार्वणवत्ॐस्वस्त्यस्त्वितिब्राह्मणान्विसर्जयेत्एवंचतुर्थस्यअपि
तामहस्यपिंडविच्छेदोभवतिस्त्रियाअप्येवमेवसपिंडीकरणंतस्यास्तुभ्रातृपितामह
प्रपितामहाभिःसपिंडीकरणंएवंसतिचतुर्थ्याःप्रपितामह्याःपिंडविच्छेदोभवति
अनपत्यानांतुश्वेतानांसपिंडीकरणंनास्त्येवंअन्यस्यापियस्यसपिंडीकरणंकार्यंय
स्यनकार्यंयेनकर्त्रीकार्यंयेभ्यश्चपिंडदानंकार्यंतत्सर्वंस्मृतितोवगंतव्यंएवमाचा
र्यंतिरमतेनप्रयोगःसुखार्थमिदमत्रभारद्वाजाश्वलायनगृह्यस्यनाध्यंभगवता
कृतं॥देवस्वामिसमाख्येनविस्तीर्णंतत्समादृतः॥दिवाकरद्विजार्यस्यसूनुनानेधुवेलवै॥

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

नारायणेनविप्रेणकृतेयंहस्तिगीरुद्गीः॥ इतिश्रीनारायणीयायांहस्तौगण्यविवरणेचतुर्थोध्यायःसमाप्तः॥ संवत्१८०२० वर्षमितिजेष्ठवदीपदीनेसमाप्तः॥८

शकेऽष्टादशविजयनामाब्देथाल्युपनामकनामकनागेशभट्टात्मजश्रीमभट्टस्येदंपुस्तकं॥लक्ष्मीकांतायनमः॥ शाकलकारिकायां॥ब्रह्मचारीगृहस्थश्चजपेदष्टोत्तरंशतं॥वानप्रस्थोयतिर्वापिजपेत्तेद्विगुणंहरुकं॥१॥श्राद्धेदर्शेप्रदोषेचगायत्रीदशसंख्यया॥स्वाध्यायेतुशतंचाष्टोत्तरमध्यायेविंशतिः॥२॥आरभ्यानामिकामूलमंगुष्ठाग्रेणचैवहि॥मध्यमामूलपर्यंतंगायत्र्यागणयेन्नपः॥३॥

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY